

3 1761 07500671 8

А. БОГДАНОВ

КОРОТКИЙ ВИКЛАД ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

А. БОГДАНОВ.

КОРОТКИЙ ВИКЛАД
Політичної Економії

Перевів М. Д.

UKR RES
DUPLICATE

Видане видавничого товариства "Культура"
в Нью Йорку.

Коштом робітничих груп в Детройт, Гем-
тремк і Гренд Репідс, стејту Мічіген.

1920.

З Друкарні Видавничо-друкарської Спілки "Робітник",
222 E. 5th St., New York, N. Y.

Загальні поняття.

1. Означенє політичної економії.

В процесї розвитку людськості боротьба людей за існуванє стає ся щораз то більше свідомою і суспільною.

Свідомою боротьбою за існуванє, або коротше працею називаємо затрату людської енергії для означеної, з гори знаної ціли. Ціль та завсїгди полягає в заспокоїню якоїсь людської потреби. Сли ходить о заспокоєнє лиш особистої потреби працюючого, то тоді маємо працю “індивідуально корисну”. Такою є приміром праця чоловіка, коли він їсть або убирає ся. Такою формою праці політична економія не займає ся. Політична економія інтересує ся лиш “суспільно корисною” працею, то є такою, котра зміряє не лиш до заспокоєнтя особистих потреб працюючого, але також потреб суспільних, на користь суспільної цілости, якої членом є працюючий. При тїм зовсїм обоятним є, чи чоловік свідомо стремить до того, щоб принести користь иншим людям, чи може се впливає незалежно від его прямих, безпосередних цілий: навіть тоді, коли невільник працює на те, щоби оминути буча, або паємний робітник — щоби ратувати себе від голодової смерті, — помімо того їх праця є суспільно корисною, сли она дійсно причинює ся до заспокоєнтя потреб других людей.

Не застановляючи ся над родами потреб, політична економія називає суспільно корисною кожду працю потрібну для суспільности, без згляду на се, чи она заспокоює

найконечніші потреби, чи потреби другорядні, природні, чи може штучні: під тим зглядом не розрізняєсь праці рільника від праці золотника, учителя від служащого.

Цілком в тім самім значінню, що і висказ “суспільно корисна праця” ми будемо уживати виразу “продукція”.

В процесі продукції наука відріжнює дві сторони: технічну і суспільну.

Продукція є це боротьба людей з отружаючою їх природою. В тій боротьбі чоловік безпосередно впливає на природу, і при помочи її предметів і сил, перетворює її на свою користь. Безпосередні зносини працюючого з отружаючою природою становить технічну сторону продукції. Она є предметом технічних наук (механіка, технольогія) і природничих (математика, фізика, хемія і біольогія).

Суспільною стороною продукції є зносини, в які чоловік, продукуючи, вступає зглядом других людей. Основні і загальні продукційні відносини висказує ся ясно вже в самій назві “суспільно корисна праця”; люде працюють оден для другого, для суспільної цілости — отже існує межн ними звязь, спільність праці в боротьбі з природою. Ті загальні відносини в ріжних случаях приймають ріжні форми, які спроваджують ся до кількох засадничих форм: просте співробітництво, коли робітники спільно виконують однакову працю; поділ праці, коли ріжні частн одного і того самого продукційного процесу виконують ся окремими робітниками; залежність (особливишии випадок поділу праці), коли оден чоловік виповнює прикази другого.

Засадничим предметом політичної економії є суспільна сторона продукції — то є, відносини помежи людьми, а не технічна, не відносини чоловіка до отружаючої природи.

В науці від давна вкорінив ся поділ суспільно-корисної праці на “продукційну” і “не продукційну”. Продукційною називають працю, яка витворює матеріально корисні предмети. Непродукційною — працю, яка не дає матеріальної користи; примір: праця фаб-

ричного робітника і праця лектора. З огляду на такий поділ ціла пр. індустрія транспортна, помімо її величезного безпосереднього впливу на матеріальне життя суспільности, мусіла бути зачислена до праці непродукційної. Того рода поділу не можна назвати науковим. Можна єго інакше зформувати, науково більше вдоволяючо: називати продукційною кожду суспільно корисну працю, яка витворює матеріальні зміни в отружаючій нас природі. Тоді не будем мати таких противорічей, як передше з транспортною індустрією. Але тоді само відріжнене зникає. Кожду суспільно корисну працю треба вважати за продукційну, бо жадна праця не може бути суспільно корисною, доки она не зматеріалізує ся, доки не витворить матеріальних змін в отружаючій природі; праця письменника впливає на психіку людей лише за помічу матеріальної рукописи або книжки, праця лектора є корисною для слухачів тому, що до їх ушній доходять воздушні звукові філі ним порушувані, то є, матеріальні зміни в атмосфері і т. п.

Розріжнюванє продукційної і непродукційної праці грало давнійше важну ролу в науці: в обсяг політичної економії входили лиш ті людські чинности, які повстають в крузі “продукційної” праці. Але колиб навіть було можна надати тому відріжнюваню точну і ясну форму, то і тоді нема можливости, щоби оно було позиточне для науки, для розелідження явищ, які повстають згідно з законом. Розходить ся тут не лиш о велику нестійність єго поділу, тому що він вже за старий, але о те, що до науки чисто суспільної, до науки про відносини межн людьми вносить ся чужу для неї точку опертя, означуючи границі тої науки природними прикметами р і ч и й, їх матеріальністю, або нематеріальністю. Тимчасом відносини серед людей в суспільній праці можуть прибирати зовсім однакові форми так при продукції матеріальних як і нематеріальних предметів. А вкінці, яка наука, окрім

наук економічних могла би зайняти ся розслідом відносно спільної праці, які лучать “непродукційних” суспільних робітників з собою і з “продукційними” робітниками?

З суспільною стороною продукції. — неначеб то її доповненє — є звязаний нероздільно поділ.

Особисте зуживаня лежить поза обсягом політичної економії — яка є наукою суспільною — і належить до науки о людськїм організмі (фізіології). Але процес продукції не міг би бути суспільно корисним, слиб его вислід, его матеріальні і нематеріальні продукти, не були ділені в який небудь спосіб межн членами суспільства для їх особистого (індивідуального) зужитя. В той спосіб межн суспільною продукцією а індивідуальним зужитєм лежить поділ, то є, суспільний процес, через котрий продукт праці переходить до споживаючого.

Процес поділу складає ся з ріжного рода відносин межн людьми. Але суть тих відносин є всюди одна і та сама: від даної хвилі одиниця зачинає уважати продукт суспільної праці за “свій”, то є, за предмет свого особистого зужитя, а иньші члени суспільства годять ся на те.

Ріжнородні форми поділу зводять ся до двох основних типів: перше, поділ безпосередний, або з о р г а н і з о в а н и й, коли воля, одної особи або суспільности, визначає участь в суспільній продукції для поодиноких осіб, прим. коли властитель невільників, присвоюючи собі весь продукт праці невільників, уділював з него невільникам необхідні средства поживи, або коли старшина родовой суспільности (начальник роду) розділяв споживчі предмети помежи єї членами; друге, поділ посередний або н е з о р г а н і з о в а н и й, або обмін, коли суспільний продукт в дорозі до споживаючого переходить ряд процесів виміни переходячи на власність ріжних людей з окрема, прим. при помочи купна і продажн продукт переходить від фабриканта до гуртового купця, від гуртового до дрібних, а доперва від них до справжнього споживця.

Звичайно науку о обміні відріжнюють від науки о розповсюднюваню, як осібний, віддільний предмет політичної економії. Нема до сего достаточних причин: обмін є особливною формою поділу історично перехідною; она повстає на певній ступени розвитку і гине також на певній ступени історичного розвитку. Зазначуючи докладно обсяг політичної економії, треба отже сказати, що се є наука про суспільні відносини праці і поділу.

Булоб достаточо сказати, що політична економія є наука о відносинах п р о д у к ц і ї. Поділ є предметом політичної економії лиш о стілько, о скілько він нероздільно звязаний з продукцією, значить, є неначе другою єї стороною. Сли одна кляса має знаряди і матеріяли для праці, а друга лиш свою робочу силу, то се є відносини поділу, але рівночасно відносини п р о д у к ц і й н і, бо се означає панованє одної кляси над другою в процесі праці. Взагалі п о д і л, який є предметом політичної економії, є поділом условин продукції; оден і другий ряд відносин є для політичної економії нероздільною цілостію.

Суспільні відносини не є чимось сталим, незмінним: они зміняють ся безнастанно, так само, як всео проче в природі. В тих змінах проявляє ся або поступ або упадок суспільних сил, побіда суспільности над природою, або пророди над суспільством. Був час, коли люде жили в малих тісних громадах, незалежних одна від другої. Відносини продукції були тоді дуже ограничені і несконпліковані, а відносини поділу спроваджували ся до звичайного діленя; тепер людські суспільности є величезні, економічні відносини сконпліковані до найвисшої ступени; але межі минувшиною і теперішностію тягне ся непереривний ланцух розвитку. Лучало ся також, що сили людскости в боротьбі з природою падали, суспільні звязи розривали ся, економічні зносини зменшували ся і упрощували ся; в тім случаю наука мусить розсліджувати инь-

ний безперервний ланцюх переміни, не ланцюх розвитку, але упадку, деградації. В питаннях розвитку і упадку заключаєся ціла вага науки, бо наука є одним з знарядів людскости в боротьбі за жите, за розвиток.

Тепер можемо закінчити характеристику політичної економії: є то наука, що займаєся розелідом суспільних відносин продукції і поділу в їх перемінах. в розвитку і упадку.

Тою дефініцією є зачеркнений в головніших точках дальший порядок викладу.

2. Продукція.

Зачнемо від пояснення декотрих основних засад продукції як цілости, не відділюючи поки що її технічної сторони від суспільної.

Ті основні засади вже дещо можна пізнати з самої дефініції продукції, як суспільно користної праці.

Праця є се зуживанє людської енергії в означенім часі. Є отже зрозумілим, що наперед треба пояснити: перше, в якій ціли і в яким напрямі уживаєся енергії (“якість” суспільно користної праці); друге, як багато її зуживаєся (“скількість” суспільно користної праці”); третє, о скільки она осягає свою ціль (“продуктивність”, “видатність” праці).

а) Якість суспільно користної праці.

Сли оден чоловік займаєся управою рілі, другий перетоплюванєм металів, а третій наукою дитий і т. д., то кождий з них в своїм занятю стремить до пньшої безпосередної ціли, тратить енергію в зовсім пньшим напрямі, як другі. Той ріжний напрям праці зазначаєся як ріжна “ї якість”.

Якість праці в кождім поодинокім случаю залежить від трех условин: перше, від п о т р е б працюючого і від

ого змагань: друге, від зверхних средств праці, які він має до розпорядимости; третє, від его робочої сили. Дикий чоловік відчуває потребу прикрити тіло від зима; побіч себе він знаходить острій камінь і звіря з теплим футром; вкінци організм дикуна має наклін до наглих, сильних, добре виміренних простих рухів. Тимп елементами означує ся вповні якість праці, яка в данім випадку буде виконана: первісне польованє на звіра для здобутя его фўтра.

В політичній економії розходить ся лиш о продукцію, то є, о працю суспільну; тому висловлена повище думка прибирає слїдуючу форму: в продукції якість праці ріжних людей означує ся: перше, суспільними потребами; друге, суспільними средствами продукції; третє, цілою системою робочих сил в суспільности.

Характер і розмір суспільних потреб є залежні від всего попередного розвитку суспільства; европейське суспільство має зовсім инші потреби, ширші, більше зложені і ріжнородні, ніж суспільство паукасів. В міру того як розвиває ся сила суспільства в боротьбі з природою, ростуть його потреби.

Средствами продукції є матеріял і знаряди, взагалі предмети окружаючої природи, на котрі є зпрямована людська праця. В декотрих случаях ті средства продукції дає нам природа готові. (як прим. дерева вічних лісів, які обробляє рубач, желїзна руда, що служить за матеріял для гірника, острій кремїнь, як знарядь дикуна). В инших случаях витворці (робітники) мають до діла з природними складниками опрацьованими вже передне. прим. з желїзом добутим з руди. з маниною зробленою з желїза. Весь той ряд случаях відповідає взагалі більшій комплікації, вєшньому розвитку суспільної продукції.

Ріжниця межи “матеріялом” а “знарядем” має значїне в політичній економії. Часто стрїчаємо ся з неясними дефініціями, опертими лиш на грї слів: прим. кажуть, що матеріялом є те, над чим працює ся; знарядем є те, з ном очію чого працює ся, а се

значить те саме. як би ми сказали: матеріял є матеріялом а знарядь є знарядєм. В практиці ріжниця межн двома родами средств продукції є слідуюча. Матеріял, який перейшов через о д е н процес продукції. улягає такій великій зміні, що він вже не у в а ж а є ся за те саме, чим був передше і вже не надає ся до попереднього ужитку; сли певну скількість бавовни раз спряли, то вже не можна прятти її другий раз; сли вуголь спалив ся, вже не мож палити ним другий раз. Противно, знарядь, уживане раз при праці, остає ся дальше тим самим знарядєм і падає ся знова до попереднього ужитку (очвидно. до певної степені): машина, яка днесь спряла певну скількість бавовни, може служити до тої самої ціли і завтра і позавтра. аж доки не зужне ся.

Третим елементом, яким означає ся якість суспільної праці поодиноких робітників, є система робочих сил суспільства. Сей вираз означає суму робочих сил в їх у т в е р д ж е н и х. дійсних взаїмних відносинах. Первісна суспільність, що складає ся з кількадесять осіб, не може розвинути в себе такої ріжнородности праці під зглядом якости, як пізнійше суспільство, обширнійше. В первіснім суспільстві майже не існують “спеціальности”; праця одного чоловіка мало що ріжнить ся від праці другого, але в новочаснім суспільстві, з розгалуженою продукцією, скількість “спеціальностей” числить ся на тисячі.

Отже існують ріжні роди суспільної праці під зглядом якости, або, пнйшими словами, енергія суспільної праці зуживає ся в окружаючій природі в ріжних напрямх. Однак люде твердят, що можна порівнувати і найменш подібні роди праці після їх скількостн; говорить ся, прим., що той а той коваль працює більше, ніж той а той швець, що якась книжка коштувала більше праці, ніж машина і т. п. І се є зовсім природне тому, що кожда праця взагалі є утратою первнів людського мозгу, нервів, мязів

і крові. — утратою. яку можна порівнювати з іншою утратою після скількості, не залежно від того, на що вона є спрямована: на оброблене дерева чи заліза. на управу рилі чи дитячих голів.

В той спосіб постає проблем скількості суспільної праці.

б) Скількість суспільної праці.

1. Скількість робочої енергії, яку суспільство тратить в боротьбі за існування, обмежується передовсім розміром самого суспільства, скількістю робочих сил. Первісне комуністичне суспільство, що складалося з кількадесять, чи кілька сот осіб, мусіло з konieczности затрачувати яких десять тисяч разів менше праці, ніж багато-мільйонне капіталістичне суспільство.

Але обчислюючи скількість праці, якою розпоряджає суспільство, треба окрім загального числа членів суспільства взяти під увагу ще деякі інші згляди.

Не всі члени суспільности є однаково здібні до праці. Діти і старці є злими робітниками, або зовсім не є робітниками. Після фізіологічних даних, нормальний робочий вік треба менше більше числити від 15 до 60 літ. В віці від 25 до 45 літ чоловік розпоряджає найбільшою енергією праці. В той спосіб склад суспільства після віку в однім випадку є більше сприяючий боротьбі за існування. в другім менше. В часі великої смертності мало людей сягає віку найбільшої сили, отже тоді переважає дитячий, неробочий вік. В тім самім напрямі діє також велике число уродин, яке звичайно дає ся завважити побіч збільшеної смертності.

Хорий чоловік працює мало або зовсім не працює. Хоровитість робочої людности зменшує скількість суспільної праці.

І смертність і число уродин. і хоровитість продукуючих членів суспільства змінює ся відповідно до цілої суспільних умовин, а передовсім. до матеріального

окруження життя робітників: чим гірше відживлює ся, чим більше працює робоча людність, чим менш гігієнічні є внутрішні обставини праці, прим. уряджене робітні, — тим більше хоріб, тим низша пересічна довжина життя. Чим більш безладно є змішана праця дітей з працею дорослих мужчини і женщин, тим скорше заключають ся подружя серед робочої людности, яка передвчасно втягає ся в полове житє; чим більший уділ беруть діти, в суспільстві з насмною працею, в продукції, тим скорше множить ся працююча кляса, бо діти скорше перестають бути тягарем для родичів...

Дальше, з причини деяких, чисто суспільних условин, не всі члени суспільства, здібні до суспільно корисної праці, дійсно беруть в ній участь. Одні, не беручи участи в продукції, мають можливість брати участь в суспільнім поділі і займають ся лиш індивідуально корисною працею, то є, працею споживаня, інші находять ся поза обсягом так продукції, як і поділу... Обі групи зменшують скількість суспільних робітників і, через те саме, скількість суспільної праці.

2. Довгота часу, яку кождий робітник посвячує продукції, має очевидно величезний вплив на загальну скількість праці. Чим більше робочих днів і годин в робочім дні, тим більш, на перший погляд, повинно бути суспільної праці.

3. Але тут в наших дослідах стрічаємо ся з третьою, дуже важною умовиною, якою є — напруженє, інтензивність праці. В протягу одной години робітник може стратити більше або менше робочої сили, може витворити більшу або меншу скількість праці. Припустім, що двох робітників працює при копаню землі з однаковими знарядами, при однаковім успоеібленю: оден з них викопає через одну годину 2 кубічні метри землі, а другий лиш 1 метер кубічний; річ ясна, що перний видає більше робочої енергії, працює інтензивнійше.

Скількисть суспільної праці є тим більша чим висша є інтензивність робітників, яка залежить від многих різнородних умовин, що означають ся степенем суспільного розвитку.

Перший ряд умовин лежить в організмі робітника, є то его сила, здоров'є, при звичаєнє до енергічної, безпереривної праці.

Задовгий робочий день підриває сили робітника, шкодить его здоров'ю і зменшує в той спосіб інтензивність праці. Тому то рівночасно зі скороченем робочого дня звичайно показує ся, що помімо того скількисть праці збільшує ся, або що найменше остає та сама: 12-годинний робочий день містить в собі більшу скількисть праці, ніж 14—15-годинний. 10-годинний більше, як 12-годинний. На основі деяких даних можна судити, що навіть 8-годинний робочий день при добрих житєвих умовинах може мати в собі більшу скількисть праці, як 10-годинний.

Загально звісним фактом є, що до інтензивности праці є потрібне при звичаєнє. На такім при звичаєнє передовсім полягає велика інтензивність англійських робітників. Она зростала там через цілий ряд поколінь, при чім кожде слідуєще поколіне розвивало єї дальше, ніж попереднє.

Одним з важних первнів сили робітника є его інтелігенція, хоч вплив єї на інтензивність праці на перший погляд не відний.

Кожда праця є передовсім утратою первової енергії: а висша інтелігенція взагалі звязана із здібностію первної системи до видавання більшої скількості енергії. Дятого то при низкій інтелігенції робітничої класи дає ся завважити пересічно мала інтензивність праці. Найбільшою інтензивностію праці відзначають ся американські робітники, які є найбільш умово розвинені; оніє слідуєть англійські робітники. Російські робітники стоять під одним і другим зглядом значно пізше від Європейців: Хінці стоять ще пізше від Росіян.

Інші умовини інтензивності праці заключають ся в особі продукції. Прим. при машинній продукції робітник залежить від машини і тому він змушений держати крок разом з нею. Отже тут можна збільшити інтензивність праці прискорюючи рух машини.

На третім місці є правий і ідейні умовини праці. Межи ними першенство має свобода праці і поважанє для неї в суспільстві.

Праця під примусом, під батогом вартує дуже мало: в тім случаю чоловік не працює ніколи з цілою енергією, до якої він спосібний. Такою була праця невольників в старинних віках, такою була ще недавно праця підданих у нас. Пересічно невольник видає половину тої енергії, яку він міг би видати без шкоди для себе. О тім знали давно власнителі невольників. Дуже часто найважнішу роботу віддавали вони вільним наймленим робітникам, не довіряючи енергії праці своїх невольників. Чим тяжша неволя, чим бруталішійша єї форма, тим менша інтензивність праці невольників.

Таке самієньке значінє має поважанє суспільства для праці, яке загално іде в парі з дійсною свободою праці.

Так отже скількість суспільно хосенної праці означає ся вповні слідующими елементами:

- 1) Числом продукційних робітників.
- 2) Пересічною довготою часу праці.
- 3) Пересічною інтензивністю праці.

в) Продуктивність праці.

Коли два робітники працюють з однаковою енергією, а мпмо того в однаковім часі оден вєпє зробити більше від другого, то очевидно, ріжною є видатність їх праці, або, як прпнято говорити, єї продуктивність.

Умовини, від яких залежить в поодиноких случаях продуктивність праці є безчисленні і дуже ріжнородні:

також тут належить не лиш ціла сума теперішніх умовин суспільного життя але також цілий його попередний розвиток.

Однак ті умовини можна поділити для легшого розсліду на кілька груп, з котрих кожду можемо зхарактеризувати лиш в найзагальнійших чертах. Ті основні групи є слідуючі:

Перше, безпосередні умовини оточуючої природи. Від них головно залежить продуктивність праці в рільництві і в гірництві; а також, хоч в меншій мірі, і висших галузях продукції.

Друге, техніка — ступінь досконалости средств і способів праці, уровень технічного вишколення і заводової зручности.

Трете, суспільна організація продукції — співробітництво, поділ праці і т. д.

1) Чим більше готового матеріалу і сил дає чоловікови природа, тим більш продуктивна є його праця. Докладно розбирати вплив природних обставин на видатність суспільної праці не належить до політичної економії, але є се річю науки о матеріяльній культурі. В сім місци можемо лиш навести кілька примірів, які наглядно показують нам той вплив

Передівсім клімат — степень тепла і вогкости в атмосфері. Кождій рослині, кождому звіряти є потрібна певна воздушна температура, без котрої жити не можна. В північній полові Росії ішениця не росте зовсім, жито ще росте, але лихо. На полудни є досить тепла для повного розвитку і дозрівання ішениці і жита; очевидно, праця рільника буде тут більш продуктивна, як де инде.

Вогкість, так як тепло, має особливо велике значіне для рільництва. В степовім пасі полудневої Росії клімат є теплий і ґрунт урожайний, але в воздухі є за мало вогкости, і звідти часта посуха, а разом з нею і неурожай.

Дальше, склад земської шкаралупи, імено сі горішних верств. Від того складу залежить урожайність землі і сі мінеральні богацтва, а з тим продук-

тивність праці в рільництві і гірництві, в індустрії видобуваючій. А від матеріалів, яких достарчує індустрія видобуваюча, в великій мірі залежить продуктивність праці суспільної в інших напрямках.

Опісля, уклад поверхні землі — розклад океанів, рік, гір і т. д. Всі ті природні умовини мають величезний, але переважно посередній вплив на продуктивність праці. Іменно від укладу поверхні землі залежить, чи зносини межі людьми є легкі, чи трудніші, а взаїмні зносини межі людьми грають дуже важну ролю в розвитку продукції: перше, люде, що сходять ся одні з другими, вчасть ся одні від других кращого способу продукції; друге, они вимінюють свої продукти на інші і в наслідок того мають можливість понехати ті галузи продукції, які з огляду на місцеві умовини вимагають занадто великого накладу праці, а розширити ті галузи, в котрих праця є більш продуктивна.

В Европі надморські краї — Греція і Італія — найскорше розвинули продуктивність праці, головно завдяки тому, що Середземне море зближувало їх з народами Азії і Африки; моря і ріки взагалі зближують людей і через те улекшують підвищення продуктивности праці. При тим велике значіне мають такі річи, як будова берегів і їх доступність, замерзане моря і рік в зимі, напрям рік, їх сплавність і т. д. Знова горц, які розділюють людей і утруднюють комунікацію, повздержують розвій продуктивности праці. Таку саму ролю грали моря, доки не розвинуло ся мореплаводство.

Розбираючи вплив безпосередних внішних обставин природи на продуктивність суспільної праці в найзагальнійших чертах, треба зазначити слідуоче: чим більше дає людям природа, тим легчою, вигіднійшою є людська праця. Однак, надзвичайна щедрість природи не на всіх ступінях культури виходить на хосен для розвитку продуктивности праці: в многих случаях она ділає подібно, як надмірне убожество природи.

Здобуваючи средства до життя при мінімальній затраті сил, чоловік не має потреби розвивати суспільної праці, і зовсім природно, що она не розвиває ся. В підзворотникових краях Африки росте цукрове “сорго”. Одна така рослина живить родину через цілий день. Коли мешканець того краю зужне лиш кілька днів в році на засажене 400 таких рослин, то вже має він забезпечене житє і для себе і для своєї родини. З огляду на так малу спонуку до праці є неможливий значний поступ в продукції.

В осередку занадто убогої природи також зле розвиває ся продуктивність праці, хоч з інших причин. Тут треба все тратити всі сили на здобутє найконечніших житєвих потреб. Будова теплого помешканя, приготоване теплої одежі вимагають від мешканця Гренляндії багато надмірної праці, від якої мешканець теплших країв є вільний. Першому потреба також далеко більше поживи, і більш поживної. Він мусить добувати з природи далеко більше ніж мешканець полудня, а тимчасом при однаковім накладі праці дає она єму значно менше користи. Вічно напружує він всі свої сили, щоби здобути хоч що небудь, і живе безнастанно під грозою смерти. Ані ум єго, ані тіло не мають можности розвивати ся.

Надмірно богата і надмірно убога природа ділають на цілу людську суспільність так само, як багатство одержане без праці з одної сторони і нужда без виходу з другої сторони — на поодиноких людей. Чи то природа дає чоловікови за багато, чи праця других людей; чи убога природа підриває єго енергію, чи то убожество допроваджує до немочи — в всіх тих випадках повний розвиток сил є неможливий.

До сєго часу найлучші условини розвитку мають краї в уміркованій полосі. Природа не є тут ані занадто щедра, ані занадто скупа: чоловік мусить багато працювати, а однак не так дуже, щоб праця єго нищила.

Історія виказує, що перші великі кроки в розвитку продукції, перші зародки культури повстали в горячих краях з багатою природою — в Індіях, в Мезопотамії, Є-

гипті і т. д. Причина того є зрозуміла: мешканці тих країв мали завжди досить свobodного часу, бо здобувати средства до життя приходило ся їм дуже легко. Але ті початки культури розвивали ся лиш до певної не дуже високої ступени: опісля слідував застій. Народи уміркованої полоси переймали культуру від народів горячих країв і розвивали єї дальше. І в наших часах продуктивність праці і ціла культура взагалі стоять найвише в краях уміркованої полоси, в Європі і в Північній Америці.

Природні обставини ніколи не лишаються раз на все однаковими. Вони змінюють ся, а при тим, очевидно, змінює ся їх вплив на продуктивність праці.

Зміни в природі можна поділити шістьма їх походження, на два ряди: перше, зміни можна сказати, самодільні, які повстають під впливом сил природи; друге, зміни викликані діяльністю чоловіка.

а) Природні обставини змінюють ся самі в собі дуже поволі. В наслідок ділання геологічних сил поверхня землі в однім місці підноситься, в другім обнижує ся, творять ся нові гори і острови; море змінює положення і глибину. Але все те діє ся звичайно в протязу десятків, соток тисячів літ. Скорше повстають зміни в руслі рік. Під впливом ріжних сил вони змінюють свої русла, підмивають давні береги. І так ріка Сир-Дарія, яка впадає тепер лиш до Аральського озера, перед кілька тисячами літ впадала одним раменем до Каспійського моря. Часто ріки творять острівці з намулу і піску. Більша часть Голяндії зістала утворена в протязу 2—3 тисячів літ з напливних верств, принесених впливами ріки Рену. Змінює ся також, хоч дуже поволі і клімат. Відомо прим. з геології, що колись перед багато тисячами літ, клімат Європи був багато зимніший як тепер, менше більше такий, як тепер і клімат Сибіру. На основі викопаних костих і камінних знарядів приходимо до заключення, що тоді жив чоловік в Європі. Строга окружаюча природа в тім часі з певністю була великою перешкодою для розвитку продуктивности праці.

Взагалі, для тих коротких періодів суспільного розвитку, якими займає ся сучасна політична економія, такі повільні зміни природних обставин майже не мають жадного значіння.

Військово лучають ся скорі, наглі перевероти в природі. Землетрясеня, вибухи вульканів, впливи рік, часом в протягу кількох годин, а навіть кількох мінут, витворюють великі зміни на поверхні землі. Подібні катастрофи мають часом великий вплив на розвиток суспільної праці, хоч лиш відємний по причині знищення, яких они є причиною.

б) Від часу як суспільна праця в своїм розвитку чим раз частійше відносить побіду над природою, від того часу сама природа улягає очевидній зміні, і то в щораз то більшій степені, під впливом діяльності чоловіка. Часом та діяльність провадить до поліпшення, часом до погіршення природних обставин. Можнаби навести дуже багато примірів одного і другого роду.

В наслідок вирубування лісів клімат стає ся сухий і нерівномірний: морози зимою і спека літом є сильніші; посухи приходять частійше; ріки стають ся плитші. Висушване багна поліпшує ґрунт, робить його урожайнішим, і поліпшує клімат, робить його здоровішим. Нерозумна управа рілі погіршує ґрунт, вичерпує його.

Поглублюючи ріки, злучуючи їх за помістю каналів, люде поліпили значно водні дороги. Через побудоване тисяч-верстових желізних доріг зближено місцевости, межі якими комунікація була дуже трудна через їх далеке віддалене одних від других. Дуже часто перетинає ся тунелями цілі гори, які переникаджають злучці. В той спосіб перетято в двох місцях (Монтценіс і Св. Готарда) Альпи — найвищий ланцух гір в Европі. Викопане Суезкого каналу злучило розділені передніе просторони двох океанів. Індійського і Атлантийського, і зблизило о кілька тисяч верств до Европи Полудневу і Східну Азію.

До того дійшла в нашій добі здібність суспільного чоловіка до зміни обставин окружаючої природи, така є єго

влада над природою. Чим даліше йде поступ людської праці, тим сильнішим і тим хосеннішим для чоловіка стає вплив діяльності чоловіка на природу.

Зростаюча влада суспільства над природою виявляє ся безпосередно в удосконаленю средств боротьби з природою і в умілости користати з них, то є, в розвитку техніки.

2) Без знарядів, голими руками чоловік може зробити дуже мало, — отже чим досконаліші знаряди, тим продуктивніша праця.

Щоби стяти невеличке деревце камінним топором нашого пра-прадіда, треба було з певністю не менше як години праці. Бронзові знаряди, які в Європі слідували по камінних, були вже далеко догідніші: уживаючи бронзового топора можна було працювати 2—3 рази скорше ніж камінним топором. Але і бронзові знаряди не є досить тверді, они дуже скоро затуплюють ся і ломлять ся. Уживаючи при праці нашої сталеві сокири, працює ся продуктивніше, бо зуживає ся менше часу для осягнення однакових результатів.

Найбільш досконалою формою знарядів є машина. Машини збільшують продуктивність людської праці десятки, сотки разів.

Так само як якість знарядів, так і якість матеріалів продукції має велике значіне для продуктивности праці. Вибір з помежи достарчуваних природою матеріалів найлучшого, найдогіднішого, найтревалішого і легкого до оброблення, в многих случаях заощаджує багато праці.

Побіч знарядів і матеріалу перозлучним елементом суспільної техніки є деякі обставини, які лежать в самім організмі робітника: заводова зручність, при звичаєня до даного рода праці — взагалі умілість користаня з средств ствах продукції, тим продуктивніша є праця; робітник робить менше непотрібних, безцільних рухів, які в меншій або більшій степени товаришать кожній праці — менше

пеує ся матеріялу, менше знарядів зуживає ся і т. д. Для поєдинчого робітника така умілість є вислідом науки і вправи. А з суспільної точки погляду она є вислідом цілого попереджаючого історичного розвою суспільства.

Розвиток суспільної техніки є особливо скорий в останніх століттях. коли то ум людський свідомо напружує свої сили в тім напрямі, коли рішаючим товчком в поступі продукції є наука. Технічне знань, оперте на докладнім розуміню сил природи, дає чоловікови незнану досі владу над природою.

Техніка грає особливо важну ролю там, де незалежно від средств продукції она може значно збільшити продуктивність праці. Прим. рільник, що знає коли, де і яке збіже найліпше сіяти, працює завсїгди з найбільшим хіном: він добуває з землі більше, а вичерпує сил менше, ніж той, що не знає того всего.

Техніка могла розвинути ся лиш в суспільстві: лиш в організації чоловік може користати з розвитку техніки.

3) Ступінь продуктивности праця є в сильній зависности від способу організації продукції, від суспільних відносин праці. Троха дальше ми будем розбирати ту зависність в загальній звязи з наукою о процесі економічного розвитку: в сїм місци ми обговоримо її в найзагальнійших чертах.

Продуктивність праці збільшує ся перше, в наслідок спільности і, друге, в наслідок подїлу праці.

А) Спільність праці, або лучне, просте спів-робітництво (кооперація) полягає на тім, що кілька людей разом і рівночасно виконують одну і ту саму роботу. Їго вплив на продуктивність праці є слїдуючий:

Перше, спів-робітництво, навіть в формі простої, виївної спільности праці впливає на її продуктивність за помічю психічного настрою працюючих. Працюючи разом з другим, робітник відчуває особливо первову рухливість, енергічний настрій, який відбиває ся передівсїм на інтензивности праці, але також підвищує

єї продуктивність. 10 людей, працюючи кождий над своєю роботою, але разом, в одній робітні, зроблять в однім дні більше, як оден чоловік в десятьох днях, виконуючи ту саму роботу в самотній кімнаті.

Друге, при спільній праці зменшує ся страта енергії праці на средства продукції: менше виходить на будову, освітленє і ogrіване робітні; лєкше можна зужиткувати відпадки матеріялу, бо більше їх остає ся і т. д. Прим. на будову одної робітні для 20 робітників треба багато менше матеріялу і праці, ніж на будову 10 робітень, одної для двох робітників.

Трєте, співробітництво є часто пожиточним, а часом конечним, бо оно дає можливість виконати роботу в короткім часі. Припустім, що треба зжати і зпрятати збіжє з поля; сли робота буде йшла поволи, то багато зерна висшле ся і часть праці буде страчена непродуктивно, а співробітництво позволяє оминуть того всього.

Четверте, що є особливо важне, співробітництво творить м е х а н і ч н у с и л у м а с. Є багато робіт, яких поодинокий чоловік зовсім не може виконати, хоч як довго працював би. Сли потрібно прим. витягнути великий дзвін на дзвіницю, то оден чоловік нічого тут не poradить, сто людей також нічого не зробить, сли будуть працювати оден по другім, тимчасом сто людній р а з о м працюючи можуть дзвін піднести.

Б. Загальна назва поділу праці обнимає в собі цілий ряд ріжних суспільних відносин продукції.

Суспільний поділ праці полягає на тім, що продукція є поділена на осібні господарства або підприємства: одно підприємство займає ся рільництвом, друге — виробом одежі, трєте — добуванєм металів, четверте — виробованєм знарядів і т. д.

Колн такого поділу не було, кожде господарство було змушене виробляти для себе в с ь о; розуміє ся, розмір такої продукції був малий і розвій єї поступав дуже поволи.

При суспільнім поділі праці кожде підприємство має свою власну менше або більше ограничену сферу продук-

ційної праці. Се дає можливість робітникам набрати зручності і вирази в своїм фаху і витворювати багато більше продуктів, ніж потреба для даного підприємства. Прим. самий швець підре в протягу року дві пари чобіт, а више сто; столяр, що робить домовини, через ціле своє життя не потребує ні одної для себе, а зробить їх кілька сот. Ціла надвишка вироблює ся для других, для суспільности. В оден або другий спосіб продукти підприємств основаних на поділі праці ділять ся межн суспільство і в кождім підприємстві п е р е с і ч н о знаходить ся далеко більше предметів до зужитя, ніж тоді, колиб оно всею продукувало само для себе.

Технічний поділ є поділом праці в границях поодинокого господарства, поодинокого підприємства. За примір можуть служити фабрики, в котрих матеріял праці переходить через руки кількох робітників, заки опустить робітню в формі скінченого продукту. Оден кує вістре ножа, другий вигладжує, третій острить, четвертий точить ручку, пятій приправляє єї до вістря і т. д.

Технічний поділ праці підвищує єї продуктивність зовсім так само, як суспільний поділ, і представляє якнайяркіший приміри того. В фабриці шпильок десять робітників при технічній поділі праці дуже легко вироблять 48.000 шпильок, по 4.800 на одного; підчас коли поодинокій робітник, виконуючи сам всю роботу, заледви мігби зробити кілька штук.

Вплив ріжних родів поділу праці на єї видатність пояснює ся як слідус. По перше, заощадує ся багато часу: сли чоловік виконує множество дрібних чинностей одну за другого, він тратить не мало часу на перехід від одного занятя до другого, на донасованє рук до ріжних струментів.

Друге, поділ праці розвиває зручність робітника. Хто виконує безнастанно багато ріжнородних і зложених робіт, той не може виконувати їх так скоро, звишно, чисто, як робітник, що через ціле життя своє виконує не багато простих чинностей.

Вкінці при поділі праці легше робити винаходи і удішення в знарядях, працюючи через довгі роки одним і тим самим струментом, легше можна впасти на думку, які в ній треба поробити зміни, щоб найвідповідніше пристосувати его до роботи. Завдяки тому багато удішень зроблено самими робітниками.

3. Суспільна ужиточність і суспільна вартість.

Вислідом продукції є суспільний продукт. Чи є він “матеріальний”, чи “нематеріальний”, чи має він одні або другі фізичні або хемічні свійства, се не обходить економічну науку. Она є суспільною наукою і продукт інтересує її о стілько, о скілько він, перше, потрібний для суспільности, і друге, витворений суспільною працею. В той спосіб продукт представляє для неї дві головні прикмети: можливість заспокоювання означеної потреби суспільности, значить, суспільну ужиточність, і утрату суспільної енергії праці на його витворенє, значить суспільну вартість.

Отже продукт представляє нам суспільну ужиточність, сли суспільство потребує його, і то лиш до часу, доки оно його потребує. Сли прим. суспільна потреба хліба не є ще заспокоєна, то хліб представляє внеску суспільну ужиточність, але тратить її сейчас, сли его вироблено понад міру дійсно потрібну для суспільства.

Характер суспільної ужиточности є дуже ріжнородний, залежно від того, яку суспільну потребу продукт заспокоює: ужиточність хліба ріжнить ся від ужиточности сокири, книжки наукової, від драматичного твору і т. д. Той характер ужиточности залежить від якости праці зужитої на продукцію: праця рілника, фабричного робітника, учителя, літерата, завдяки ріжній своїй якости, задоволює ріжні суспільні потреби.

Не треба міняти суспільної потреби з сумою особистих потреб членів суспільства. Потреби поодишо-

ких людей часто можуть бути в великій суперечності з потребами суспільності, можуть бути проти-суспільні; такими є, прим., потреби серед непродуктивних елементів суспільства, які не беруть участі в системі суспільно пожиточної праці. Потреба суспільна, се потреба про дукції, суспільної боротьби з природою. Лиш тоді, коли задоволене особистої потреби є необхідним для піддержання продукції, входить она в склад суспільних потреб. Ніхто особисто не зуживає машин, навозу, желізної руди і інших средств продукції: але они задовольають суспільні потреби, бо они є потрібні суспільству до продукції. Політична економія взагалі не може займатися і брати собі за предмет безпосередно — особистих потреб людей. Сли она змушена часом діткнутися їх, то се лиш так, як дотикає она також декотрі не економічні явища, іменно з огляду на їх звязь і вплив на економічні явища.

Суспільна вартість є то скількість енергії праці, яку суспільство тратить на витворенє даного продукту. Отже мірять ся її довготою і інтензивністю праці тих людей, котрі брали участь в витвореню продукту. Сли потрібно 30 годин суспільної праці на те, щоби витворити оден продукт, і 300 годин праці, два рази інтензивнішої ніж в першій случаю, щоби витворити другий продукт — то, очевидно, суспільна вартість другого продукту, значить зкристалізована в ній скількість енергії праці, є 20 разів більша, ніж першого.

Суспільна вартість не залежить від того, скілько праці тратить на витворенє продукту оден або другий робітник з окрема. Сли в наслідок неумілости або браку необхідних знарядів, або яких інших случайних випадків, робітник зужив на витворенє свого продукту більше енергії праці, ніж уживає ся звичайно в данім суспільстві, то з тої причини суспільна вартість продукту не піднесе ся вище від звичайної. І на відворот, она не буде нижшою від звичайної вартости, сли надзвичайна зручність або примі-

нене особливших знарядів, які ще не вийшли в загальне ужитє в данім суспільстві, дасть можливість робітникови виконати продукт з незвичайно малим накладом праці. Суспільна вартість представляє скількість енергії праці нормально необхідної для витвореня продукції при звичайних в данім суспільстві условинах праці.

Отже треба відріжнювати суспільну або нормальну вартість від індивідуальної або випадкової; скількість енергії праці, в загалі необхідної на даній ступени суспільного розвитку, від скількості, зужитої в поодиноких случаях. Для науки економії важною є лиш нормальна вартість: вартостію індивідуальною она може займатися лиш о стільки, о скільки се є необхідним, щоби зрозуміти зміни в нормальній вартості.

Розбираючи зокрема різні роди праці, легко можна запримітити, що одні з них є більш скомпліковані, другі — простійші. Прим. праця вченого є більше зложена, ніж праця годинникаря, а праця годинникаря більше зложена, ніж праця шевця і т. д. Досліджуючи суспільну вартість продуктів, треба брати під увагу степеня складности праці.

Різні роди праці з їх неоднаковою складністю є вислідом неоднакового образования робітників, отже неоднакового розвитку організмів. Більше зложений рід праці відповідає більшому розвитку, простий рід праці — меншому. І очевидно, більше розвинений організм тратить при роботі в однаковім часі більше енергії праці, ніж менше розвинений. Тому то праця більше скомплікована мусить уважати ся за більшу утрату енергії в порівнаню з працею менше зложеною; перша рівнає ся більшій скількості другої. В той спосіб година праці вченого після скількості утраченої енергії відповідає, може бути, 3 годинам праці механіка і 12 годинам праці незаводового робітника.

Назви “проста праця” будемо уживати дальше на означенє найменше зложеної форми продукційної праці, яка існує в суспільстві. При порівнуваню вартостій проста

праця представляє природну міру, до котрої спроваджує ся більше зложені роди праці. Природною одиницею енергії праці є година простої праці о середній в данім суспільстві інтензивності. Ся продукт витворено в 100 годинах суспільної праці з такою складністю і інтензивністю, що одна година представляє страту енергії рівну 10 годинам інтензивно пересічної простої праці, то суспільна вартість продукту буде виражена в 1000 одиницях праці, і т. д.

Розуміє ся для ріжних суспільностей, що стоять на ріжних ступінях розвитку. така одиниця енергії праці буде дуже ріжною.

Назва “проста праця” примінена тут в дещо иншій значіно, як се було уживане в науці до сего часу. Звичайно під “простою працею” розуміють працю, до котрої був би здібний, без жадного приготования, пересічний що до сили, здоровля і розвитку. член даного суспільства; є то понятє дуже відірване і навіть троха не ясне (“без всякого приготования” нічого не можна зробити).

Ясним є, що в міру зросту продуктивности, відатности праці в певній галузі, до виконання продукту треба що раз то менше енергії праці — єго вартість суспільна обшжує ся. Математично се треба так представити: суспільна вартість продукту є відворотно пропорціональна до продуктивности праці: сели послідна нобільшнть ся в два рази, тоді перша поменшнть ся два рази, і на відворот.

Так отже суспільна ужиточність продукту є то єго здібність задоволити суспільну потребу. А суспільна вартість, є то скількість енергії праці, яку продукт повшен коштувати суспільство при звичайних для него услівях продукції.

Назву “суспільна” або “нормальна” вартість часто замінює ся назвою “вартість праці” або прямо “вартість”. Ся послідна назва є найвигіднійша. сели не забуває ся, що ходить тут о суспільну вартість.

Перегляд загальних понять.

1) Політична економія є одною з наук суспільних. Розслідує она: перше, продукцію, то є суспільно пожиточну працю, іменно єї суспільну сторону — людські відносини; друге, поділ висліду продукції. Умовини продукції і поділ межи людьми розслідує вона в їх перемінах — в розвитку і упадку.

2) Основні штаня, в відношеню до суспільно пожиточної праці, є якість, скількість і продуктивність праці.

Якість суспільної праці, значить напрям страти енергії праці, є залежний безпосередно: перше, від суспільних потреб; друге, від суспільних средств продукції; третє, від існуючої системи робочих сил суспільства; кожда з тих трох умовин по черзі є залежна від цілої попередньої історії суспільства.

Скількість суспільної праці залежить від числа зайятих в продукції робочих сил суспільства, від довготи робочого часу і від інтензивности праці робітників. Знова кождий з тих елементів є в залежности від цілої суми попередних і теперішних умовин суспільних.

Продуктивність суспільної праці залежить: перше, від умовин даних безпосередно через природу, в яких жие суспільство; друге, від уровени технічного розвитку, то є, від умілости користаня з сил природи; третє, від системи суспільних умовин продукції — від розвитку спів-робітництва, поділу праці і т. п.

3) Вислід продукції, то є продукт, посідає незалежно від своїх натуральних прикмет, ще дві суспільні ціхи: суспільну ужиточність і вартість. Суспільна ужиточність полягає на тім, що продукт задовольє якусь суспільну потребу. Суспільна вартість представляє скількість енергії праці, яку суспільство мусить необхідно стратити для втвору продукту. При порівнюваню вартостий продукту одиницею енергії праці є година найпростійшої, о пересічній інтензивности праці.

ПОДІЛ І ПОРЯДОК ВИКЛАДУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ.

Суспільні відносини продукції і поділу змінюють ся поступенно, систематично, поволі. Скорих перемін тут нема, ані не можна запримити виразної границі межі тим, що минуло і тим, що слідує.

А однак розсліджуючи економічне жите якого небудь суспільства, побільшій часті можна его поділити на кілька періодів, які різнять ся межі собою укладом суспільних відносин, хоч они не відграничені виразно від себе.

Найбільшій інтерес має для нас, і рівночасно найлучше розсліджений наукою є — шлях розвитку суспільств, які ввійшли в склад “цівілізованої” людськості наших часів.

В засадничих чертах розвиток тих суспільностей є всюди однаковий. До наших часів запримічено два головні періоди розвитку, які в многих случаях відмінно виглядали в подрібностях, але в самій основі були до себе зовсім подібні.

I. Період господарки природної. Его характерніччі прикмети: слабість суспільного чоловіка в боротьбі з природою, обмежений простір поодиноких суспільних організацій, нескладність суспільних умовин, цілковитий брак, або малий розвій обміну, надзвичайна повільність зміни в суспільних формах.

В тім періоді треба відрізнити три ступені:

1) Первісний родовий комунізм: висшій ступінь панованя окружаючої природи над чоловіком — брак всякого обезпеченя людського істнованя; організація праці оперта на тісній звязи крови межі людьми; брак визнеску.

2) Система патріархально-родова: тут вже існують способи боротьби за існування, які забезпечують життя (рілляництво, скотарство); суспільна організація праці розширює ся, хоч ще не виходить поза рамці роду; серед продукції повстає праця організаторська, яка дає одиниці власть над другими членами родової групи; се творить можливість визиску але ще обмеженого завдяки малим розмірам продукції.

3) Февдальний устрій. Разом зі зростом суспільної сили людей організація праці не обмежує ся вже лиш на родові звязи; дрібні групи, які входять в її склад не зливають ся зовсім, але заховають певний ступень самостійности; організаторська праця вчаси переходить до рук старших членів тих груп, вчаси належить до організатора — февдала; визиск стає ся системою, але обмежує ся розміром потреб пануючої групи.

II. Період обмінного господарства.

Розміри суспільної продукції і різнородність її елементів ростуть. Суспільство представляє ся як зложена цілість що складає ся з віддільних зорганізованих груп, звязаних до купи незорганізованим поділом праці. Обмін переважає в зносинах поділу. Процес розвитку суспільства є скорий.

Сеї період треба поділити на два ступені:

1) Устрій дрібно-буржуазний, відзначає ся невеликими розмірами поодиноких організацій господарчих; средства продукції належать до того, хто безпосередно їх уживає. Звідти брак або слабкий розвиток визиску.

2) Устрій капіталістичний. Скоплікваність продукції а рівночасно і власть суспільного чоловіка над природою ростуть до нечуваних розмірів. Але рівночасно нечуваних розмірів сягає власть суспільних відносин над людьми. Основу тих відносин творить

вільна наємна праця. Процес суспільного розвитку прибирає шкоре темпо.

(До певної степені віддільно від загального розвитку сучасних культурних суспільств треба поставити житє класичного світа, з децєю самостійним напрямом розвитку, який допровадив до найбільш скінчених форм визиску праці невільників а опісля до упадку.)

Розглядаючи суспільні відносини кожного періоду. треба вяснити для чого і яким способом они повстали, для чого і яким способом они змінили ся. і перейшли в нові відносини.

Завдяки нерозривній звязи економічних явищ з правними і ідейними, економічні науки не можуть обминути питання взаємної звязи, в якій находить ся розвій тих трех галузей суспільного життя людськості.

Економічні науки звичайно ділять ся на сліду-ючі розділи: політична економія, економічна політика. історія економічного розвитку і історія економічних поглядів. Очевидно зовсім неслудино є зачисляти історію економічних поглядів до економічних наук: є то оден з розділів о духовій культурі. а не о продукційних відносинах. Дальше. політичну економію і економічну політику не можна відділювати від історії економічного розвитку. бо і перша і друга не можуть мати жадної звязи з нічим иншим. як лиш з історично зміняючими ся суспільними відносинами. В той спосіб можна задержати поділ наук економічних лиш на політичну економію і економічну політику: одинокє значіне того поділу може бути слідуєче: політична економія є то наука о причинах змін в суспільних відносинах. а економічна політика. о методах зміни тих відносин. Очевидно той поділ є дуже уелівний.

Про методу політичної економії.

Політична економія є одною з суспільних наук. Щоби подати загальне понятє про єї методу. то най-

вигіднійше буде тримати ся сїдуючого порядку в ви-кладї: перше, існуючі методи наук взагалї, друге, чим рїзнять ся від них методи наук суспільних; третє, особливі ціхи методи економічної науки.

Існують дві загальні, засадничі наукові методи: і н д у к ц і й н а (“метода спроваджуваня”) і д е д у к ц і й н а (“метода випроваджуваня”).

Індукція полягає на тїм, що з поодиноких обсер-вацій і досвідчень витягає ся заключенє; з ряду тих заключень витягають ся заключеня загальнїйшого ха-рактеру і т. д. аж до остаточних виспих наукових засад. Прим. якийсь дослідник завважав кілька разів, що в наслідок руху вісь желїзного поїзду розгріває ся. З цього слїдує заключенє “тертем вісь колеса роз-гріває ся” — перше заключенє з ряду поодиноких фактів. Ті дані ми одержали способом “подібности”, то є. через розслїдженє віддільних явищ розум знахо-див то, що в них є подібне, загальне. Заключенє зміц-нює ся і стає безумнівним, слш знаходить потвердже-нє инною дорогою — способом “рїжницї”; змінює ся слду тертя, прим. зменшують єї, смаруючи вісь олі-вою, або збільшують, звужуючи отвір, в яким вісь обертає ся; показує ся, що в першїм случаю огріванє зменщує ся, а в другїм збільщує ся. Отже причиною розгріваня осп є в дїйсности терте.

В подібній спосїб поветає цілий ряд анальоґїч-них заключень: зубаті колеса машин розгрівають ся в наслідок тертя одних о другі, шилка — в наслідок тертя о дерево при рїзаню, через терте двох кавалків дерева дикунн добувають огонь. Звідси витягає ся за-ключенє: “тіла огрівають ся при тертю”.

Опієля показує ся, що розгріванє має місце і тоді, коли якийсь рух устає: прим. куля, ударяючи о стїну, розгріває ся. При тертю, хоч рух не устає, од-нак він стає ся повільнїйшим, слабшїм, словом —

зникає якась часть его енергії. В тих случаях спільним є те, що рух устас, вчастин або зовсім. З множенства таких загальних понять робить ся слідуєче заключенє: “де гине рух, там розвиває ся тепло”. або “рух (механічний) переходить в тепло”.

Інші досліди показали, що світло і електрика є здібні переходити в тепло і в механічний рух, і на відворот. Звідси повстає закон: “всі роди енергії (всі типи перемін, що повстають в природі) переходять одна в другу”.

Так отже індукція, опираючись на обсервації (спостереженю) і досвіді, переходить в своїя заключения від особлившого до загального.

Дедукція перепроводжує ся іншою дорогою. Маючи загальні означеня витягає ся з них більш особливі. Сли відомо прим. що всі роди енергії переходять оден в другий, то стрічаючи нову, ще не розсліджену форму енергії, дослідник заключає, що і она є здібна перейти в інші форми енергії.

Але в засаді дедукції все лежить індукція тому, що ті загальні понятя, з яких витягають ся особливіні заключения, ми дістаємо при помочи індукції.

Суспільні науки, примінюючи ті дві методи так як всі прочі науки, різнять ся від них тим, що они розсліднують явище з суспільної точки погляду. Не слушно було би сказати, що суспільні науки займають ся лиш суспільством; ні, дуже часто займають ся вони і несупільними явищами, але їх розслідує ся лиш в відношеню до суспільного життя, лиш що до їх впливу на суспільство. Прим. описуючи життя якогось народу, майже все зачинаємо від опису зовнішних природних умовин, серед яких той народ живе; але тих умовин ми не представляємо в цілости а лиш о стілько, о скілько се є конечне, щоби зрозуміти походженє одних або других прикмет життя тих людей. Не можна ступювати суспільного життя Єгипту, не звертаючи уваги на факт періодичних впливів рі-

ки Нілю; але той не суспільний факт треба брати під увагу лиш з суспільної точки погляду, значить, з точки погляду того впливу, який вплив Нілю мав на жите сніпетської суспільности, не звертаючи зовсім уваги прим. на астрономічне походжене того явища.

Але суспільні науки є скомпліковані, отже суспільну точку погляду на суспільство і природу можна примішувати в різний спосіб. Часть суспільних наук — наука о матеріальній культурі — займає ся розслідуванням фактів під зглядом їх відносно до безпосередньої боротьби суспільства з природою; сли часом доторкає она прим. історії ідей, то лиш під зглядом впливу, які ті ідеї мали на судьбу дальшої боротьби суспільства з зовнішнім світом. Інша часть суспільних наук, політична економія, розслідує факти під зглядом зносин, які повстають межн людьми підчас їх боротьби за існуванє; сли та наука дотикає ся часом питань культури матеріальної, то се лиш в ціли виказаня який вплив мали дані технічні условини на зміну взаїмних відносин межн людьми. Вкінци наука про духову культуру розслідує все те, що відносить ся до суспільних метод розумованя і пізнаня.

Так отже характеристикою методи політичної економії є те, що в всіх явищах єї займає лиш одна сторона, а іменно значіне, яке они мають для взаїмних зносин людей в боротьбі з природою. Ту сторону явищ ми виділюємо помимо їх реальної пероздільности.

Загальні, первісні причини якогось явища лежать поза тм явищем. Се відносить ся також і до політичної економії. Тому є конечностію, досліджуючи економічні факти, обьяснювати їх походжене з фактів нееконімічних; внаслідок того в дальшій викладі буде мова не лиш про відносини продукції межн людьми. Треба буде говорити про техніку, як

про причину економічних змін: треба буде говорити про культуру духову як про важний, хоч у с л і в н и й чинник, який прицінює або приценює напрям економічних перемін в одну або другу сторону, означає в певній мірі саму форму тих перемін, хотая самий независимо їх не викликає.

Велика комплікація суспільних явищ дуже часто утруднює уживанє в політичній економії індукційної методи, яка найлегше дає ся примінити в простих, незложених фактах. Тоді економістови служать до помочи дедукція в формі т. зв. м е т о д и а б с т р а к ц і й н о ї; дослідник старає ся представити собі дану сторону суспільних фактів в найчистійшій і найпростійшій формі а описєля в думці піддає їх різним впливам і старає ся льогічно заключити, які зміни повинні они викликати. Розслідкуючи прим. нинішнє суспільство, можна зачати від принуцєня, що в его границях панує цілковита свобода конкуренції підприємства і описєля пояснити в яким напрямі повинні викликуватись зміни; по тім треба взяти під увагу різні ограничєня конкуренції і глядіти, як відібоуть ся вони на тих змінах.

Вкінци треба додати кілька слів о степені сучасного розвитку економічних наук. Той стєпень не є занадто високий — зроблено доперва перні, хоч з певністю найтруднійші кроки. Економічні науки є дуже молоді — они повстали доперва в XVII. віці.

Було дві причини так пізнього і слабого розвитку економічних наук.

Перша, більш загальна причина — се велика комплікація, отже велика трудність пізнаня суспільних явищ.

Друга причина, менше загального характеру, полягає на тім, що заінтересованє ся економічними науками почало розвивати ся доперва недавно. Увагу досліджуючого розуму звертають передовсїм і з найбільшою силою ті сторони життя, які відзначають ся

скорим рухом, частою зміною форм і бурливим шляхом розвитку. А суспільні форми з передкапіталістичного періоду відзначають ся дуже новільним темпом, степеневим п е р е б і г о м розвитку. Доперва світ буржуазний о горячково скорім бігу життя, з цілою масою щораз то яскравііших противеньств внутріішніх, зумів збудити глибоке, живе заіітересоване ся досліддані економічних явищ.

I. Первісний родовий комунізм.

Не можемо сказати, що ми маємо багато даних до студій над житєм первісних людей. Очевидно, не лишило ся жадної літератури з часів первісного чоловіка бо она не могла тоді ііснувати. Одинокими пам'ятками того періоду є кости, знаряди і т. п., які знаходять тепер в землі.

Ііснує ще одио важне жерело, з котрого можна черпати досліджуючи житє первісних людей, а ііменно житє, відносини і обичаї сучасних диких народів, а передовеїм тих з помежи них, які стоять на найниішнім степені розвитку.

Однак черпаючи з того жерела, треба заховати велику осторожність в випроваджуваню рііжних заключень. Тепер вже нема дикунів, яким би не приходило ся мати жадних зносин з більш розвиненими народами, отже дуже легко зробити великий блуд, колиб ми брали за останки первісних обичаїв то, що в дійсности було переняте не дуже то давно.

Можуть зайти помилки і пшиного роду. Якесь племя, з розвиненою вже до певного степеня культурою, тратить велику часть культурних здобутків в наслідок якихесь нещасливих іісторічних обставин. Колиб брали ми таке здичіле племя за первісно дике, то можнаб тоді зробити багато фальшивих заключень.

В кождім разі навіть і ті дані о життю первісних народів, які ми маємо, вистарчають, щоб вяснити засадничі черти суспільних відносин “перед-історичної” доби.

1. Первісні відносини чоловіка до природи.

Первісний чоловік був узброєний до боротьби з природою незвичайно слабо, гірше від многих звірят. Природну зброю — руки, ноги і зуби має далеко слабші, ніж прим. великі хижі звірята. А штучні знаряди, ті, що тепер дають чоловікови рішачу перевагу над рештою живої і мертвої природи були тоді недобрі, прості і було їх за мало, щоб могли допомгти багато чоловікови в его боротьбі за існуване.

З огляду на таку тяжку боротьбу первісний чоловік певно що не є королем природи. Зовсім щось противного: перша доба людського життя, се доба гноблення, неволі чоловіка. Лиш що гнобителем і паном не був другий чоловік, але природа.

Першими знарядями були без сумніву камінь і друк. Ті знаряди, взяті прямо від природи, можна як здає ся, знайти навіть у вищих родів малп.

Але до нашого часу не лишили ся нігде так дикі люде, щоб не знали інших знарядів.

Мозок первісного чоловіка є слабший і нерозвинений. На умову працю не лишає ся в него часу серед безнастанної, вичерпуючої боротьби, в котрій ні на хвилино не перестас грозити йому смерть.

А однак чоловік розвиває ся. Прибгтий, пригноблений невільник природи здобуваючи средства до життя, борючись за існуване, він познакомлює ся з річами і силами природи, з покоління на покоління переказує і громадить досвід, улішчує знаряди.

З застрашаючою повільністю, в протягу кількох тисяч літ роблять ся одні по других відкриття і винаходи. Завсїгди винаходять річи, які для чоловіка наших часів

видають ся дуже простими. Але первісному чоловікові не дуже то легко приходило ся їх винаходити.

Через полученє каменя і патики, обробленя їх і приноровленя до ріжних цілій, з тих первісних знарядів повстало багато інших — камінні топори, молоти, ножі, спис і т. п.

Менше більше в тій самій добі камінних знарядів, були відкриті позиточні свійства огню.

Гачок до вудки з рибячих остей і тратва, з котрої опісля розвинула ся лодка, зявили ся пізніше. В кінци винайденє лука і стріли поставило чоловіка на однім степені з найсильнішими звірятами. В той спосіб посував ся поступ продукційної праці в тій перній добі життя людськості.

Промисел обмежував ся на збіранию овочів з дерев, на польованю на дрібні звірята, ловлі риб, вироблюваню простих знарядів з каменя, дерева і кости, і первісної одежі зі скіри. Той тип продукції можна назвати, п о л ь о в и м, розуміючи під польованем добуване з окружаючої природи безпосередно жертвуваних нею средств до життя, чи були то звірята в лісі, риби в воді, або овочі диких рослин. Найважнішою ціхою того промислу є, що він зовсім не забезпечує людського життя. Збіране овочів, польованє, ловля риб, — є то занятя, в котрих велику ролю відграє случай. Нема ще тут тих галузей продукції, котрі дають чоловікові певність завтрашнього дня — нема рільництва і скотарства.

Всі сили чоловіка йдуть на здобутє необхідних средств до життя. Цілоденна єго праця ледво вистарчає, щоби єго виживити. Весь робочий час чоловіка пожерає боротьба за існуванє; не лишає ся додаткового часу робочого, який можна би зужиткувати на працю для других або на поліпшенє условин власного життя. Праця не витворює додаткових продуктів, понад необхідні до життя.

Єсли днесь дикий польовий здобув більше, ніж єму треба на нинішний день, то завтра може бути, він не здо-

буде нічо, а може навіть згине в нерівній боротьбі з якимсь сильнішим звірятем.

Серед таких обставин, очевидно, визиск є неможливий, то є, не можна присвоїти собі овочів чужої додаткової праці, бо сама праця додаткова не існує. Тут є можливий лиш найбрутальніший, первісний спосіб тягнення користий з другого чоловіка, то є пожерати його.

2. Суспільні відносини продукції в первісних родових групах.

Сучасна наука не знає ані в теперішності ані в минулині людей, котрі не жили би в суспільстві. В первісній добі вже існували звязи межі людьми хоч значно вузкі, ніж в нашім часі. Обійти ся без помочи інших людей в боротьбі за існуванє не міг так само чоловік тих часів, як і сучасний. Лице в лице з ворожою природою — самітна одиниця була би засуджена на скору немінучу загибель.

Однакож сила суспільної звязи була дуже незначна. Головна причина того лежить — як то ми вже зазначили — в надзвичайно слабім розвитку техніки — а се знова витворювало надзвичайно вузкий обсяг суспільних звязків. і незначні розміри поодиноких суспільств.

Чим низше стоїть техніка, чим менше досконалі є способи боротьби за існуванє, тим більше просторони землі треба для кожного чоловіка, “просторони експльоатації”, щоби здобути средства до життя. Первісне польованє є о-стільки малопродуктивним занятєм, що на одній квадратівій милі, при пересічних природних условинах уміркованої полоси, оно може виживити більше як 20 людей на одній квадратівій милі. Трохи більша група людей мусіла би розкинути ся на так величезні просторони, що підтримуванє суспільних звязий було би дуже утруднене; если до того взяти на увагу первісну техніку комунізму, — брак всяких доріг, брак освоєних звірят, на котрих можна би їздити, величезні небезпеки звязані з найменшою подоро-

жню — то стане нам зовсім ясним, чому розмір суспільної звязи сягав тоді найбільше на кількадесят людей.

В тих часах лучити ся до загальної боротьби о жите було можливим лиш для людей, котрих вже сама природа звязала єдністю походження, кровію.

Люди, чужі по крові, не вступали в вільні союзи для продукційної діяльності: первісний чоловік не міг видумати так зложеної річи, як угода, а передівсім страшна строгість боротьби за існуванє навчила його ворожо заховувати ся зглядом кожного чоловіка, з яким не вязало єго по-своєчанє і спільне жите.

Для того суспільна організація першої доби мала форму р о д о в о ї з в я з и або р о д у. Розміром тої форми були ограничені економічні зносини.

До засадничих продукційних зносин родовой групи належить пр о с т е с п і в - р о б і т н и ц т в о. Обсяг суспільної роботи є так ограничений, що кождий вмєє робити то всьо, що вміють другі, і всі виконують менше більше таку саму роботу. Є то найслабша форма звязи спів-робітництва. В декотрих случаях появляє ся звязь більш фізичного характеру: колективне виконуванє роботи, яка є понад сили поодинокого чоловіка, але яку можна виконати при помочи механічної сили, котру витворюють злучені сили цілої групи, прим. спільна оборона перед диким звірем, або польованє на нього.

Опісля, в нутрі родовой групи вже дуже вчасно появив ся п о д і л п р а ц і. З початку він оснований на фізіологічних ріжншцях пола і віку. Польованє є ділом дорослих мужчин, збиранє овочів — занятєм женщин і дітей і т. д.

Поділ праці межн особами не міг залежати від їх власної волі; тяжка боротьба з природою не позволяє на те: чинности робітників мусіли бути докладно означені, щоб не було безкорисної утрати сил. Праця була зорганізована спільною волею родовой групи, згідно з єї спільними інтересами.

Шлях розвитку первісного родового союзу може бути

представлений в наших часах лиш в приближеню і в найзагальніших чертах.

В первіснім своїм стані родова група складала ся, правдоподібно, з жінчини-матери і єї дітей, для котрих єї поміч в їх молодих літах була необхідна. З уцілвом часу користи спів-робітництва робили звязь такої родини щораз то сильнішою: діти не лишали матери, навіть коли доросли. Розвивало ся призвичасне до спільного життя, люде чимраз більше стреміли до громадного життя. Родові групи зростали, очевидно лиш в тих границях, на які позволяв їм розвиток техніки. Коли рід переступав ті границі, він розпадав ся.

3. Первісні форми поділу.

Зносинам продукційним первісної родової групи вповні відповідали форми поділу.

Сли поділ праці в продукції залежав не від особи-стої, а від колективної волі, то і поділ продукту тої праці мусів бути ділом цілої групи. Група виділювала кождому відповідно до єго потреб. Давати комусь з членів роду менше, як то було конечним, було неможливим, бо такий спосіб поступованя провадив би до знищення членів роду і до ослаблення цілої групи; знова давати кому небудь більше, як се було потрібним було хіба можливим в дуже рідких случаях: взагалі не позволяв на те малий розвиток продукції і брак додаткової праці (то є, праці витворюючої надвишку конечних средств до життя).

Так отже первісний поділ мав зорганізований комуністичний характер. Не було навіть сліду приватної, особи-стої власности. Все, що спільно витворювало ся, було спільно ділене і відтак сейчас зуките. Нагромажене багатв не істнувало.

4. Засадничі ціхи психології первісного суспільства.

Положене одиниці в родовій групі представляло ся

часто в дуже принаднім світлі: не було панів і рабів, панувала рівність поділу, братерство в взаїмних зносинах. Отже здавало би ся, що тоді існували всі умовини скорого розвитку людських сил, поступу на всіх полях суспільного життя. В дійсності було зовсім щось иншого: ніяке суспільство, знане в науці, не відзначувало ся такою нерухомістю житєвих форм, як первісне комуністичне суспільство.

Родове суспільство виправді не знало панів ні рабів, але рівнож не знало вою волі. Чоловік находив ся в найтяжній неволі, яка коли небудь існувала. Давило його жорстоке панованє природи, проти котрої він був ще безборонним, котрої він ще не зумів уярмити. Елементарні сили зовнішнього світа кпили собі з його спроб, бавили ся його судобою на кождім кроці. Їх сила самоволя була сто раз гірша, ніж коли небудь пізнійше самоволя чоловіка.

В поділі панувала рівність. Але що було до ділення? Вислідн суспільної праці були так малі, що при найнужденійших, нерозвинених потребах група заледво могла вижити. Положенє матеріяльне первісних людей було таке, що в порівняно з ним сучасна нужда є богатством.

Первісне братерство, взаїмна поміч і оборона в дійсності творили досить тісний і сильний союз межн первісними людьми. Але ті зносини не переступали границь тісної родової групи. Чоловік, що не належав до даного роду, не міг челити на найменшу поміч зі сторони того малого суспільства. Противно, в нїм бачили радше свого ворога, часто польовано на нього, як на хиже звіря.

Панованє природи здержувало розвиток, змунувало людей тратити всі сили на первісну, безпосередню боротьбу о житє. Рівномірний поділ, результат низької техніки і брак праці додаткової не позволяв хоч декотрим одиницям розширити свої потреби і через те збільшити свою особисту енергію і здібність до розвитку, щоби в той спосіб дати товчок суспільному поступови. Тісна взаїмна звязь межн членами роду, при майже цілковитім браку психічних ріжниць межн ними, провадила до того, що одиниця зовсім

не була здібна відрізняти себе від своєї групи, глядіти на себе як на віддільну особу. Чоловік не мав власної волі. Існувала в о л я р о д у. Була то не лиш воля живих, але ще більше воля мерлих. В протягу многих соток і тисячів літ майже без зміни переймали одні покоління від других способи боротьби за існуванє. форми взаїмних відносин способі думаня. Минувність, замкненє в нерухомі обичаї. панувала над теперішністю. А в дрібних житєвих чинностях, які не могли ввійти в рамці обичаїв, одиниця не була здібна виступити самотійно і в цілости підлягала групі.

Нерухомість обичаїв в тисячах поколінь переходить в скаменїлість. Все, що нове, все, що перестить звичайним формам життя і свідомости, збуджує перестрах і приносить терпінє. Психологія первісної людськості представляє величезні перешкоди для всякого розвитку.

Але мало того. До розвитку потрібно матеріялу. Чим біднійша душа чоловіка, чим меньше свідомі є відносини чоловіка до природи, тим менша можливість поступу: свідомість тут є головним знарядом, а первісний чоловік посідав єї дуже маленько.

Погляди первісних людей на житє і світ були з конечности прості і неясні. Власть природи тяжила над розумом, тіснота родових зносин, яка змушувала думку обертати ся безнастанно в однім тіснім колесї, перенкаджала розширеню ся умового горизонту.

Цїлий духовний скарб чоловіка тих часів ограничував ся на малій кількості певпорядкованих практичних відомостей, змішаних з множеством цілком фантастичних понять о світі. Занепад психічного апарату провадить до того, що фалшиві заключеня з обсервації переважають над правдивими, продукти фантазії — над позитивними висїлами пізнаня.

Знаходячесь під панованєм природи чоловік не лиш що не міг збагнути єї таємниць, але навіть був позбавлений цікавості, котра би тягнула його в тім напрямі. Він не відрізняв, що живе, а що мертво в зовнішнім світі, що свідоме

і несвідоме в ній самім. Всі рiчи, всi явища природи вiн бачив лиш з одної точки погляду: сонце, що его грiвало, камiнь, що ранив йому ноги; звiр, що нападав на него; чоловiк, з котрим стрiчав ся. — в кождiм з тих фактiв вiн бачив лиш дiла н с., лиш силу, яка була для него пожа-точна або шкiдлива. Вiдносини рiчiй i вiдносини людей були для него одного роду. Крайнє убожество знаня творило такий погляд на природу, який на внi пригадує сучасний науковий спосiб думаня. Для дикуня всьо було природне, бо слабе його понятє не могло створити идеi о надприроднiм.

Осалисть, тiснота, непобiдна вiдраза до всього, що нове, надзвичайнє убожество свiдомости — се є засадничi черти первiсної психологiї, черти, якi на перший погляд здасть ся, усувають всяку можливiсть розвитку матерiального i духового житя. А однак, хоч дуже повiльно, розвиток iшов далшнє. Елементарний опiр, який ставила всякому поступови первiсна психологiя, мiг бути зломаний лиш елементарними силами.

5. Сили розвитку в первiснiм суспiльствi.

Величина родовой гiрупи, як то ми вже вияснили, є обмежена степенем продуктивности працi: при даннх средствах продукцiї гiрупа конечно мусить дiлити ся, як лиш єi число переступить певну границю. Отже замисть одної поветають двi гiрупи, i кожда з них, займаючи осiбну просторонь землi для експльоатацiї, може розмножувати ся знова до певної границi, щоби знова роздiлити ся на двi гiрупи i т. д. В той спосiб плодовигiсть змiряє до неограниченого побiльнення числа людности даного краю. Але простiр краю є обмежений, i при даннх средствах продукцiї може виживити лиш обмежену скiлькисть людей. Коли густота польовой людности досягла прим. 20 людей на квадратову мiлю, дальшнй єi розвиток є вже надмiрним i зростаюча люднiсть вiдчуває брак средств до житя. Є то так зване абсолютне перелюдненє.

Оно потягає за собою голод, хвороби, збільшену смертність — цілий ряд терпінь. Сила терпінь побіджує по троха тупу нерухомість обичаїв, і тоді стає можливим технічний поступ. Голод каже покопати неохоту до всякої новости, отже зачинають розвивати ся нові способи боротьби за істнуванє, ті, що були передше знані, але не приновлені, і ті, що доперва поветали.

Одна перешкода розвитку, найважнійша, вже була усунена. Лишає ся друга — убожество психології, брак достаточного знаня, нездібність вишукунаня нових середшків до боротьби з природою. В наслідок того розвиток іде неспівомо, з такою повільністю, яку сучасний чоловік ледви чи може собі представити.

Улучшенє техніки приносить лиш часову полєкнєну терпінням, що впливають з абсолютного перелюдненя. Нові способи праці суспільної знова показують ся недостаточними, коли людність знова збільшилась, і знова сила голоду змушує людей зробити крок вперед на пляху розвитку.

Такі є причини розвитку в первіснім суспільстві. Нерухомість форм продукції провадить неминуче, скорше чи пізнійше, до абсолютного перелюдненя, яке з черги порушує ту нерухомість. З огляду на великий консерватизм первісної психології поступ техніки все значію спізнивав ся в порівнаню з зростом людности, отже брак средств до життя був взагалі хронічний.

Одним з перших наслідків абсолютного перелюдненя є звичайно завзята боротьба межн родовими суспільствами і переселенє ся цілих племен до нових країв. Така вандрівка для тупої психіки первісних людей є річно так само трудною, як кожда зміна техніки.

II. Патріархально-родова організація суспільства.

Сила абсолютного перелюднення змушувала первісних людей удосконалювати потроха знаряди і средства першої полевої продукції; з впливом часу та сама сила змушувала їх вийти поза рамці тої продукції і уживати нових средств боротьби о житє, средств, які в значній мірі зменшують залежність істнованя людей від елементарних вибрітків о-кружаючої природи.

Рільництво повстало в ріжних краях, правдоподібно, віддільно одно від другого, залежно від місцевих природних обставин.

Повстанє рільництва треба представити собі як результат цілого ряду “случайних” фактів, котрі мусіли від часу до часу повтарятн ся. Розсипавши случайно зібрані на запас зерна диких рослин збірка, по кількох місяцях знайдено в тім самім місци колос. Тисячу разів се було не зрозуміле; але скорше чи пізнійше ум дикуна мусів за-примітити звязь межн тими двома явищами, а конечність піддала єму думку скористати з тої звязи. Се відкритє най-скорше могли зробити жєнщини, які по причині опіки над дїтьми не провадили такого бурлацького житя, як мужчини а займали ся бiльше збиранєм овочів і зерна.

Первісне рільництво дуже мало нагадувало нинішнє, тому що єго средства були доперва початкові і непевні. Прим. плуг є винаходом значно пізнійшим; ще дуже недавно, зовсім не в первісних часах, орано за поміцію дерева, очищеного від всїх суків, окрім одного заостреного на кінци; се дерево тягнуно по ріли а острый сук робив борозди; а ще давнійшим знарядом був заострений дручок, яким роблено ямки в землі. Властивєж “первісне” рільництво обходило ся навіть без такого знаряду.

Що відносить ся до скотарства, то повстало оно правдоподібно з освоєня звірят для забави. Ще тепер багато диких кочівничих людей, які стоять на найнижнім ступени розвитку і не мають найменшого поняття о властивім скотарстві, освоюють дикі звірята, які не приносять їм жадної матеріальної користі, а противно, є для них тягаром.

Скотарство, подібно як рільництво, zapewнило людям до певного степеня жите і висвободивши часть людських сил, тим самим улєкнило дальший розвиток.

Первісні форми рільництва і скотарства, навіть кожде з осібно, збільшували 3—4 рази скількість людности, яка могла вижити на даній просторони краю (в пересічних условинах уміркованої полєси — до 70 осіб на квадратну мілью).

Рільництво в початковій фазі свого розвитку мало змінює кочівничий спосіб життя диких племен: оно грає додаткову ролю до польованя; родова група, піддаючись вимогам польованя, звичайно переходила з одного місця на друге, задержуючись на кождім місци лиш на такій час, якого було потрібно до засіву, для дозріваня і збору збіжа. Що відносить ся до скотарства то з початку оно навіть провадить до кочівничого життя: худоба потребує пасовиска; коли вичерпає ся одно — треба шукати за другим.

З часом зрієт людности змушує людей до получения рільництва з скотарством і до провадження осілого способу життя. Се давало можність удосконалення рільничих знарядів і приноврєленя до рільництва сили звірят. Зрієт продукційної праці збільшує ще в трос найбільшу густоту залюдненя (в пересічнім кліматі — до 200 осіб на квадратну милью). Жите людське стає ся від тоді забезпеченим, а додаткова праця стає ся зовсім звичайним сталім явищем.

2. Розвиток продукційних відносин родової групи.

Збільшене продуктивности (витворчости) суспільної праці дало можливість значного побільшення розміру родової групи, а головню скотарство, яке привело кращі способи комунікації (їзда на оленях, конях, верблюдах) і давало тим самим можливість піддержувати суспільних зносин — оно ще більше сприяло розширенню ся границь роду.

В той спосіб розміри суспільства міряли ся дуже часто не на десятки, лиш на сотки осіб; прим. патріярх Абрагам міг начислити в своїй кочівничій групі 417 людей здібних носити оруже.

Збільшені много разів обсяг і складність продукції приводили нові форми поділу праці. Одна з них має велике значінє для дальшого розвитку: повстане праці, яка організувала продукцію.

Коли продукція роду була невелика, не дуже скомілікована і обчислена лиш на безпосередні потреби найближшої будучности, тоді організаційна праця могла бути ділом спільним, могла йти в парі з працею виконуючою, бо она не перевишала міри пересічної здібности членів групи. Але коли ходить о те, щоб сотки ріжних занять розділити з огляду на кінцеву ціль помежи поодиноких робітників, щоб обчислити потреби групи на цілі місяці наперед, старанно приноровити до них видаток суспільної енергії праці і уважно контролювати той видаток, тоді організаційна чинність конечно мусить відділитися від виконуючої праці, злука одного і другого в одній особі стає ся неможливою. бо она перевишає пересічну міру умової сили тодішних людей; організаційна діяльність стає ся спеціальністю найбільш досвідчених, наймудрійших одиниць. В кожній поодинокій групі она вкінці дістає ся в руки одного чоловіка, звичайно найстаршого в роді, патріярха.

Такому організаторови всі є послушні, се впливає з самої сути его ролі. В той спосіб в сфері продукції повстає особиста власть і залежність — особна форма поділу

праці, яка мала величезне значінє в дальшїм розвитку суспільства.

Війну з точки погляду віддільних груп треба уважати за особну галузь продукції, суспільну працю боротьби з окружаючою природою, бо люде-вороги представляють для суспільности елемент окружаючої природи так само, як вовки або тигри. В добі патріархально родовій та галузь продукції має велике значінє, бо більша як передше густота людности спричинювала часту стрічу одної групи з другою; головнo межн кочівничими скотарамн майже без перестанку веде ся боротьба за пасовища. Війни в великій мірі сприяють збільшеню ся і зміцненю власти організатора: они вимагають стислої організації і строгої дисципліни. Безуслівний послух для вождя поступенно поширює ся і на час спокою. Є дуже можливим, що власне в часі війни і польованя повстала з початку організаторська власть, яка опісля поширювалась поступенно і на інші галузи продукції, в міру зросту єї складности. До такого поширеня ся організаторської власти мусїв причинити ся головнo той факт, що від організатора війни і ловів залежав поділ добичи одного і другого роду підприємства; а вже те саме через себе надавало йому значну силу економічну і повагу серед групи.

Организаторська праця, як здає ся, представляє найранішу форму зложеної (викваліфікованої) праці взагалі. В первісній комуністичній групі, де кожний умів робити все те, що другий, працю кожного треба вважати за властиву просту працю; рівнож такою є праця виконуюча більшости членів патріархально-родової групи. Лиш одна функція організатора не може бути виконувана котрою небудь особою без рїжницї. Она вимагає особливого досвіду, а почасти, може бути, і не зовсїм звичайних здібностей.

Организатор в своїй діяльностн руководить ся в ціло-стн, що найменше з початку, спільними інтересами роду. Беручи за основу з одної сторони загальну суму потреб групи, з другої сторони загальну суму праці, він устанавлює форми спів-робітництва і поділу праці. Розуміє ся, що цілу

ту скомпліковану чинність він виконає понайбільшій частині цілком “інстинктивно”, придержуючись раз встановленого звичаю, і приміру предків; лиш в дрібних справах продукції, в котрих звичай не дає виразних вказівок, організатор є змушений ділати самостійно. після власного розсудку.

Зростаюча комплікація організаційної діяльності потягнула за собою нові зміни в устрою родових груп. Розширене ся групи і єї продукції робило неможливим для одного чоловіка сповнюване організаційної праці в цілості; часть єї, з konieczности. переходила поступенно до инших членів групи, звичайно старших і досвідчених людей. Кождий з них ставав ся організатором, хотяй другорядним і підвладним, — для певної частини родовой групи, а іменно. в наслідок зрозумілих причин, для тої частини, з котрою вязали його найтісніший родинні зносини. Тим способом в границях роду почали поволі віділювати ся родини. що громадили ся довкруги поодиноких організаторів. на чолі котрих стояв патріарх. Одначе те віділюване ся в патріархальній добі не сягало значних розмірів; єдність групи переважала над новоутвореними єї частинами.

До особливого значіння поступенно приходила родина патріарха. Члени тої родини стояли найближе до організаторської діяльності, отже могли найлучше приготувити ся до неї. Тому то з поміж них дуже часто вибрано нового організатора роду, сли давний умер, або перестав бути здібний до праці. Зовсім природно. що патріархи старали ся укріпити такий стан річний і вже наперед приготовляли найблизших своїх кривних до організаторської ролі а инших членів групи до вибрання їх на той уряд. Чим дальше, тим більший успіх мали ті стараня; вибір нового організатора переходив з часом в пусту формальність і фактично самий патріарх зачав назначувати собі наслідника — організаторська роля стала ся дідичною в одній родині.

Таки є внутрішні відносини продукції патріархального роду. Побіч них в патріархальній добі не малого значіння набирають ся також союзи людської праці межн родами.

Враз з розпадом роду звичайно не переривала ся звязь межн ново-утвореними групами. В многих случаях, коли сили поодинокі групи були недостаточні, тоді споріднені (одноплеменні) групи лучили ся до спільної діяльності: до оборони перед нападаючими чужими племенами, до ловів на великі громадні звірята і т. п. На чолі подібних вищрав ставала або рада старшини-організаторів, або спеціально вибраній ними вожд.

Побіч сего зорганізованого спів-робітництва поволн починає виступати инша форма продукційної звязи межн родами — незорганізований суспільний поділ праці. Тому що праця додаткова стає ся звичайним а по злучі рільництва з скотарством — навіть сталім явищем, повстає отже надвшка продукції — засоби. Завдяки ріжним природним обставинам, серед яких жнють віддільні групи, або в наслідок якихось виїмкових обставин, ті засоби є ріжні в ріжних груп. Є дуже можливим, що з первісного звичаю поодиноких груп робити дарунки одна другій з таких засобів повстає обмін. В обміні показує ся незорганізована продукційна звязь межн групами: фактично одна група витворює не лиш для себе, але вчасти і для других груп, продукція до певної степенн стає ся межн ними спільною; але та спільна продукція не має організації — праця кожної групи є зорганізована зовсім самостійно. Та форма суспільного поділу праці в добі патріархально-родових відносин не відграє важної ролі в житю поодиноких громад: найбільшу часть необхідних продуктів кожне господарство родове само витворює для себе самостійно.

Так отже засадничі черти продукційних відносин, які відріжняють патріархальний рід від первісного комуністичного, є слідуєчі: відділенє організаційної праці від виконуючої, розширенє спів-робітництва і поділу праці так в нутрі груп як, в меншій мірі, і межн групами, при чім завдяки істнованю додаткової праці, по раз перший починає появляти ся на виднокрузі історії незорганізована форма праці. — обмін.

Всі ті форми укладають ся дуже поволі і повний їх розвиток має місце доперва в добі осілого способу життя, ґрунтованого на злучі рільництва зі скотарством. Там де така злука ще не наступила черги ті виступають дуже невиправно. В кождім разі скотарі-бурлаки скорше витворюють нові форми життя, ніж чисто рільничі групи; те явище є в залежності, перше, від більшої продуктивності скотара в порівнянню з первісним рільництвом, а друге, від більш рухливого життя кочівників, яке потягає за собою частійші зносини з людьми.

3. Форми поділу в патріархально-родовій добі.

а) Організований поділ.

В міру того, як організаторська діяльність переходила від цілості групи до одиниці-патріарха, мусіла також переходити в его руки власть організуюча поділ. Лиш організатор умів без помилки, згідно з інтересами всіх розвизувати kwestії: яку часть суспільного продукту можна зуживати відразу, яку треба видати на дальню продукцію, а яку заховати як запас на будуче; лиш він міг, беручи під увагу ролі поодиноких членів групи в спільній продукції, відділювати кождому тільки, кілька було потрібно для належного виконувания тої ролі.

Чим більше відзвичаявала ся більність родової групи від фактичної участі в організаторській діяльності і від контролі над поділом, тим більш безглядним ставало ся право патріарха на розпоряджуване додатковим продуктом. В міру того, як росла загальна сума додаткової праці і чим раз більше росла та часть продукту, котру організатор обертав на свій власний ужиток, відповідно до того росла також нерівність поділу межі ним а рентию членів групи. Се вже є певного рода визиск в зародку, але лиш в зародку: чоловік, що сповновав так зложеноу чинність, як організаторська праця, мав в дійсности багато більше роботи, як кождий инший, отже з konieczности розвивали ся в него більші потреби. Розмір визиску був обмежений незнач-

ним розміром продукції і малою різноманітністю продуктів: організатор мусів вдоволити ся тими самими предметами що й інші, а хочби навіть вибрав собі найлучні предмети з помежи цілої продукції, однак він не міг зїсти десять разів більше хліба або мяса як кождий инший чоловік в групі. Вправді він міг виміняти в иншої групи часть спільного додаткового продукту на які небудь інші предмети, але се лучало ся дуже рідко, в наслідок малого розвитку обміну.

Дальше, в тих случаях, коли поодинокі родові групи сднали ся в загальну організацію племенну в цілі якихсь незвичайних виправ, тоді продукт спільної праці (добича з польованя, або з війни) ділили ті особи, які організували саму виправу, звичайно рада старшин; поділ помежи групами відбувався тоді відповідно до участі кождої з них в спільній праці.

Взагалі зорганізовані форми поділу в добі, про котру говоримо (патріархально-родовій), відрізнявали ся від первісних форм не так то нерівномірністю поділу і визиском, як переходом в руки одиниць організаторської діяльності поділу.

б) Незорганізований поділ — розвиток обміну.

Коли продукція надвижки в родовій групі стала звичайним явищем, тоді, щоб могла поветати виміна тих надвижок меж двома родовими громадами, треба було двох умовин: ріжниць в витворюваних ними продуктах і приятних відносин (сусільна звязь) меж ними. Перше умівє було здійснене з початку по більній части в наслідок ріжниць в середствах продукції, достарчуваних в ріжних громадах самою природою: рільничка громада, якій земля добре родила збіже, а зле лен, навізувала обмін з другою громадою, якій родив ся добре лен, а зле збіже; група кочівничих скотарів віддавала рільникам мясо замість збіжа і т. п. Друге умівє знаходило здійснене в племенній звязи спорідненя поодиноких груп, піддержуваного спільними випра-

вами. Пізніше, коли виміна більше розвивала ся, різниці продукції що раз то більше почали залежати не лиш від безпосередних природних обставин, але також від технічних привичок; а приязні зносини навізувано дуже часто незалежно від племінного спорідненя.

Обмін переходить в своїм історичнім розвитку три фази, приберає три різні форми.

Перша або проста форма обміну припадає на період, в котрім виміна була ще дуже рідким явищем, дуже можливо, що в періоді первісного комунізму. Припустім, що случайно стрінуло ся двох людей, представителів двох родових громад; кождий з них має до виміни продукт, котрий случайно показує ся потрібним другому. Отже існують лиш два продукти до виміни, прим. топір і збіжжя. Таку форму обміну можна представити в слідуєчий спосіб:

1 топір рівнає ся 2 міркам збіжжя або інакше:

Обмінною ціною 1 топора є 2 мірки зерна (взагалі обмінною ціною одного продукту називає ся та скількість другого продукту, котру за него дають).

Продукт вперше стає ся товаром, то є, предметом обміну. Але в данім періоді роля товару є лиш случайна і випадкова, приступаючи до обміну, ще не має вибору межі ріжними продуктами, котріб він міг набути.

Друга розширена форма обміну припадає на слідуєчу добу, коли то обмін став ся частішим явищем і звисини межі людьми розширили ся. Тоді вже маємо не два, але більше товарів. Продавець приходить з топором; ему дають, з одної сторони — 2 мірки зерна, з другої — 1 вівцю, а з третої — 8 стрілок і т. д. Отже він може вибрати межі ріжними товарами, він має перед собою — ринок. Форма обміну є тепер така:

1 топір рівнає ся 2 міркам зерна; або 1 вівці; або 8 стрілам, і т. д.

Друга форма обміну не може довго удержати ся і скоро переходить в третю розвинену або грошову форму обміну.

Витворець топора іде на торг і хоче виміняти свій топір на стріли. Але дуже рідко так лучає ся, що той, хто продає стріли, рівночасно потребує топора; а може бути і так що стріл зовсім нема на ярмарку.

Продаючому топір зі всіх сторін жертвують непотрібні для него товари: тут два ножі, там одну вівцю, а в третім місці забиті заяці і т. д. Що має він зробити? Надумавшись, він бере вівцю. Він роздумує менше більше в такій спосіб: “хоч я маю тимчасом досить мяса, але вівцю остаточно можу придержати до того часу в себе, доки мій запас не вичерпає ся, а ели я стріну чоловіка, який продає стріли, то він дасть мені їх скорше за вівцю, ніж за топір: бо може бути, що топір ему непотрібний, а вівця придасть ся кождому і всі взагалі на торзі охочо беруть худобу”. Єго вираховане показує ся слухним: спродавець стріл, може бути, на такій самій основі охочо віддає їх за вівцю.

З огляду на загальний сильний попит на худобу, всі привичаїли ся вимінювати на ню всякий товар на торзі, ели бракувало іменно того товару, котрого потребував купуючий. Навіть заводять ся звичаї, щоби відразу вимінювати товар на худобу а доперва за худобу купувати потрібні продукти. Товар-худоба етас ся особливим товаром, котрого всі жадають. П р о с т и й обмін зникає. Ели кождий товар спершу муєв бути обмінений за худобу, щоби опісля за шо можна було купити инший потрібний товар, то, очивидно, той особливий товар-худоба є з н а р я д о м о б м і н у, знярядом обороту товару.

В той спосіб дістаємо третю форму обміну:

1 топір	}	рівнають ся одній вівці.
або 2 ножі		
або 2 стріли		
або 2 мірки збіжа		

Такий особливий товар, що служить за средство обміну, називає ся г р і ш м н. Вартість обмінна (риночна) товару в грошех називає ся ц і н о ю.

Уживанє грошей значно улекшує дальшій розвиток обміну. Гроші означають сталій характер обмінних відносин межн групами.

В кождім разі доба, про котру йде мова, період патріархально-родової організації — визначає ся єще новим розвитком обміну і незначною єї ролюю в загальній господарській системі. Лиш мала часть продуктів віддільної родової групи йде на ринок і лиш мінімальна часть єї потреб задоволює ся не через єї власну продукцію. Однак се не перешить тому, що загальній розвиток ринків вже на самім початку доби, про котру йде мова, був достаточний для новстаня грошевої форми обміну.

Історія грошевої форми обміну представляє нам поступенну зміну ріжних товарів, що виступають в роли грошей.

З початку така роля припадала на загально розповсюджені товари, як прим. скіри, сіль, біб, какао, рідкі мушлі і т. д. І в наших часах серед ріжних диких племен часто можна завважити уживанє в характері грошей тих товарів, які в даній місцевості є найбільш сталими предметами ввозу і вивозу, при чім в двох сусідних селах часто існують ріжні грошеві товари. В краях з кочівничою людністю ролю гроший відгравала найчастійше худоба. В полудневій Европі се мало місце ще на 10 століть перед різдвом Христа. В грецьких народних поемах Гомера можна знайти оцінку мідяного триніжка на 12 біків, золотої збруї на 100 біків і т. д.

Але поволи металеві гроші зачали випихати гроші худобу. З початку появляли ся гроші желізні і мідяні. Як здає ся, ті металі купували не менше охотно як худобу, бо металеві знаряди і збруя були найпотрібнішими предметами в господарстві. Металі мають також багато прикмет, які з технічної сторони роблять їх більш відповідними до сповнюваня ролі грошей: перше, дають ся легше ділити на кавалки меншої вартости ніж худоба, якої на части ділити не можна, не убиваючи єї, друге, матерія металів є однородна, отже кождий їх кавальчик є однаковий, підчас коли

пшні товари. в тім числі і худоба, не мають тої прикмети: одна вівця. не може бути цілком така сама, як друга вівця; третє, металі лучше переховують ся — навіть мідь і желізо, які пеують ся по трохи під діланєм воздуха і вогкості; четверте, металі мають менший обєм і вагу при однаковій обмінній цїні з пшніми товарами (та послїдна прикмета. як то ми вияснимо пізнійше, залежить від відносно більної вартості праці. вложеної в продукцію металів).

Желізо і мідь описля заступлено сріблом і золотом. Ті металі мають повнїше вичислені прикмети переважно в більшій степені. На першій погляд здає ся зовсїм незрозумїлим, яким способом ті майже неужиточні в продукції металі могли бути куповані так само охотно, як худоба, желізо і т. д. Се пояснює ся в слїдуючий спосіб: срібло і золото уживає ся передовсїм для окраси. Навіть в нашім часі предмети окраси мають великий попит: люде мало інтелїгентні — головню перозумні жєнщини — дуже часто відмовляють собі річній необхідних, лиш на те, щоби повісити на себе якусь гарну дрібничку. Переважно люблять і цїнять окраси некультурні і на нів культурні народи: європейські купці за одну нитку шклянних нацьорків купували в дїких народів товари високої вартості, прим. богато риб. дичини, овочів і ин. В той спосіб попит на предмети окраси створив можливість переходу від желізних і мідяних монет до срібних і золотих.

З початку гроші числено писля ваги: рахунок при продажі і купнї відбував ся за помічю важення металів.

З обміном є тісно звязана друга суєнільна форма поділу — кредит.

Коли обмін поширював ся. лучало ся дуже часто, що він був утруднений через часоний брак средств по сторонї купуючого. Товар є потрібний сейчас, а грошей для безпроволочної заплати за нього нема або не вистарчає, хоч з певністю по якімсь часі купуючий буде мати чим заплатити. В подібних случаях продаючий дуже часто годить ся віддати товар на кредит. Назва “кредит” значить “довіре”: при кредитовім укладі, очевидню, припускає ся

довіре перше, до чесноти, друге, до заможности довжника.

Довжник віддає в означенім часі гроші, які грають тут нову роль — средства платничого.

“Довірем” обдаровується звичайно не даром: довг звертає ся з якимсь додатком — процентом.

В тісній звязи і менше більше в однім часі з чисто товарним кредитом розвиває ся другий рід кредиту, котрий звичайно ми називаємо л и х в о ю, то є. жіченням грошей на процент.

Роздумуючи абстракційно можнаби легко собі представити появу кредиту незалежно від обміну і навіть ще перед ним: прим. одна громада жичить від другої на якийсь час знарядів, котрих перша не має. Але коли навіть такі случаи заходили, то не можна уважати їх за “кредит”: взяті на якийсь протяг часу знаряди звертають ся властителем, без “оплати” ціни за них. Кредит каже нам припускати не лиш істноване обміну, але також істноване грошей.

4. Основні черти суспільної психології патріархально-родової доби.

Поява організатора продукції серед родової групи змінює відносини одиниці до групи і єї психологію.

Виравді зменшило ся пановане природи над чоловіком але натомістьявило ся пановане одного чоловіка над другим. Властиво то було те саме пановане групи над членом, лиш перенесене на одиницю — патріярха.

Рівність поділу зникла: всім продуктом додаткової праці розпоряджає організатор. Але нерівність ще не прибирає острого характеру: організатор розділює для кожного члена, як то передше робила група, необхідні средства для удержання життя і вповнюваня властивої ролі в продукції. Самий організатор в розвитку своїх потреб відійшов не далеко від прочих членів групи.

Зв'язь для взаємної помочи, єдність групи з окружаючою природою зросла ще більше в порівнянню з попереднім періодом. Перше, досконаліша форма спів-робітництва і поділ праці всередині групи лучать межі собою її членів далеко тісніше, ніж передше. коли то кожний міг словняти більшу часть щоденної роботи незалежно від інших, коли переважала проста "спільність праці"; друге, єдність роду почасті зростає і тому, що вона знаходить конкретній, живий вираз в особі патріарха.

В тім самім часі і в наслідок тих самих умовин повстають в родовій групі зародки індивідуалізму, який полягає на тім, що чоловік відділює себе і все, що єго в своїй свідомості, від групи. і що проявляють ся особисті інтереси, підчас коли передше існували лише інтереси громади.

Роля організатора в продукції була особливою роллю і належала лиш до него одного; се власне є основною причиною, що родить в його душі індивідуалістичні чуття і поняття. З тої основної причини впливали інші, які діяли в тім самім напрямі.

Організатор розпоряджав всіми суспільними запасами цілою сумою додаткового продукту, а се давало йому можливість розширювати свої потреби і через те ще більше відрізнити ся в своїй групі. При обміні він виступав стало як власитель всего майна громади і, маючи до діла з другим таким самим організатором, він призвичаював ся глядіти на него, отже і на себе самого, як на в л а с т и т е л я тих товарів, які є призначені до обміну. Так поступовно розвивала ся приватна власність: з початку обмін межі групами, де групи виступають як власители свого товару, мусів витворити поняття о р о д о в і й п р и в а т н і й в л а с н о с т и, а опісля особливина роль організаторів при обміні, змінюючи в дальнім бігу нехліку людей. зроджує ідею о с о б и с т о ї п р и в а т н о ї в л а с н о с т и.

Однак ідея особистої приватної власності могла утвердити ся міцнійше в голові організатора доперва тоді. коли єго чинність стала ся дідичною. коли група перестала

вибрати патріярха, коли вже зникли сліди походження его власти від загальної волі роду. Тоді індивідуалізм знайшов в своїм розвитку тверду точку опору. В голові організатора зміцнювалося що раз то більше поняття его відносно до родового майна як до його особистої власности, і що раз то більше затералося старе поняття, після котрого він був лиш завідалетем того майна під контролею громади. Рівночасно в міру того, як зникла всяка фактична контрола голови групи над організаційною діяльністю голови роду, той послідній вимагав що раз то більшого безглядного послуху і переймався ідеєю своєї безглядної особистої власти над членами роду. Розвиткові таких поглядів не могли не противитися інші члени групи; нераз з певністю родові громади переживали тяжку внутрішню боротьбу: один скорше чи пізнійше організатор був горою, бо его змагання відповідали дійсному станови річній; організатор мав дійсну власть над продуктами і над людьми і та власть була не обхідна для групи. І так патріярх стався одиноким властителем і цілковитим паном своєї групи.

В дійсности пенхічні ріжніці, які повстали межі організатором і другими членами роду, були ще не дуже великі, бо духівці підстави лишилися ті самі: цілковите безглядне піддане ся звичаям і поняттям о групі, як о одній нероздільній цілості, поза котрою є неможливе жадне особисте існування. Навіть самий патріярх, мимо своєї дещо багатшої пенхічки, не міг свідомо взнестися понад відвічні підстави родового життя, не спонукувало его ніщо станути до них в противенстві. Організатор генієм не був: він не був чоловіком з виїмковими здібностями, але найстаршим в роді, чоловіком з багатлітнім досвідом. Его організаторська діяльність ґрунтувалася передовсім на пригадуванню собі, що робили его попередники, а в мінімальній частині заледво на власній творчості, на комбінуванні. Звичай панував в его душі майже так само, як в душі его далекого предка, первісного комуніста. Поняття о нероздільності групи також панувало над пенхікою організатора, бо він також самий не міг жити поза своїм родом, бо не знав він жадних ин-

них суспільних звязків окрім родових, а жите поза суспільністю означувало смерть. Те саме ще в більшій мірі відносить ся до прочих членів групи. Взагалі звичаєвий консерватизм ще не був підкопаний новими відносинами, а особиста свідомість доперва що зачинала відділяти ся від свідомости групи. Лиш зникло понятє о однородности групи.

Так отже під зглядом загального психологічного складу, патріархальна група майже не різнить ся від первісної родової групи. Отже давніші перешкоди, що стояли на дорозі всякого розвитку, зістали надалше майже в повній своїй силі.

Говоримо “майже”. бо все таки зродили ся сили, які хоч небогато, але таки зменшували ті перешкоди; слабі несталі зносини і союзи межн групами розширювали виднокруг одиниці поза границі єї роду, а стріча ріжних звичаєвих форм ослаблювали їх консерватизм.

А тепер друге питанє: о скільки багатій і відповідній матеріал для розвитку представляла в тій добі людська свідомість?

Само собою розуміє ся, що багато тисяч літ суспільного життя родів не перейшли безслідно; людський ум розширював ся і набирав ріжнородности. Практичні відомости почали займати більше місця в людській психіці а фантастичне — менше. Розширене обему продукції з коначности тягнуло за собою розширене знаня; в міру зменшуваня ся страху перед природними силами зростала цїкавість.

Здає ся що не помилимо ся, коли скажемо, що власне в тім періоді, о котрім говоримо в єім місци, чоловік вперше почав по ясиювати собі природу, шукати звязи між поодинокими явищами; вперше повстало те, що остаточно можна би назвати тодішнім “світоглядом”. Суть того світогляду творив природний фетишизм.

Завсїгди людська думка старала ся пояснити те, що далеке — близьким, що незвичайне — звичайним, що дивне — зрозумілим. Нове явище тоді видає ся для всіх

поясненням, коли його вдалося всунути в рамці давних спостережень. Найблизшим, найбудешійшим для чоловіка явищем є його відносини до других людей. В наслідок того в всіх періодах світогляд людей поспів в собі відбитку їх суспільних відносин, в однім случаю виразнійшу, в иншій менше ясну. То само можна сказати про патріархально-родовий період: натуральний фетишизм був власне таким поглядом на природу, в котрім відносини річній представляли ся як відносини людей.

Відділене організаторської праці від виконуючої створило певного рода дуалізм (двійність) в внутрішніх відносинах родового суспільства: неначеб то відділила ся сила умова від простої фізичної сили, свідомий первень, від несвідомого; перше приняло форму влади, друге залежності: перше було зреалізоване в особі патріарха, друге в всіх прочих членах групи. Рівночасно оба ті перві були зовсім нероздільними і не могли існувати оден без другого: виконуюча діяльність не може бути пляновою без організуючої волі, а та послідна є безвартісною там, де нема першої.

В чинностях людей свого оточення чоловік при звичаював ся бачити результат впливу волі організатора на просту силу виконуючу. Після сего образу він пояснював собі також инші чинности, які він бачив в зовнішнім світі. Кожде явище представляло ся йому як нерозривна звязь двох елементів: наказуючої волі і улягаючої матеріальної сили. Коли він бачив лиш ту послідну, то і так він не був в силі поняти її без першої, отже припускав існуванє організуючого первня там, де сего не бачив. В той спосіб повстають “душі річній”. Они заступали людям причини явищ і свідомість могла заспокоїти ся ними на якийсь час. Чоловік шукав їх всюди — в камені і в рослині, в звіряти і в чоловіці, в полуміні і в воді. Природа представляла ся ему в всіх її перемінах — двійною.

Походженє природного фетишизму або анімїзму представляють звичайно в слідуєчий спосіб: По

знищенню кожної річи і по смерті звіряти або чоловіка, в пам'яті людей переховує ся ще довший час відбитка, о б р а з предмету, який згинув. В первісного чоловіка ся відбитка визначає ся великою реальністю і яскравістю, так що під тим зглядом зближує ся до безпосереднього вражіння, а в сонних мріях она виступає як зовсім щось дійсного. В той спосіб повстає переконанє, що річ, яка знищилась, що організм, який згинув, існують ще якийсь час, що по них щ о с ь т р о х а лишило ся. Обсервованє сплячого або зімлілого чоловіка, або трупа доповнювали те переконанє з другої сторони: часом організм позірно заховує свою давну реальність а однак ч о г о с ь є му бракує і тоді не видно в нім чинних об'явів життя. Те невидиме щ о с ь, яке позістає в однім случаю, зникає раз на все в другім случаю а часово блукає в третім случаю (в сні) — фетишизм представляє собі як “душущу річ”.

Можна згодити ся на таке поясненє жерела анімізму: оно правильно вказує на психічний матеріал з котрого повинен був повстати анімізм. Але се поясненє не є повне: оно не пояснює нам, перше, чому як раз той ряд фактів лежить в основі людського світогляду, підчас коли в боротьбі за існуванє він відносно грає малу роллю; друге, чому той світогляд є загальним на певній ступенні розвитку, чому не можна его запримітити в найнижше розвинених племенах, які без найменшого сумніву мають той самий обсерваційний матеріал. Відповісти на ті питання, після моєї думки, можна лиш тоді, ели признаєть ся, що загальний тип світогляду є в залежності від засадничого типу суспільної організації; тоді покаже ся, що лиш глибока двійність в самім суспільнім устрою могла створити той оригінальний спосіб думаня, який стремить до випущаня двійности в всіх проявах життя.

Так отже природний фетишизм володів умами людей. Чи було се обставиною, яка причинила ся до поступу знання, яка помагалаб свідомо веденій боротьбі з природою? На се треба дати заперечаючу відповідь. Пізнаванє причин кожного явища фетишист звичайно кінчив на “душі” того явища і дальше не йшов: всі дальші причинові звязи гинули. В той спосіб зміст чинности пізнаваня був дуже не глибокий: до поверховної практичної знакомости явищ додавано лиш фетишистичне поясненє і так задоволювано потребу розумованя.

З огляду на так слабе знанє людська психіка представляла дуже слабій матеріал для розвитку. Поступ техніки, економіки і ідеології з огляду на так вузьку свідомість мусїв бути повільний і під тим зглядом патріархально-родова доба не різнить ся в дійсности від первісної комуністичної доби.

Дійсна побіда чоловіка над природою виявляє ся в неограниченім розвитку пізнаваня причиновости. Фетишистичне поясненє природи означає, противно, єще не поконанє панованє природи над чоловіком. Правда, оно появляє ся тоді коли те панованє слабе і стає ся менше тяжким: але се тільки для того, що попереднє безгляднє єї панованє не позволяло на жадні проби пояснюваня природи.

5. Чинники розвитку і нові форми життя в патріархально-родовім періоді.

Тому, що суспільна психологія в добі, яку тепер розвіджуємо, була в дійсности такою самою елементарною перешкодою для всякого розвитку, як і в попередній добі, то очевидна річ, що товчком суспільного розвитку мусїла бути та сама елементарна сила абсолютного перелюднення. В міру того, як зі зростом людности появляв ся брає средств до життя — звичаєвий консерватизм мусїв уступати, техника по трохи удосконалювала ся і суспільні відносини змінювали ся. Повстанє і поступенне розширю-

ване обміну було найважнішим придбанем того розвитку.

Розвиток обміну, то є, суспільного поділу праці, відбиваючись сильно на розвитку техніки, самий є великим товчком для всіх пізнійших історичних формацій, включаючи сюди і сучасну, капіталістичну.

Другим менше важним придбанем тої доби є поява невільників.

Коли повстала додаткова праця, для організатора родової групи в многих случаях було дуже користним збільшене тої групи: при тім побільшував ся додатковий продукт, яким розпоряджав організатор. Длятого то в патріархальних суспільствах лучало ся часто, що неприятеля побитого в війні не убивано, але прилучувано до групи і примушувано брати участь в її продукційній праці. Ті прилучені члени групи були власне її невільниками.

Не треба думати, що невільники патріархальної доби були трактовані на рівні з річачи. Вони були майже на рівних правах з членами групи, яка прилучила їх до себе; спільна праця єднала їх з всіми прочими членами і поступенно затирала память про давнішу боротьбу. Також "організатор" не визнакував їх більше, як своїх кривних; працювали они так саме, як всі, їх не продавали, взагалі з ними обходили ся майже так само, як обходять ся американські Індіане з адоптованими в'язнями.

Патріархальне невільництво, розвиваючи ся далше і змінючи свої форми, стало ся вихідною точкою для того історичного життя, яке досягло найвищої точки в класичнім світі і закінчило ся занепадом.

Новстане обміну і поява невільництва, на перший погляд два зовсім інші явища, мають одну спільну, дуже важну черту: одно і друге змінило давню систему праці, яка полягала виключно на спорідненю і впливаючій з нього психічній подібности одиниць. Кровні звязи з коначности провадять до нетолеранції в відношеню до всего окруження, а нові форми життя стояли вже в великім противенстві до

той нетолеранції, обмежували її. А з того повстав знова цілий ряд суспільних фактів.

Пановане чисто родових звязків було цілковитим панованєм звичаю. Сила при звичаєня до раз установлених форм життя була так велика, особиста свідомість так слаба, що однінця прямо не могла спротивити ся звичаєви, не могла переступати його. Жадних злочинів не було. Слігучило ся що небудь незгідного з обичаями, то на се не гляділа громада так, як се ми тепер глядимо, значить, як на злочин, на переступство, але як на щось дуже страшного. Коли вродило ся дитя з двома головами, то его сейчас убивали, як потвору; коли нарушувано обичай — так само поступали з переступником: его убивали, або виганяли, що значило тоді то само. Це не було карою, але природною само-обороною перед незрозумілим і небезпечним явищем. Ідей о праві і о нарушенію права, понятя про моральність і неморальність не було зовсім; люде природоровлювали ся до звичаїв з такою самою силою природної конечности, з якою їдять, пють і сплять.

Відносини зовсім зміняють ся з розвитком нових суспільних союзів не опертих на спорідненію. Нарушуване обичаїв перестає бути виїмковим случаем. Перше, починають стрічати ся з собою ріжні обичаї, а дуже часто виконуване одного є нарушенем другого. Так прилучений в'язень-невільник, придержуючись давного звичаю, дуже легко може стати ся перешкодою для суспільної продукції і через те може справити багато непріємности своїм товаришам. Також правильне продовжене обмінних зносин мусіло бути нераз перерване давним при звичаєнем до ворожих відносин зглядом всіх чужих людей. Нарушене обичаїв стає ся що раз то частійшим явищем і суспільство не може заняти зглядом него того самого становища, що перешде.

Повстає нова суспільна форма життя — обичаєве право, яке заключає ся в обороні обичаїв перед нарушенем. З переступником не обходять ся вже, як з якоюсь елементарною силою, але відносять ся до него більше

свідомо: они судять його після звичаю. Установлює ся ціла система кар для різних преступств: взагалі повстає цілий ряд постанов в злучі з нарушуванем обичаїв, а зміст тих постанов заключає ся в тім, щоби направити шкоду нанесену через порушення обичаю, і щоби не допустити до повного нарушення. Творить ся понятє о праві, справедливості і о безправю, несправедливості: перше означає діла згідні з обичаями, друге — незгідні з ними. Повстають зародки, з яких опісля розвиває ся моральність і властиве “право”.

Звичайно відділює ся поле правничого життя від поля економічного; але для сучасної науки той поділ є умовний. Боротьба суспільства з освободжуючою ся від его законів одиницею не різниться в дійсности від кожної иншої боротьби з окружаючою природою: злочин є проти-суспільною силою, грозить суспільному життю, так як сила зимна або дикого звіря. В той спосіб життя правниче є лиш одною стороною суспільної боротьби з природою: ту окрему форму також треба розсліджувати з технічної сторони (спосіб оборони перед преступником, як елементом окружаючої природи), і з економічної (взаїмні зносини межн членами суспільства в тім процесі оборони), і з ідейної (погляди людей на право). Так отже право лежить в е ф е р і п р о д у к ц і ї а не поза нею.

В розділі о продукційних зносинах вже була мова про повстанє зорганізованих продукційних зносини межн спорідненими групами: спільні великі лови, воєнні виправи. З часом подібні колективні підприємства лучать також і не споріднені групи, а лиш злучені обміном і взагалі взаїмними зносинами підчас мира. На чолі таких союзів стояла звичайно рада старшини — організаторів або вибраний ними вожд. В тих союзах вже бачимо зародки держави, політичних організацій, якими остаточно они стають ся, коли з часових перемінюють ся в сталі.

Взагалі кожда політична організація є в дійсності економічною організацією, організацією спільної боротьби за життя чи то цілого суспільства, чи, як бачимо в пізнішій часі, лиш его частин, одної класи, пануючої над іншими класами (в державах культурного світа).

СТАРИННЕ НЕВІЛЬНИЦТВО.

Тип суспільного розвитку, який створив культуру старинного світа, полягає на переміні продуктивного робітника в знаряд продукції і є під деяким зглядом с а м о с т і й н и м.

1. Відносини суспільства до оточуючої природи.

Невільництво розвинуло ся з патріархально-родових відносин через співділане двох основних явищ: безнастанного зросту додаткової праці і боротьби меж людськими суспільствами, що стоять на різних ступінях культури.

Вже отримане рільництва з годівлею худоби при осілім способі життя зробило додаткову працю сталим явищем. Розвиваючий ся поступово поділ праці поміж громадами що раз більше підвищував продуктивність. Обмін дав можливість поодиноким групам залити ті галузи продукції, в яких їх праця була менше продуктивною, а розширити ті, де праця була продуктивніша (видатніша). Удосконалювала ся і розширювала ся продукція металів, домашніх знарядів і оружа: повставали нові галузи промислової праці. Звичайний розмір продукційної громади виносив кілька сот людей; але в декотрих случаях під проводом патріарха-організатора лучили ся до купи тисячі людей. Відповідно до того збільшувала ся сума праці додаткової, достарчуваної громадою.

І так поодинокі людські суспільства досягнули ви-

сокій розвиток як на той час, відносили завжди нові побіди над природою. Для кожної продуктивної організації одним з елементів оточуючої природи є ворожість для неї організації, з котрими вона мусить вести боротьбу. Така боротьба в багатьох випадках творить важну частку "продуктивної" діяльності людей. Це головне відноситься до тих племен, які перші висунули ся наперед на дорозі розвитку серед багатьох племен, і в той спосіб стали багатими серед бідних. З того впливали неустанні ворожечі. Напір абсолютного перелюднення змушував нерозвинені племена до боротьби за нові території і очевидно, вони нападали найрадіше на найбільш культурних сусідів, де можна було добре попастись. Дуже часто дикі кочівниччі племена відносили перемогу над осілими більш розвиненими племенами і в частині нищили, в частині переймали від них культуру.

Але деяким суспільствам на високих ступенях розвитку вдавало ся в протязі віків вести успішну боротьбу з елементарною небезпекою зі сторони нижче стоячих племен — тих небезпечних елементів оточуючої природи. Така боротьба була для культурних суспільств продуктивною, суспільно позитивною, не лише тому, що була кінцевою для охорони продукції і її цілості, але також в другім, більш реальному значінні: від часу, як додаткова праця уможливила вижиття, перемога над ворожим племенем звичайно збільшувала продуктивні сили переможця через прилучення в'язнів, перемієнених в невільників.

2. Розвиток продукції і поділу в невільництві.

а) Група оперта на невільництві.

В міру того, як зростав розмір патріархальної громади і розмір її продукції, характер відносин між патріархом а іншими членами громади улягав зміні.

Діяльність організатора обмежувалася лише на сфері продукції, організатор, скажемо, "спеціалізувався". В суспільній психології що раз то ясніше виступала різниця межі ним а прочими членами.

Коли власть патріярха сталася дідичною, тоді разом з ним зачала що раз більше приходити до значіння також его родина, найблизші его свояки. Нерівність поділу побільшувалася: родина патріярха, користаючи з его власти, жила з додаткового продукту. Від того часу вже можна говорити про дійсний визиск, бо часть загального продукту, яку діставав кождий член родини патріярха, була в залежності не лиш від его фактичної ролі в продукції, але окрім того від його виймкового становища, від того, що належав до "панської" родини. Розумієся само собою, що се було можливе лиш завдяки значному зростови додаткового продукту.

Чим більше зростав визиск групи через родину організатора і що йде за тим, економічна сила тої послідної. — тим більш неограниченою ставалася власть організатора і остаточно стала безглядним правом життя і смерти над кождим підданним. Однак доки склад групи залежав майже виключно від родинних звязків, доки група була родовою, доти було неможливо зробити робітника простим знарядом продукції: робітника треба було цінити, треба було памятати за него, бо в разі утрати його було дуже трудно дістати другого — треба було чекати, доки на его місце не виросте другий член групи.

Але в міру того, як число невільників в групі збільшуєся, як війни з низше розвиненими племенами сталися сталим жерелом робочої сили, в тім часі вже витворюються обставини сприяючі цілковитому понижению підданого продуцента (творителя). Кождого робітника на случай його смерти можна заступити другим, так само, як заступаєся зломане або зужите знарядє новим. Правда, що з початку треба було в тій

ціли уряджувати напади на неприятеля і забирати в'язнів до неволі, а се не є так дуже легкою річю; але з часом, завдяки розвиткови обміну, а з ним і обмінної психології, та трудність усуває ся. Коли до неволі забрали за велике число неприятелів, так, що побідникам було не вигідно обертати їх всіх в невольників, тоді замість убивати надвижку добичі, відступали єї радо спорідненим або заприятзненним групам, розуміє ся в заміну за інші товари. Чоловік стає ся товаром і особа робітника в родовій групі обнижує ся до степені простого знарядя, на котрого місце в разі ушкодження можна сейчас купити друге.

Рівночасно, внаслідок розвитку обміну росте закланність організатора і єго родини. Доки додатковий продукт зуживає ся лиш в натуральній безпосередній формі, визиск є ограничений, бо ограничені також потреби пануючої родини: на що здасть ся панам величезна скількість хліба, якого они не в силі зїсти? Але поступ обміну робить розвиток потреб пануючої родини майже неограниченим: кожда надвижка вимінює ся на нові предмети ужитя, яких дана група не витворює; тому чим більше додаткового продукту, тим ліпше.

Тоді підданий стає ся не лиш знарядом продукції для організатора, але передовсім знарядом витворювання додаткового продукту, предметом визиску. Справа достаточного вдоволення потреб працюючого відсуває ся на дальший плян; на першій місци стоїть справа тягнення як найбільших зисків. А найбільша користь вимагає, щоби розміри потреб робітника допровадити до мінімум, скількість єго праці — до максимум. З огляду на те організатор мусів хапати ся в своїй діяльності брутального примусу, якого уживано давнійше лиш для невольників і ново прийятих членів групи. Притім весь слід давних родових відносин зникає тим лекше, що фактично більшість групи вже складає ся з невольників. Родова група остаточно переходить

в групу оперту на невольництві; поволи невольниками стають ся не лиш вонні вязні, але і давнійші свояки організатора, дуже далекі кривні, з якими родинні звязи вже забули ся. Повстає пропасть межі вільною родиною панів а позбавленими всяких прав невольниками; до перших належить все, другі не мають нічого, навіть права до життя. Лиш одно здобули давні члени групи — характер товару, обмінну вартість.

В дійсности товарові прикмети чоловіка мали не лиш наслідки понижуючі людство, але також і додатне значінє, а іменно облекшували до певної степені поступ видатности праці: ринкова виміна виправних невольників, яких куповано найрадше, причинила ся до поширення різнородних відомостей і знаня з господарства до господарства, з краю до краю.

Побіч груп опертих на невольництві істнували ще довший час невеликі господарства патріярхальні, в яких не було зовсім, або було дуже мало, невольників.

Межы тими двома родами господарства не було жадної ріжницї: сли родина, яка мала невольників, зістала зруйнована тоді она продавала їх і господарство ставало ся чисто родинним; колиж родина збогачувала ся, тоді купувала невольників. Загальний характер залежав від відносин груп опертих на невольництві, як економічно сильнійших.

В великих опертих на невольництві господарствах співробітництво і поділ праці були практиковані на широкі розміри. В Греції вже пять століть перед Р. Хр. істнували великі рукодільні, звані ергастеріями, де працювали невольники. В Італії і Спцилії дещо пізнійше розвивають ся величезні рільничі господарства, де часто сотки невольників управляли одно поле. Треба завважити, що поділ праці рідко переступав певну граніцю — іменно вироблюване одного предмету через поодинокого невольника; ріжні ступені продукції одного предмету лиш в виїмкових слу-

чаях (прим. гарбарські ергастерії) були ділені помежи многих невільників. Це залежало від торговельного ринку, який тоді ще не був так широкий, ані попит не був так великий, щоби викликати масову продукцію, а лиш при масовій продукції корисним є збільшений поділ праці.

З часом, коли господарства оперті на невільництві зростають, навіть діяльність організатора улягає поділові: пани зачинають віддавати єї по троха иншим особам, звичайно досвідченим і найздібнішим невільникам. З початку та зміна впроваджує ся в наслідок фактичної неможливости заряджування величезним господарством через одного чоловіка; опісля той звичай утверджує ся без кінцевої потреби, внаслідок змагання властителів невільників до забезпеченя собі можливо найспокійнішого уживаня додаткового продукту.

б) Продукційні союзи межі групами.

Що відносить ся до союзів межі продукційними групами, то они розширили ся в значній мірі в добі, про яку йде мова.

Незорганізований поділ праці межі групами, що заключав ся в обміні, досягнув величезних розмірів в порівнянню з попередною добою, однак він обняв не більшу, але меншу часть суспільної продукції.

Сли з початку господарство, операюче ся на невільництві, було майже виключно натуральним, то розвинувши ся, оно вже мало подвійний натурально-обмінний характер. Потреби невільників майже виключно були заспокоювані через власну продукцію групи, знова противно, потреби панської родини, з дуже малими виїмками, були заспокоювані через виміну. В той спосіб обмін огорнув найвисші верстви суспільства і переважаючу ролю в обмінних зносинах грали предмети окраси і вигоди.

Почасти власне в наслідок того характеру обміну в добі невільництва почали уживати благородних металів як грошей. Тоді також вперше гроші прибрали форму монет: ново-повставша суспільно-економічна організація — держава, взяла на себе обов'язок, або краще скажیم, прпевоїла собі право бити з грошевих металів відливи означеної форми, ваги і вартости, які служать за загальні правні средства обміну товарів.

Самий процес обміну поволи відлучив ся як особне занятє спеціальної суспільної класи кушців, котрі, купуючи товар від продуцентів, достарчують єго і продають споживцям, і жиють з різниці обмінної вартости в першій і другім случаю.

Взагалі розміри торгівлі були дуже малі в порівнаню з нинішніми. О тім можна переконати ся з скількості грошей потрібних для обороту товарів: добуване золота і срібла в Азії і в Європі навіть в найбільш цвітучій добі клясичного світа було десятки разів менше, ніж в теперішнім часі: підчас коли техніка обміну була мало розвиненою, потреба грошей для обмінних інтересів не була зменшена за помічу таких удосконалених уряджень, як за наших часів (асигнати, банкові білети, чековий систем і т. д.).

Кредит або, говорячи докладнійше, його зародок — лихва, розвивав ся поступенно в тій добі і сягав величезних розмірів. Він відіграв важну ролю при твореню ся великих богацтв грецької, а пізнійше римської аристократії.

Побіч розвитку економічних відносин в стариннім світі, доконував ся також значний поступ на полі організації політичної.

Ті початки державности, які в патріархальнім світі зарисовували ся в постаті збірних воєнних вправ племінних, і ловів, — розвивали ся дуже скоро і переміяли ся в союзи політичні, котрі часом обнимали десятки мільонів людей. Поступ суспільного

поділу праці, який проявляв ся в зрості обміну, приносив також потребу економічного союзу в цілі охорони і улекшення вимінних відносин: загального запровадження грошей і товарових мір, заложена і мілітарної охорони доріг комунікації, ринків, контролі над плаченням довгів, охорони особи і майна купців, перебуваючих в чужих краях і т. п. Велика роля війни, як способу здобути невольників і нових територій, вимагала тревалої і широкій воєнної організації. Різкий поділ старинного суспільства на дві класи: гнобителів і пригноблених, з котрих послідна була о много численніша від першої, опісля поділ першої з тих клас на поодинокі групи з ворожими інтересами, також вимагав конечно зцентралізованої воєнної сили. Всі ті потреби заспокоювала старинна держава.

Розвиток старинної держави йшов двома різними доробами і допровадив до двох дуже неподібних до себе типів організації.

В одних случаях велика політична цілість повставала переважно дорогою війни. Це мало місце, коли передше існували два умовія: перше, сли самі обставини окружаючої природи родили потребу широкій політичної організації суспільної, прим. коли вся судьба продукції залежала від належного урегулювання області великих рік (на урожайних рівнинах Нілю, Тигру і Еврату. Го-анґ-го і ин. утворили ся перні деспотичні монархії) або коли конечно треба було зібрати ся до купи в цілі боротьби з безнастанно нападаючими неприятельськими племенами; друге, коли обмінні союзи не були ще достаточно розвинені, достаточно широкі і тревалі, щоби утворити міцний політичний союз. Серед безчисленних воєн при кінці патріархальної доби поодинокій групі удавало ся через цілий ряд побід уярмити численні сусідні групи. З початку побиті були прилучені до групи побідників, і ставали їх невольниками. Але поза певною границею таке прилучуване вже не можливе, госпо-

дарство прибрало би за великі розміри, неможливі до заряджування одним паном; тоді група побідників почала вдоволювати ся тим, що змушувала побіджену групу піддати ся політично, т. є., узнати зверхню власть побідників і платити данину; піддана група заховувала при тім в своїх внутрішніх справах певну скількість самоуправи.

Поодинокі група, розростаючи ся що раз більше, ставала ся в той спосіб великою деспотичною державою старинного світа. Такими були держава егіпетська, асирійська, вавилонська, перська і ин. Власть деспота була в них неограниченою властю патріарха, володіючого невольниками. Межі деспотом і простим начальником родини володіючої невольниками, було багато переходових ступенів: сатрап, начальник округа і т. п., а кождий начальник в відношеню до своїх підданих, яких чинности він мусів організувати, мав необмежену патріархальну власть. Тип організації в подібних державах був всюди оден і той самий.

Иниий характер мали старинні держави, що повстали в наслідок тревалих і обширних обмінних зносин межі поодинокими групами. Це були свободні союзи одноплеменних, рівноправних громад, союзи, яких першою ціллю було йти на спільні воєнні виправи, боронити обмін і приватну власність.

Завдяки тревалим зносинам і розвиткови суспільного поділу праці, прибувало чим раз більше спільних справ межі віддільними групами — союз став ся сильнішим і певнішим.

Спільні справи були полагоджувані радою панів, опісля їх представниками, які однак були під контролею ради. В внутрішніх справах групи кождий голова родини лишав ся таким самим паном, як давніше. Що відносить ся до невольників, то они не брали жадної участі в заряджуваню суспільними справами. Такими були численні республіки старинної Греції, а по часті і Італії.

В наслідок безчисленних воєн в стариннім світі. організації другого типу (оперті на торговельних зносинах) не були тривалими, часто переходили в організації першого рода; війна вимагала зєдненої власти, за якою трудно було глядіти в аристократичних республіках. В той спосіб в наслідок цілого ряду воєн республіканський Рим перемінив ся в Рим Цезарів. Побіч того часто внутрішня боротьба економічних інтересів доводила до горожанських воєн а ті потягали такі зміни за собою: численні грецькі республіки дуже часто переміновали ся в тиранії; коли дрібні властители невільників, селяне і купці виступали проти зєднаної сильної аристократії, то тоді они згромаджували ся по більшій часті під прапором короля або тирана, бо лиш тісна централізація була в силі забезпечити їм побіду.

Взагалі держава старинного світа була організацією для зовнішньої оборони економічних зносин. організацією, що стояла в обороні властителів невільників.

3. Головні черти суспільної психології старинного світа.

а) Становище одиниці в групі і в суспільстві.

Постепенна переміна патріярха в властителя невільників, а властителя невільників з організатора продукції в паразита, потягала за собою відповідні зміни в поглядах на продуцента і на продуктивну працю. Пошана для продукційної праці і інтересоване ся нею зникали, а на їх місце прийшло зовсім щось противного. На місце буде характеристика розвитку тої сторони суспільного способу думання в добі розцвіту системи невільництва.

В тім часі знарядя продукції класифіковано в той спосіб: 1) *instrumenta muta* — німі, мертві знарядя,

прим. топір, косна; 2) *instrumenta semivocalia* — знаряди живі, але такі, що лиш в половині, то є, не дуже ясно виражають голосом свої чувства, як прим. домашні звірята і 3) *instrumenta vocalia* — знаряди продукції обдарені мовою, т. є. люде - невільники.

Такий погляд був накинений умови старинних жителів суспільно-економічним устроєм: система продукції основувала ся на фактичних відносинах чоловіка до чоловіка, як до простого знарядя, на приєв о є н ю собі другої особи в ціли користаня з її робочої сили.

Не знаючи нишого суспільного устрою, старинні горожанн вважали невільність за н а т у р а л ь н е і н е з м і н н е право природи. Такого погляду не могли позбути ся навіть найінтелігентнійші і навіть геніяльні люде тих часів. “Природа творить одних людей для волі, других для — неволі” (Аристотель “Політика”). Плятон, оден з найбагороднійших мислителів старини, укладаючи плян ідеально удосконаленої держави, не міг і в нїм обійти ся без невільників. (Це остаточно є зовсім зрозуміле, бо “Републіка” Плятона представляє нам лиш ідеалізоване спартанське суспільство).

Сли не завсігди обходжено ся жорстоко з невільниками, то все таки не людей в них бачили. Впрочім і жорстокість росте в міру того, як ровиток обміну разом з зростаючою жаждою наживи спричинюють що раз то більший визпек невільників.

В взаїмних зносинах межн невільниками панувала рівність безправа. Однак в міру того, як панн передавали своїм вірним невільникам часть організаторської діяльності, повставало також панованє невільників над невільниками.

Родинні звязи невільників були навязувані і розривані згідно з інтересами панів.

Інтереси панів також назначували скількість споживчих средств, які діставали ся невільникови. В на-

слідок значного розвитку систематичної торгівлі не- вільниками користнійшим було зовсім не журити ся повним заспокоєнем найважнійших потреб невільни- ка, а старати ся передовсім о інтензивність его праці; в той спосіб невільник “зуживав” ся дуже скоро, і его місце займав новий невільник, що коштував зглядно не багато. Отже інтерес панів регулював довготу життя невільників, так як регулював їх розмножуване ся.

Уклінність, безумна покора — це головні черти психології невільників, які впливали з повисших відносин. Не було можности розвитку, не було навіть думки про боротьбу. Лиш в виїмкових случаях вибу- хали бунти невільників; це звичайно лучало ся там, де самий характер праці витворив або незвичайне згруповане невільничих мас (рільничі невільники в Сицилії, що працювали сковані по кілька сот на однім полю), або незвичайну енергію і боєвий запал (рим- ські глядіятори). Тут впрочім мав вплив також той факт, що глядіятори по більшій частині були невільни- ками в першій поколію, а не нащадками невільників. які зовсім не знали свободи). Такі бунти були здав- лювані з немилосердною жорстокістю, мордуючи всіх збунтованих. Але навіть вразі побіди невільників са- мий суспільний склад не змінив би ся; невільники не були в силі зорганізувати иншої системи; в найліпшій разі змінився би лиш склад класи свободних людей.

Понад позбавленою всіх прав масою робітників стояла родина пана. Але і на сі організації невільни- цтво витиснуло своє пятно. Не лиш переховала ся в ній звичайна власть патріарха над членами свого ро- ду, включаючи право життя і смерти. Отець родини мав також право п р о д а т и свої діти в неволю; на- вить в найсвітлішій добі старинного періоду такі по- дії не були рідким явищем. Але помімо сего, що бать- ківська власть була так само неограничена, як власть пана над невільниками. — дійсні відносини в першій

случаю були, розуміє ся, о много лагідніші, як в другім.

Опісля над поодинокую родиною вносила ся держава. Відносини свободних людей до держави були різні, відповідно до державного устрою.

В деспотичних азійських державах кожний підданий був невільником держави. Економічно се було виражене в формі визискування приватних господарств через господарство державне — збиране високих данин і податків. Маса людности не жила горожанським життям. З часом тиск з верха на низ збільшував ся в міру удосконалення урядничого апарату. Замість виконувати лиш розкази висшої власти і бути для неї живим знарядом визиску, урядники щораз більше зачинають жити своїм життям, зачинають визискувати для себе. Та зміна відбувала ся в міру того, як висні верстви азійської бюрократії чимраз більше відступали свою організаторську діяльність нижшим верствам, перемінюючи ся в той спосіб з продукційних членів суспільства в паразитів, так само як властители невільників в Греції і в Римі. Притім дбаючи за своїх нащадків, бюрократія творила цілу масу нових зовсім неужиточних урядів. В таких східних державах, як Хіни, Перзія, страшна сила адміністраційного апарату була жерелом незносивого економічного і правного поневолення.

З огляду на такі обставини розвиток одиниці стає ся неможливим не лиш для невільників; духовна апатія панів не багато різнить ся від тупоумности невільників.

В інших відносинах до політичної цілості, до держави, знаходила ся одиниця в державах європейського типу.

Одиниця не була там поневолена; на те не позволяла сама суть форми державної звязи. Впрочім з самого початку найбагатшим з помежи знатних володіючих невільниками родин удадо ся запанувати еко-

помічно і політично над “демосом” — над масою менш багатих горожан, рільників і ремісників; економічна залежність тих послідних полягала на задовженю ся, а політична — на дуже обмеженім впливі на заряд держави. Але коли розвиток обмінних зносин зміцнив звязь межн верствами демосу, і коли на виднокруг виступила нова енергічна група демосу — кушці, тоді демос злучив ся проти аристократії рільничої і провадив з нею завзяту боротьбу за політичні права і за економічні користи. Боротьба скінчила ся побідою демосу, який здобув цілковите політичне рівноуправлене.

Історія не може вказати на другий так світлий період розвитку горожанського життя, як в Атенах від VI—IV в.в. перед Р. Хр. Рівність зглядом права була цілковита: кождий міг брати участь в нарадах і голосувати над загально-державними справами. Дійшло було до того, що декотрі уряди вже не обсаджувано через вибір, але прямо жеребом. Такий був демократизм республіки. Але се була лиш одна сторона суспільного життя.

Поза кількома десятками тисяч свободних горожан, розвиваючих ся в вільній атмосфері горожанського життя, стояли многі сотки тисяч позбавлених всяких прав, придавлених “живих знарядів”. Сума політичної діяльності свободних людей заключала ся в діленю добичі, вигвореної невільниками, і забраної від невільників.

Так само було в стариннім Римі. В протягу кількох століть борола ся там демократія — плебеї, з внешнею клясою — патриціями, за ті самі політичні цілі, що і демос в Атенах. Крок за кроком з подиву гідною енергією низша кляса змушувала сильних, зорганізованих противників робити уступки в напрямі рівности. Але в часі всеї тої боротьби не дав ся чути ні оден голос в обороні невільників; під тим зглядом не було ріжницї межн найбільш захланими домагогами і най-

чеснішими утопістами в роді Гракхів, яких ціле життя зійшло на боротьбі за інтереси “народа”.

Коротко про положенє одиниці в старинній суспільности можна сказати ось що. Невільник не мав можности на розвиток, але мав всі дані, щоби коти́ти ся в долину. Для пана, в східних суспільствах о слабім обміні, условини розвитку були не багато ліпші; противно, в західних суспільствах, де обмін товарів був широко розвинений, свободна одиниця мала цілковиту свободу розвитку власних сил.

б) Суспільні форми світогляду.

Треба також розглянути, як багатій і відповідний матеріял для технічного і також економічного розвитку творила суспільна психологія доби невольництва.

Що відносить ся до психіки невольників, то не багато можна про ню сказати: про їх крайне убожество і брак всякого змісту життя, плиткість і тісноту їх ума сумнівати ся не можна, бож они були лиш знярядом продукції. Нема тут що й шукати за зародками розвитку; умове життя людей тої класи в найліпшій разі (образовані невольники) було лиш слабою відбиткою умового життя панів.

Кляса панів находилась в иншій положеню; убожество психології не було тут конечністю; організаторська діяльність вимагає певного умового розвитку, а визиск невольників давав можність панам віддавати ся не лиш ріжним роскошам але також праці думки.

Період невольництва обнимає довгі ряди не подібних до себе суспільних формацій; порівнюючи уровень духового життя в ріжних ступнях того періоду в ріжних народів, можна знайти всі відтінки від варварства до високого ступня цивілізації, до якого дійшли Греція і Рим в найсвітліших своїх часах.

Нема потреби задержувати ся на розгляненю змісту суспільного життя панів тих суспільностей, що втворили ся при слабім обміннім процесі і зорганізували ся в деспотичні держави Сходу. На певнім ступені розвитку затрають ся тут майже всі різниці психології панів і невільників; анальоґічний характер гнету одних і других вироджує анальоґічну тісноту, брак всякого змісту і умовній застій; різниця в степені є так мала, що навіть не заслугує на увагу.

Інший образ представляють нам невільничі суспільства, в яких обмін був високо розвинений. Вільні, далеко сягаючі обмінні зносини розширюють умовній віднокруг людей, розбуджують свідомість, увільнюють ум від закостенілости, в якій він находив ся давнійше в часі натуральної господарки. Психічний матеріал мусів зростати і ставати ся більш різнородним; брак зовнішнього гнету з одної сторони, а невелике панованє природи над чоловіком з другої, творять кращій ґрунт для розвитку людської думки, для більш інтензивної діяльности ума.

Фетишизм природи відсуває ся на чимраз дальший плян. Переховує ся лиш декуди; останки его, єе забобонні релігії, метафізичне пояснюванє житєвих явищ і взагалі найбільше зложених явищ природи. В релігіях старинного світа виступають як божетва елементарні явища природи, непоконані чоловіком, отже непояснені, а описля також різні елементарні явища суспільного життя... Метафізика, що пояснює явища однаковими "силами, що криють ся за ними", є лиш більш абстракційною формою анімізму. Розуміє ся, в психіці економічно слабших елементів суспільства (демос, плебеї, пізнійше пролетаріят) анімізм і метафізика займають більше місця, ніж в психіці вишних верств.

В кождім разі клясичний світ в часі свого істнованя високо розвинув научну діяльність. Але чи єї поступ йшов в напрямі сприяючим розвиткови те-

хніки і економіки, чи та діяльність провадила до безпосередньої боротьби з природою, до побіди над нею?

Треба відрізнити дві доби життя клясичного світа. Доки великий власитель невільників був фактичним організатором продукції своєї групи, а побіч нього остав ся ще свобідний селянин і ремісник, до того часу суспільна думка мусіла йти в напрямі здобуття практичних відомостей. Правда, що се мало місце в ранній добі культури, опертої на невільничстві, коли розвиваюче ся знанє було ще дуже вузке, а консерватизм патріархального життя тяжив ще над мозгами, отже поступ практичних відомостей міг відбувати ся лиш дуже поволн. Але в порівнаню з попередними періодами се була шалена скорість. В протягу немногих століть винайдено множество технічних уліщень і відкрить; в послідних столітях клясичного світа нагромаджено великий запас науково-практичних відомостей; деякі сторони продукції були проваджені плянново і операли ся на глибокім знаню прав явищ (прим. інженерські і будівляні роботи, оброблюване матеріалів і т. п.).

Але вже в слідуючім періоді фактична участь великого власителя невільників в продукції зменшує ся дуже скоро, організаторська діяльність спадає на плече певної частини невільників (і подібної невільничкам служби). Рівночасно селянська і ремісничка кляса зістала зруйнована і обернена в паразитний пролетаріят (в який спосіб це стало ся — пояснимо пізнійше). Тоді очивидно улягає зміні також напрям умового життя пануючої кляси. Вона відриває ся від безпосередньої боротьби з природою, від продукції а переходить до “внєшніх сфер”. Як суспільна роля панів що раз більше спроваджує ся до уживаня, так і їх діяльність умова спроваджує ся до осолоджуваня собі життя.

Зникає всяке заінтересованє ся науками технічними, які безпосередню служать продукційній праці. то є. говорячи загально — невільничому. а не пан-

ському життю. Поступ природничих наук операв ся на слабих підставах, бо обсервації і досвід панів уважали за негідну для себе річ. Про науки суспільні навіть нема що говорити: їх початком є історія героїв і воєн, а студії природної і економічної культури майже не існують, бо мають за предмет річ маловартну і гідну погорди — продукцію. Та скрайна гордість думки була відбиткою панованя панів над невільниками.

Старинні жителі найрадше занимали ся найбільш абстрактійними природничими науками — математикою і логікою. З більш конкретних наук заінтересованем тішила ся астрономія. Яке небудь припоровлене тих наук до практичного життя уважало ся річно низькою. Після Плятона припоровлене геометрії до розвязки механічних задач значило понижене єї гідности як науки.

Філософією занимали ся в стариннім світі, а головно в Греції, так богато, як ніколи перед тим і по тім. Грецька філософія була найкращим здобутком старинної цивілізації. Але і тут головною чертою було віддалене філософії від щоденного життя, брак змагань до єї узаasadненя на практичнім досвіді, переважно спекулятивний характер.

Взагалі в пізнійшій періоді клясичного світа богацтво знаня було майже безвартісне для технічного поступу, отже і для економічного розвитку.

Розвиток красивих штук становить другий характеристичний продукт психічного життя старинного світа, продукт майже безужиточний для економічного поступу, хоч дуже цінний для висних кляс, як житєва роскіш.

В економічних поглядах доби розцвіту клясичної цивілізації особливо яскраво відбиває ся напрям суспільної думки ворожій економічному розвитку.

Ті погляди є розкиснені уривками в ріжних творах старинної літератури. Они не були вислідом критичного розеліду, а прямо були подиктовані суспільними

умовинами: они не були наукові і не могли уложити ся в наукову систему. Економічна наука, наука о відносинах людей при продукційній праці, не могла повстати в часі загальної погорди для продукційної праці.

“Все знанє господаря — говорить Аристотель — заключає ся в умілості використання своїх невольників”. При тим ідеалом старинних було добути все, що потрібно з праці с в о ї х невольників, не удаючи ся до обміну. Такого погляду держали ся навіть Атенці, на рід торговельний. Він був оснований, перше, на загальнім характері тодішньої господарки, яка була більше натуральною, ніж обмінною; друге, на острім антагонізмі межн клясою купців а иншими групами суспільства.

З огляду на слабкий обмін, коли невелика скількість товарів переходить через руки купця, кляса купців не могла вдоволити ся таким малим процентом зиску як прим. в наших часах. Купці визискували сильно так витворців, як і споживців, а се приходило їм тим легше, що конкуренція була незначна. В той спосіб яскраво виступала суперечність інтересів кляси купців з інтересами инних членів суспільства. Звідси походить вороже становище більшости старинних писателїв зглядом торговлі і купців. “Купці привкли брехати і обманювати, і їх треба толерувати в державі лиш як неминуче зло... Для горожанина є переступством — займатн ся торговлею. Держава повинна звертати увагу на продажу товарів і позволяти купцям лиш на найменший зиск”. (Плятон). “Дрібна торговля — се огидна річ. Велика торговля — мусить бути толерована. Не може бути зиску без ошущства”. (Ціцеро). Вартість обмінна товарів носить в Аристотеля на пів згїрдливу назву “штучного хісна з предмету”, в противенстві до “натурального хісна з предмету”, т. с. можности безпосередного зужитя продукту.

Поділ праці старинні жителі оцінювали з точки погляду не продукції, але зужиття. Вони не звертали уваги на ту найважливішу користь поділу праці, що она збільшує скількість продуктів, а зменшує їх кошта. Вони приписували значіне лиш тому, що поділ праці збільшує гарні прикмети продукту, підносить приемність зужиття. Така точка погляду відповідала як найкраще ролі консументів, котру відгравали властители невольників в розвигтім клясичнім суспільстві.

Суспільний поділ праці, обмін, в котрім цей поділ є виражений, були великими чинниками поступу в стариннім віці. Вони були тим ланцом, що лучив тодішню продукцію. І в відношеню до тих об'явів житя суспільного тодішня психологія суспільства стала на ворожім становищі. Цікава річ, що лихва була в більшій пошані, ніж торговля. Вправді стрічаємо в літературі напасти на ню, прим. Арістотель опрокидує єї на тій основі що “в найвищій степені є противним природі плоджене грошій з грошій”. Але таких нападній багато не було. Тимчасом суперечність інтересів лихваря і довжників не є менше очевидною, як суперечність інтересів купця з інтересами продуцента і консумента. Лихва тішила ся більшою пошаною, ніж торговля, бо кляса, що займала ся лихвою, була о много сильніша і більні впливова, ніж кляса купців.

Торговля в тих часах вимагала багато енергії і праці, звязана була з великим ризиком. Виховані на ледарів, властители невольників взагалі не мали необхідної при таким занятю енергії. Лихва була о много легшим і неменше корисним занятем. Аристократія нічо не мала проти неї і занимала ся нею охочо. В Атенах в добі роцвіту, 18% на рік було звичайною процентовою мірою. В Римі такі люде як Помпей, Суля, Антоній, навіть патріоти-ідеалісти Брут і Кассій не встидали ся давати позички на величезний процент — 48 до 70% на рік. Зовсім природна річ.

що держава поспирала лихву енергично і з великим запалом боронила інтересів вірителів. Держава тоді не звертала уваги на різницю межі браком охоти а браком можности заплачення довгу. Віритель мав право свого довжника продати в неволю. А після прав 12 таблиць в Римі (уложених аристократами в 451. р. пер. Р. Хр.) вірителеви, як здає ся, було вільно навіть на кусні потяти тіло чоловіка, що не мав чим заплатити довгу.

Такі були відносини суспільства і держави до лихви. Тимчасом в історії упадку старинного світа розвиток лихви, як се побачимо дальше, відогравав дуже важну і дуже сумну ролю.

Перевага політики над иншими сторонами життя яскраво відбиває ся в грецько-римськїм світї. Суспільні справи того рода грали так важну ролю в житю горожан, що Аристотель вважав навіть змаганє до політичної діяльности за характеристичну черту чоловіка. “Чоловік — говорить він — є з своєї натури політичним звірятем” (то є, горожанином). Погорда фізичною працею мотивує ся в значній мірі тим, що она не лишає часу на справи суспільні (Ксенофонт). Тимчасом, коли розглядаємо інтереси, які лежали в основі того широкого горожанського життя і витворювали боротьбу партій, то покаже ся, що они спроваджували ся, конець кінців, до інтересів визиску, підбою, грабежі і подїлу добичі. Чим дальше, тим більше непродуктивною ставала ся ціла політична діяльність, яку свобідні горожанн вважали за найхосенійшину, найбільш продуктивну.

4. Причини упадку суспільств опертих на невільництві.

Технічний поступ — підстава всякого розвитку суспільства, почав чимраз більше звільнювати своє темпо від часу як кляса панів фактично утратила, зложила з себе організаторську ролю в продукції. В дій-

еності се була одинока класа в суспільстві, яка жила серед обставин сирняючих розвиткові сил; але коли она стала ся групою суспільних паразитів, тоді розвій її прибрав инший характер, посував ся в паразитно-споживчій а не в продуктивній напрямі. А невільники з огляду на житеві обставини майже не могли розвивати ані себе, ані сил суспільства в боротьбі з природою.

Але сего не досить — невільники фактично підупали, підпадали умовій і фізичній дегенерації. Чоловік, замінений в знаряд продукції, дуже скоро тратив житеву енергію. Немилосердний визиск скорочував его істноване а его звироднілі нащадки скоро губили ся. З огляду на бознастанну систематичну торгівлю невільниками, показало ся кориснішим для властителей вимагати від невільників можливо найбільшого висплення при праці, зовсім не дбаючи про цілковите привернене вичерпаних сил через відпочинок, поживу, взагалі через достаточне задоволене їх потреб. Правда, в той спосіб живий знаряд скоро зуживав ся, але користь добута з нього покривала кошт купна нового живого знаряду.

В наслідок того невільники з конечності мусіли вимирати, число їх зменшувало ся, смертність переважала над числом уродин. Але в протягу многих століть смертність покривала ся припливом нових вязнів, яких достарчували війни з варварами - сусідами культурного, операючого ся на невільництві суспільства. Доки не висхло те жерело достарчуваня невільників, доти не упадало суспільство оперте на невільництві, але держало ся на одній степені; розмір продукції не зменшував ся, бо було досить робочої сили.

Однак такий стан річий не міг тревати без кінця. Прийшов час, коли подібні походи проти варварів стали зменшувати ся і придбане невільників в достаточній кількості стало ся річною дуже трудною, а опісля навіть неможливою. Замість нобід над варварами

прийшли пораженья, зачіпні війни перемінли ся в оборонні, жерело робочої сили висохло. Якїж причини викликали такий зворот воєнного щастя?

Причини ті, це скорий упадок воєнної сили суспільства опертого на невольництві.

Війна — продукція невольників — була одним занятєм, якого не можна було зложити на плече невольників і в наслідок того мусіла она лишити ся занятєм вільних людей. Війско могло складати ся лиш з людей свободних, а упадок свободної кляси означав упадок війська, упадок продукції невольників, упадок господарства, опертого на невольництві. А тим часом внутрішні економічні відносини старинного світа підкопували силу вільного стану.

Вільний стан складав ся, перше, з великих властителів невольників, яких була меншість, друге, з дрібних властителів, яких господарство мало чисто родинний характер, т. є, обходило ся без невольників і піддержувало ся все передовсім працею властителів і їх родини; більшість таких господарств творили рільники, меншість — ремісники.

Як бачимо, підставу сили старинного світа творили дрібні властители землі, значить селяне. Рим, що був загорнув під свою власть всі старинні суспільства, в добі розцвіту своєї заборчої політики був державою переважно хлопецькою. Доки існувало сильне, численне, вільне селянство, доти старинний світ, завдяки своїй високо розвиненій воєнній техніці, міг легко відносити побіди над варварськими племенами — відважними, але не вправленими в воєнним ремеслі.

Селянство поносило весь тягар воєнний не лиш в тім значію, що проливало свою кров, але також тому, що на нім тяжіли також майже всі державні податки і оплати, на кошт котрих війни були проважені. Висші кляси, великі властители невольників, зуміли скинути з себе сей тягар. бо враз з богацтвом мали они також політичну силу. Противно. хлопи ко-

ристали з воєн заледво в дуже незначній мірі — найбільшу користь з них тягнули знова багаті властители невільників, які з тої самої причини займали всі важні і впливові уряди в війську, заряджували поділом добичі (головно землі і невільників), робили себе управителями підбитих провінцій і т. д.

Посвячуючи війні багато часу і средств, дрібні властители землі занедбували по трохи і руйнували свої господарства.

Лихва, до якої удавав ся в таких обставинах селянин, улекшувала і дуже часто спричинювала упадок его господарства; побираючи величезні проценти, лихвар — звичайно аристократ, багатий властитель невільників допроваджував дуже скоро селянина до цілковитої руйни.

Вкінці руйну селянства прискорював розвиток великих сельських господарств. Уживаючи в рільництві сотки невільників, великий властитель земель в Сицилії або в полудневій Італії достарчував на ринок багато таного збіжа; дуже часто підбиті народи достарчували Римови в виді контрибуцій збіжа в великій кількості зовсім даром. Для убогого селянина продукowane збіжа на продаж ставало ся прямо некористним.

В той спосіб все змовляло ся проти дрібних властителів землі: тягар величезних податків і безнастанних воєн, могутість лихварського капіталу і сила конкуренції великого рільничого господарства, опертого на невільництві, і з висою технікою. Руїна селянства dokonувала ся скоро: дрібноземельний селянин тратив землю через довги, а часто сам її покидав внаслідок непоплатности господарки. Его частка переходила до рук великого властителя. Так отже земля громадила ся в руках богачів. Вже около Р. Хрціла Італія складала ся з невеликого числа величезних земельних посіlostей — лятифуцій.

Дрібні власнителі з впливом часу ставали “пролетарями”, то є, свободними людьми, позбавленими средств продукції. На селі, де панували богачі і де всьо було витворюване працею невольників, пролетаріят не мав що робити, отже утікав до міста, щоб там шукати средств до життя. В містах громадили ся сотки тисячів подібних бездомних людей, які і там не знаходили продукційного занятя. Держава мусіла удержувати їх; політичні партії уживали їх як средства боротьби одних проти других. Головним средством удержаня для пролетаріату були жертви від богатих державна поміч, і продаж голосів політичним партіям. Це відносить ся головно до пролетарів замешкалих в Римі. Они все служили тому, хто більше платив. Се був дійсно “пролетаріят пасожитів”, виступаючий як слуги і похлібники пануючої політичної сили і економічно сильних одиниць. Збільшували його ще визволенці, т. є. невольники, яким уділювано свободу за якісь визначні заслуги, або за викуп. Ті низші елементи пролетаріату ще приспінювали его моральній упадок, бо до тодішних хиб вільних людей вони додавали свій низкий уровень невольничої психології.

Так отже селянство руйнувало ся, тратило давне суспільне становище і деморалізувало ся та переходило в ряди паразитного пролетаріату. Рівночасно зменшувала ся военна сила суспільства, опертого на невольництві: паразитний пролетаріят не є в силі заступити на війні енергічного, хороброго селянина; паразит не відержить тяжких воєнних трудів, ані єї строгої дисципліни; він не хоче лишати міста, де без праці він може здобути средства до життя. Під тим зглядом пролетар старинного світа є подібний до звироднітого великого власителя невольників.

А варвари, могучі через свою родову вязязь, вільні і горді безнастанно проводили боротьбу з невольничим світом, з его воєнною організацією, — римською армією. І той, колись невзрушимий охоронний

вал клясичної культури почав потрохи хитати ся під напором свіжо-напливаючих филь варварів. З зачіпної війна Римлян переминою ся в оборонну, замість побід приходять поражєня. Военна продукція невільничої робочої сили зменшує ся надзвичайно а тим самим підконує ся підстава старинної культури.

Починає ся загальний упадок продукції в наслідок браку робочої сили. Цей упадок відбиває ся болючо на всій людности. З початку в лятифундіях рільництво замінювано скотарством, яке вимагає менше робочих рук; але так довго не могло бути: село пустіє і пасовиска, які появили ся на місце давної рілі, обертають ся по черзі в пустині. Лихий стан господарства селяньського підконує і инші галузи промислу, для котрих село було в частин жерелом сирих матеріалів і средств житєвих, в частин — ринком збуту. Але окрім того до упадку перетворюючого промислу провадить безпосередно той самий брак невільників, який спричинив упадок господарства селяньського. Старинний світ крок за кроком наближав ся до руїни. Але ще боров ся за своє істнованє і за свою культуру, пробував приноровити ся до змінених условин.

Брак робочих сил в основних галузях продукції — римське цїсарство старало ся заступити свобідними варварами.

Склад римських леґіонів зміняє ся: приймають до них чимраз більше Галійців і Германів; з часом навіть наймалі цілі відділи варварів для охорони границь. Завдяки тому Рим ще міг боронити ся якийсь час перед варварами при помочи варварів; але римська армія перестала бути римською в своїм складі, а навіть римських полководців виперли германські. І коли в 476. р. (по Хр.) варвар Одоакер скинув з римського престола цезара Ромуля Августу, то се було лиш звехненім обявом вже доконаного факту переміни римської армії в германську.

Аналогічне явище мало місце в сільському господарстві. Цісарський ряд старався стягнути кольоністів на спустошені ґрунти, наділяючи їх землею на легких умовах, за малі податки. Так само поступали приватні власителі земель, віддаючи в аренду за означений чинш. В той спосіб повстала кольонія, стап дрібних селян, господарюючих самостійно на державних або приватних землях за оплатою податку. Більшу часть свободних кольоністів творили переселені до римського цісарства варвари, з котрих повстало головне ядро нового селянства.

Побіч вільної кольонізації упадок великого земледілля створив кольонізацію невільників: невільники в многих случаях були арендаторами ґрунту. Коли умовля збіжжевого ринку погіршилися, давна масова продукція в лятифундіях не могла дальше існувати з причини слабого збуту навіть там, де не бракувало невільників; а продукцію в малих розмірах було вигіднійше провадити при помочи арендаторів, що брали на себе всі клопоти і платили чинш. Так отже показалося користнійшим для панів лишати невільникам заряд господарства в заміну за чинш, ніж експлуатувати їх безпосередно в своїм господарстві; притім зріст свободи праці побільшав її інтензивність і продуктивність в порівняно з звичайною працею невільників, так що можна було побільшити її визиск.

Кольонія, по правді, була інституцією не лиш римською, але і германською: це було вступленем германсько-февдальних форм життя в римське суспільство. Приймаючи на своїй землі варварських кольоністів, держава римська мусіла разом з ними прийняти і їх порядки, бо піддати ся иншим кольоністи і не хотіли і не могли.

Клясичний світ неначе топився в германськiм середовищі: его військо, селянство, его внутрішні відносини германізувалися поступенно. Підбите держави

Германами лиш довершило той процес переходу старинного суспільства в середновічне, фєвдалъне.

Так отже причини упадку старинної культури спроваджують ся до того, що підставу тої культури творила воєнна експльоатація варварських племен, котрі були неначе тим сирим матеріалом продукції живих знарядів — невільників. Постепенний той процес упадку можна представити в сей спосіб: упадок невільників — в наслідок надмірної експльоатації, упадок свободних людей — через їх переміну в паразитні елементи суспільства, упадок продукції взагалі в наслідок браку робочої сили, вступлене варварських елементів в старе, розкладаюче ся суспільство і остаточно побіда тих елементів над рештками старинного світа.

Загальна характеристика періоду невільництва.

1) З технічної сторони цей період характеристичний: перше, високою продуктивністю праці, при котрій додаткова праця є сталим явищем, і великою різномодністю суспільно поділеної праці; друге, значною ролею і розвитком в загальній системі продукції тої галузи, що називає ся війною і полягає на боротьбі суспільности з окружаючими ворожими суспільностями.

2) Група, що мала невільників, розвивала ся з патріархального роду в слідуєчий спосіб. Продукційна роля організатора враз зі зростом і з скомплікованем ся продукції відділяла ся чим раз більше від діяльності виконавців: це провадило, з огляду на дієчність організаторської функції, до що раз яскравішого відділювання ся родини організатора з родової групи. Та родина починає жити в чимраз більній мірі з додаткового продукту, а се стає ся можливим завдяки значному приростови его загальної суми. Характер

посвоячення межн родиною а рештою групи зникає наслідком двох причин: з одної сторони в наслідок того, що змінює ся фактичний склад групи, зростає число вязнів-невільників, з другої сторони в наслідок зросту захланности організатора: це друге услівє залежить від розвитку обміну, який позволяє на прямо неограничений зріст потреб родини організатора. Враз з зникненем характеру споріднення піддані члени групи стають ся для організатора звичайним зрядом продукції, яке в єго очех тратить чимраз більше на вартости з причини розвитку плянної торгівлі невольниками. Продукцент стає ся зрядом продукції і товаром.

З часом організаторська діяльність по трохи спадає на плече поодиноких невольників, найздібніших і обдарованих довірем пана. Процес той розпочинає ся з тої причини, що є неможливо для одної особи заряджувати значно збільшеною продукцією групи, а треває дальше і кінчить ся під впливом змаганя богатих до увільнення ся від всякої праці взагалі.

Продукційні зносини межн групами посувають ся богато наперед в періоді невольництва, з одної сторони в незорганізованій формі поділу праці, якої висловом є обмін, з другої сторони в зорганізованій формі державних союзів.

Державні союзи, утворені під впливом значно развитого обміну, мали форму переважно аристократичних республік: там, де обмінні зносини гралн менше важну ролю в житю, а условини окружаючої природи вимагали широкого суспільного обєднаня, там держави творили ся головню дорогою підбоїв і прибирали форму східних деспотичних монархій.

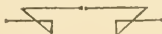
2) Система суспільного невольництва виключала всяку можливість розвитку для класн невольників. Для класн панів условини не були однакові для східно-деспотичних і західно-обмінних суспільств: в перших гнет бюрократичного механізму параліжував всякий

розвиток і створив в самих власників невольників найбільш пасивну, апатичну і фаталістичну психологію; в другій групі суспільств існували всі умовини для розвитку людей вільної кляси.

Але розвиток психіки вищих кляс в суспільствах старинного світа йшов в напрямі технічного і економічного поступу лиш доти, доки пани не понехали своєї продукційної ролі; а коли се наступило, їх психологія почала розвивати ся не в продукційнім а в споживаючім, паразитнім напрямі. Від тоді технічний поступ майже зовсім устав а розвивала ся лиш штука, найбільш абстракційна наука і філософія.

4) Підставу продукційности життя старинного світа творила війна—продукція невольників. А воєнна сила суспільства опертого на невольництві не містилась в великих власниках невольників а в дрібноземельних селян. Коли війни, лихва і конкуренція великої продукції великих земельних посіlostей підкопали селянство і більшу его часть перемінили в паразитний пролетаріят. тоді воєнна сила суспільства опертого на невольництві клонила ся до упадку, а в раз з нею і ціла его продукція. Клясичний світ, позбавлений сил і струпінілий розтопив ся тоді в окружаючім його варварськім світі, нижшім культурно, але здоровім і повнім сил до дальшого розвитку.

5) Як спадок для германсько-романського світа середновічного старинне суспільство лишило багато цінного ідеологічного матеріялу: римське право, грецьку штуку, красну літературу, науку і філософію. З того готового матеріялу германсько-романський світ скористав доперва тоді, коли осягнув певний ступінь розвитку, коли старинні ідеологічні форми відповідали новим середновічним відношенням.

III. Февдальне суспільство.

1. Відносини суспільства до природи.

Сли патріархально-родове суспільство утворило ся під впливом повстання нових средств продукції, що забезпечували людське жите, то февдальне суспільство мало за підставу дальший розвиток тих средств.

Переважаюче значіне рільництва в продукції, при котрім скотарство відграє меншу ролю і вповні осілий спосіб життя при ограниченій просторони землі — се є технічні условини февдального періоду.

Коли кочівничі племена скотарів починають займати ся рільництвом, се є для них з початку лиш другорядною, помічною галузею продукції; єго приноровлює ся до условин скотарства, так що місце засіву дуже часто змінє ся. Але в міру того, як густота людности росте, простори ґрунту зменшують ся, кочівниче жите звужує ся, в міру того, як скотарство ограничує ся в розвитку в наслідок браку пасовиск рільництво стає ся що раз то важнійшим первнем боротьби за жите. При осілим способі життя оно творить головне поле боротьби за існуванє, а скотарство стративши звязь з кочівництвом, приноровлює ся до условин рільництва, стає ся неначе єго галузею. Що відносить ся до племен, з самого початку чисто рільничих і осілих, то у них відбуває ся поступенний розвиток рільництва, яке поволн нищить скотарство.

Инші галузи добуваючого промислу (лови, гірництво) і промисл перетворюючий в февдальнім періоді є дуже нерозвинені, і находять ся почасти в стані зародку. Війна відграє в житю кожного суспільства немалу ролю, як необхідний спосіб охорони продукції і як одинокє средство розширення території.

Взагалі різнородність продуктів є ще дуже незначна (єя обставина мало сприяє розвиткови обміну), але додаткова праця предетавляє вже значну часть продукції (ця обставина сприяє зростови визиску).

2. Условины продукції і поділу в февдальній групі.

Підвишенє продуктивности праці допрывадило до такого розширення розмірів суспільної організації, що середновічна громада числить вже не сотки а тисячі осіб. Рівночасно условины рілничої техніки викликали певного рода роздробленє продукції в границях такої групи.

Вже в більній патріархально-родовій групі можна було спостеречи частинне діленє ся на родини; це повстало, як то вже више ми зазначили, в наслідок того, що патріарх не міг особисто сповнювати всеї організаторської праці і був змунений часть її віддати в руки інших, нижших організаторів; однак ті послідні були дуже мало самостійні, а продукція цілої громади відзначувала ся великою однородністю. З приходом осілої рілничої продукції дрібні економічні одиниці — родини здобувають велику незалежність в господарьскім житю. Для виконання полевих робіт звичайно вистарчить спільна сила одної родини — загальна кооперація цілої групи не є потрібна; що більше, дрібна родина продукція є в тім случаю більш продуктивна, бо при неможнє первісних средств управи рілі невелика група, яка звертає всю свою увагу на невелику просторонь, може успішнійше використати її природні обставини, ніж числення група розширююча свою колективну діяльність на великій просторони.

В той спосіб, рілнича форма в часі пограничнім з февдальним періодом складала ся з множества споріднених походженєм груп родинних, з яких кожда провадила осібне господарство. Після своїх розмірів ті групи були чимось посереднім межн патріархальним родом старини і сучасною родиною; они менше більше пригадували сла-

вянські “великі родини”, що члелять по кількадесять осіб, і які переховали ся подекуди до наших часів.

Але помежи родинними групами ще лишили ся досить значні продукційні звязи. В многих случаях, коли сили поодинокі родини показали ся недостаточними, тоді сусідні родини помагали єї чинно, а нераз і ціла громада. Це лучало ся дуже часто при будові дому, при корчованю ліса для нового пасовиска і т. п. При годівлі худоби користи спільної праці були так великі, що громадський товар, починаючи з весною, майже весь час був злучений в одно стадо, що пасло ся на неподілених пасовисках громадських під доглядом також громадських пастухів; до неподілених пасовиск належали також між иншим всі ґрунта, що лежали облогом, і поля, з яких збіже вже забрано, так що кожда часть поля служила для особної продукції родинної групи лиш в часі чисто рільничих занять. Збір сїна по більшій часті відбував ся колективно, а опісля сїно ділено межі родинами пропорціонально до їх ґрунтових наділів.

Окрім того навіть користанє з орної землі звичайно було реґульованє в певних границях громадою; родинна продукція не була звязана з означеною часткою ґрунту; від часу до часу відбував ся новий поділ ґрунтів межі родинами; пригїм кожде господарство одержувало або уділ такої самої величини, що передше, лиш що в иний місци, або також змінювано величину уділів, відповідно до численности родини, до єї сили робочої і т. д. Подібні поділи відбували ся з початку можливо що року, опісля що кілька літ. Они мали на цілі вирівнанє користий і страт, які походили з неоднакової урожайности ріжних кусників землі. Впрочім вже від недавних часів громади перестають ділити ґрунта викорчовані працею лиш одной родини. Але остаточно громадські поділи є свідцтвом, що початкове володїнє громадською землею повстало через спільну працю цілої громади, чи то була праця очищуваня нових, неуправлєних піль, чи праця підбою.

Треба додати, що в різних случаях спільність праці поодиноких родин переховала ся не в однаковій степені, відповідно до місцевих умов природних і історичних.

До наших часів місцями переховали ся сліди рільничого комунізму в формі “громадного володіння землею” в Швайцарії, в полудневій Німеччині, на півострові Піренейськім, в полудневих Славян і т. п.

Найспільніше рільничий комунізм переховав ся там, де існували певні особливі умовини, які клали рільництво в залежності від колективної праці. І так в декотрих провінціях в Східних Індіях рільництво є оперте на штучнім наводнюваню, на скомплікованій каналізації, яка з konieczности мусить бути ділом великої групи, а не поєдинчої родини; там ще до недавня можна було бачити рільничий комунізм в найчистішій його формі. В тих громадах вся управа рілі відбуває ся спільною працею а онієля спільний продукт ділить ся межі родинами. Однак прядуть і ткають кожда родина осібно і се є їх домашнім, другорядним занятєм. Громада має своїх ремісників (коваль, тесля, цпрулик, прачка і т. д.) і урядників (війт, писар, сторож, пш і т. д.), одних і других н а з н а ч у є громада, і їх удержує ся на кошт суспільний, бо рільництвом они не займають ся. Організаторська праця (урядники) є не лиш відділена від виконавчої праці, але є поділена також межі кількох людей. — однак знаходить ся еще під контролею цілої громади.

В рільничій громаді з початком середних віків знаходять ся також ремієсники, але по більшій часті они не спеціалізують ся в своїм ремеслі лиш займають ся ним побіч рільництва. Впрочім кожда господарська родина виконує власноручно деякі ремієсничі роботи, головно прядиво, тканє, шите і т. д. Там, де родина не в силі дати собі ради власними силами, удає ся з замовленєм до ремієсника, при чім звичайно достарчує йому сирого матеріялу; часто

ремісник працює в домі замовляючого. Суспільний поділ праці є взагалі мало розвинений і проявляє ся майже виключно в сусідьскім обміні і праці-ремісника на замовленє. Цьому відповідає нерозвинена форма кредиту; грошевий кредит є майже виїмком.

З часом суспільний поділ праці прибирає більш яскравий характер, ремесло відділює ся від рільництва. Найскорше з ремісників відділили ся коваль, місцями — мельники. Вже на початку цього періоду коваль і мельник є дуже часто спільні для кількох сусідних сіл, через що творить ся, хоч слаба, продукційна звязь межи громадами.

Розширене ся громади і виділенє ся родинних груп стало причиною сего, що поволн зникав і пішов в забутє родинний характер первісної звязи межи господарствами: звязь чисто продукційна і впливаюча з неї звязь політична є тим засадничим цементом що держить громаду в купі.

Там, де розвиток фєвдальної групи з рільничої громади відбував ся найбільш систематично, той розвиток представляє ся нам в слідуючий спосіб.

З початку устрій громад є дуже однородний, різнища розмірів поодиноких громад не є так велика, щоби могла запевнити найбільшим з них економічну перевагу над другими. Справи, що відносять ся до цілої громади, були залагоджувані радою старших господарів; для збірних підприємств, вимагаючих одного організатора (головно на случай війни) рада старшин вибирала з поміж себе одного вожда, котрий сповняв ту функцію часово, доки сего було потрібно. Коли війну провадила не одна громада а ціле племє (а так воно звичайно діяло ся), тоді менші вожди військових відділів вибирали по черзі з поміж себе начального вожда.

Однак вже існують зародки економічної нерівности. Одним з них було створенє організатора спільних виправ (хоч лиш часового); другим зародком є факт, що побіч громадського володіння землею існує також приватне. Грунта очищені працею поодинокі родини, є єї власністю; рівнож землі здобуті дорогою війни, сли зістали поділені

межи учасників походу, вже не підлягали іншому поділові.

Розуміє ся само собою, що господарство, яке бодай трохи відрізняло ся від прочих під зглядом економічної сили, мусіло розвивати ся серед таких обставин скорше від всіх прочих. Перше, для таких господарств було легко розширювати розмір приватного володіння через корчоване лісів; друге, особи, що належали до таких більших господарств, займали взагалі значнійші місця в організації воєнних виправ, отже діставали більші уділи воєнної добичі, рухомої і нерухомої. Треба памятати, що до рухомої добичі належали також не в і л ь н и к и, бо рільнича громада переняла від патріархальної групи, між иншим, невільництво в єго злагодженій формі.

В той спосіб нерівність господарських одиниць все зростала і потрохи нарушувала довгу однородність громади. Вплив найбагатших родин на громадське жите все збільшував ся і змінював ся в наслідок того, що економічна перевага позволяла їм держати инші господарства в певній матеріяльній залежності: великі господарства брали на себе організоване підприємств, котрі були за тяжкі для всіх прочих, прим. будова великих млинів, пекарень і т. п. Великі господарства, як більше відпорні, значно менше терпіли від всяких економічних потрясень, як голоду і инших елементарних нещасть; тому великі господарства дуже часто давали меншим поміч з своїх запасів; за поміч біднійшій селяне відвдячували ся роботою, а се давало можливість багатим розширювати свою управу і взагалі цілу свою продукцію.

Часом фактична сила найбагатших родин дійшла до того, що лиш з посередніх вибрано організаторів воєнних дружин; ті родини очевидно скорпстали з свого економічного впливу на громаду, щоби такий стан річи утвердити: они енергічно бороли ся проти всяких поєдинчих проб зміни тої системи і поступенно дійшли до того, що звичай став ся п р а в о м — власть вожда стала ся на-

слідною в його рідні, часовий організатор війни перемінив ся в сталого.

Власне від того часу треба числити початок ф е в д а л ь н о г о періоду. Властитель великої земельної посілости, що вибив ся понад громаду і присвоїв собі на стало воєнно-організаторську функцію, кладучи також іншими способами громаду в залежності від себе, є вже типовим фєвдалом.

В інших случаях фєвдал вибивав ся понад групу далеко скорше ще в добі переміни кочівничої патріархальної громади в осілу, рільничу: се лучало ся там, де здобуте землі для поселеня вимагало особливо довгої і тяжкої боротьби, так, що війна скорше витиснула своє пятно на устрою громади.

Фєвдальні відносини розвивали ся скоро і зміцнювали ся; зростала і утверджувала ся з одної сторони додатна, суспільно-хосенна роля фєвдала в життю сільської громади, з другої сторони економічна і правна залежність від него селян.

Фєвдальний пан буде укріплени замки, де селяне, в разі нападу неприятеля, укривають ся, зістають під опікою фєвдала. Фєвдальний пан добає о охорону доріг, мостів і т. п. в своїй громаді. В кождім случаю, коли селянські господарства не мають достаточних средств, фєвдальний пан приходить їм з помічю; він організує для них систематичну поміч в разі неурожаю, в разі руїни по війні і т. д. Все те вимагало великих видатків, а фєвдал, очевидно, не хотів за дармо посвячувати для селян доходів власного господарства. За всі стараня фєвдального пана селяне відвдячували ся з надвизкою власною працею.

Фєвдальна експльоатація проявляла ся в двох формах: перше, основна і вчасніша форма — відроблюване, друга, пізніша форма — чинш. Коли фєвдал був майже лиш богатим господарем, тоді відроблюване істнувало, як звичайна заплата за довги; коли власть фєвдала зміцнилася, відроблюване на панських ґрунтах зробило ся сталим обовязком селян, стало ся так званою п а н щ и н о ю: оз-

начене число днів в році селянин був обов'язаний працювати на фєвдального пана в єго господарстві. В декотрих случаях було кориснішим для фєвдала одержувати панщину не в формі праці, але в формі готового продукту, був то так званій чинш. Чиншови підпадала головно селянська реміснича праця. Розміри чиншу, так як і панщини раз установлені, були охоронювані звичаєвим правом. Очевидно в разі потреби пан дуже легко одержував підвищенє панщини.

В формі панщини і чиншу визиск представляє ся в найпростішим і ясним виді: панщина, се просте і явне присвоєнє собі додаткової праці, чинш — додаткового продукту.

Оперте на панщині і чиншу господарство фєвдального пана, подібно як і господарство селянське, було майже виключно натуральне. Розуміє ся, фєвдальний пан міг користати з виміни в більшій мірі, ніж селяне, для заспокоєня своїх вибагливих потреб, але з початку навіть для пана се було виїмком, так слабим був тоді розвиток обміну — більшу часть необхідних предметів пан діставав від своїх підданих.

О скільки господарство фєвдального пана було натуральним, консумційним; о стільки розміри чиншу і панщини ограничували ся величиною потреб пана. Тому то з початку тягар підданчої людности не був великий; очевидно, він ріс враз з поступом обміну, завдяки котрому розвивали ся потреби фєвдалів.

Відносини межи фєвдальним паном і єго підданими не були однакові: одна часть селянства знаходила ся в більшій економічній залежності, поносила більші тягарі. була більше піддана панови з правної сторони; инша часть знаходила ся в корисніших обставинах: звичай задержував ті ріжниці і переносив їх з покоління на покоління, на потомство селян. Ті ріжниці залежали в части від роду панщизняних обов'язків: якийсь коваль, що платив па-

нови означений чинш і майже не мав з ним інших інтересів, був, очевидно, менш звязаний в економічнім і правнім життю, ніж рільник, що відробляв панщину, отже знаходився через якийсь час в положеню невільника. Різниця в панщизняних повинностях залежала також від історичних обставин: пізнійші поселенці, що їх спровадили самі фєвдали даючи їм певні полекші, мали по більшій часті менні тяжкі панщизняні умовини, ніж давні члени громади.

Деякі з підданих фєвдального пана жили на його дворі на панські услуги, не займаючи ся по більшій часті продукційною працею; они були залежними в найбільшій степені, бо они жили виключно з ласки пана: це були домашні невільники — двірські люде.

Лиш найбільше залежні з підданих фєвдала були позбавлені свободи переселеня, не мали права усувати ся з під єго опіки; інші могли то зробити, як хотіли, але тоді они тратили землю і цілий рухомий маєток. Щоби зрозуміти льогіку подібних відносин, треба взяти на увагу слідуєче.

Найзагальнійший стан економічної залежності людности від фєвдального пана проявляв ся в тім, що пан уважав ся за властителя всеї землі, на котрій жили єго піддані. Коли рільництво відгравало таку величезну ролю в продукційнім життю єспільности, було зовсім природно, що фєвдал змагав до присвоєня собі панованя над землею, що означало також панованє над людми; а зі згляду на економічну силу фєвдала ці змаганя мусіли увінчати ся успіхом. В тих неспокійних часах лучало ся дуже часто, що свободний господар самий віддавав свою землю фєвдалови в заміну за єго опіку, а опісля діставав тоту саму землю як ленне, т. є. залежне володінє. Взагалі бути зверхним властителем землі, не значило, що єю землею можна розпоряджатись після волі: фєвдал в своїм поступованю держав ся в дійсности звичаю.

Так отже фєвдальна група мала характер села, з натуральним типом господарства. До властителя землі належала організаторська роля в збірних підприємствах цілої

людности; в поодиноких селянських господарствах ту роллю мав голова родини, а в справах, що відносили ся до селянських господарств в цілості організаторська функція належала до громадської ради або до зборів і вибраних там представителів. Відповідно до того уложили ся відносини поділу і права: пан одержував панщину і чини від своїх підданих, був судією села і єї законодавцем; в справах, які не дотикали фєвдала, прим. що до поділу землі межі селянськими господарствами, що до приватних суперечок межн членами громади, рішенє залежало звичайно від цілої громади, а виконуючими органами були єї представителі.

Походженє фєвдального устрою звичайно пояснювано як вислід підбою одного племені другим. В декотрих случаях дійсно в ролі фєвдалів виступали побідники, а в ролі підланих побіжені; зрозумілим є, що з огляду на такі обставини творив ся яскравий поділ на дві кляєї: але щоби запровадити фєвдальну систему в підбитім краю, побітники мусіли мати єго перше в себе, як то мало місце в всіх случаях.

Відносини межн групами в фєвдальнім суспільстві.

Економічна самостійність фєвдального села була дуже велика, але не безусловна. Перодовсім на полі війни сили поодинокі групи були по більшій частині невистарчаючі для оборони перед окружуючими ворогами, прим. вандруючими племенами, котрі не раз нападали на фєвдальну Європу, або перед сильнішими сусідніми фєвдалами.

В тім напрямі відносини межн фєвдалами укладають ся в такий спосіб, як в селі межн фєвдалом і єго підданими. Ся потреба воєнної помочі клала селян в залежності від фєвдалів, то та сама потреба змунувала слабших фєвдалів піддавати ся сильнішим. Добровільно, або після програної війни фєвдальний пан признавав другого сильнішого пана своїм зверхником і опікуном. Разом з своєю

дружиною він боровся на війні під его проводом (свого рода “панщина”) а деколи платив також певну даншу — чинш. В декотрих случаях піддавав ся судови зверхника. В внутрішні справи села взагалі не мішав ся.

Зверхник звичайно був васалем другого, ще сильнішого пана і т. д. аж до самого короля. Король, як се покаже ся опісля, був також васалем наймогутнішого фєвдала тих часів — католицької церкви. Король був лиш перед-останнім звеном в ланцуху фєвдальних панів. В внутрішні справи своїх васалів він не мішав ся, а в зовнішніх — вплив його був невеликий. Фєвдали зовсім незалежно від него провадили межі собою війну, заключували угоди. Часто власть королів і взагалі фєвдальних зверхників істнувала лиш з назви.

З огляду на таке роздроблене і слабу злуку віддільних частин суспільної організації, а головно з огляду на нерозвинене техніки, яка безнастанно спричинювала “абсолютне перелюднене”, фєвдальний світ був засуджений на безнастанні війни. По рільництві війна була без сумніву найважнішою галузю людської діяльності.

Говорячи про “абсолютне перелюднене” в фєвдальнім періоді, треба зазначити, що зміст того поняття уляг деякій зміні. Перелюднене фєвдальної доби обявляє ся не лиш в тім, що для певної частини людности брак найважніших, необхідних середників до життя, і що обнімає оно не лиш нижні верстви суспільства, — є то також перелюднене фєвдалів. Навіть колиб родина фєвдала не помножувала ся, то в наслідок застою техніки і множення ся селян, фєвдалови булоб чимраз трудніше одержувати средства від селян для задоволення своїх різнородних потреб: трудність та збільшує ся, коли множать ся фєвдали. В дійсности розходить ся тут, як і передне, о розбіжність межі скількістю харчових середників, які можна добути при даній техніці з даної просторони землі, а розмірами потреб зростаючої людности, треба однак

брати під увагу не лиш щоденні потреби мас але також високо розвинені потреби фєвдалів. Але тому, що високо розвинені потреби фєвдалів залежать властиво від суспільних відносин даного устрою, то перелюдненє в тїм случаю повстає не лиш в наслідок примітивних відносин чоловіка до природи, але почасти також в наслідок особливих відносин межн людьми (перехід до “зглядного” перелюднення слїдуючих періодів, яке майже виключно залежить від тої другої причини).

В той спосіб лицарсько-фєвдальна організація не лиш що не приносила полєкші людности Європи серед поражень неустаних воєн, що давали ся страшно в знаки сельській людности, але навіть сама до певної степені була жерелом тих поражень. Она не заспокоювала також инших загальних потреб фєвдального свїта. Абсолютне перелюдненє в многих місцевостях, а також безчисленні війни витворювали маси нуждарів, котрі не мали з чого жити, бо не мали на чїм працювати; опікувати ся тими нещасливими фєвдальні пани в більшості случаїв не мали жадного інтересу, тому, що не могли витягнути з них жадної безпосередної користи. Опіка над хорими, калїками і т. д. тим більше не входила в програму фєвдальних лицарів. Також не могли вони хоч трохи забезпечити обмінних і всяких инних зносин межн ріжними провінціями і краями, а зносини ті, хоч слабо розвинені, але в кождім разі істнували і були економічно конечні, бо фєвдальна група вже в наслідок своїх малих розмірів не була в стані витворити для себе в сь о г о, чого потребувала, і не могла істнувати без всякої економічної звязи з иншими групами: металів і металевих знарядів, соли, вина, декотрих тканин на убранє і инних подібних предметів не можна було виробляти в кождім селі. Одним словом лицарсько-фєвдальна організація не була здібна заспокоїти всіх потреб фєвдального суспільства, цілий ряд потреб загального характеру витворював конечність істновання иншої організації.

більш зконцентрованої і однородної для цілого февдального світа. Такою організацією була католицька церков.

Она повстала в часі розкладу старинного світа класичного, коли він зачав уступати місце новим, середньовічним формам життя. В часі упадку римської держави упадок суспільної продукції допровадив до руйни величезні маси людности і християнська церков виступила з початку як організація для всякої помочи і охорони убогих верств суспільности. Енергічна боротьба умеряючого поганьства проти християнської церкви збільшила ея енергію і силу. Чим нижше падало старинне оперте на невольничтві суспільство, тим більш ширила ся і тим сильнійше організувала ся католицька церков. Форма організації, яку прибрав устрій церкви, був централістичний, подібний до організації армії; ціла організація основувала ся на залежності нижших урядів від висших; найвисша власть спочивала в руках одної особи — папи. Така форма організації найлучше надає ся до боротьби; не даром повстала вона серед неустанної боротьби, з початку головно зовнішньої, а опісля — переважно внутрішньої (проти еретиків).

В середніх віках суспільна роля церкви росла в протягу цілого ряду століть. Вже з самої конечности католицька церква мусіла зайняти ся організаційною роботою для заспокоєня загальних потреб світа февдального, якими не мав хто займатися. В середніх віках церква почасти дальше сповнювала ті суспільно економічні функції, котрі взяла на себе в добі римського панованя; почасти сповнювала нові задачі, створені через самі умовини життя. Це все було можливе і конечно, іменно для того, що церков становила найбільшу і найлучшу зєднену економічну силу того часу.

Як повстала та величезна економічна сила духовенства? Основною причиною єї повстаня була опіка церкви над убогими, економічно гнобленими і економічно підупавшими елементами людности. Та опіка здобула церкві величезний вплив на маси людности, вплив з яким не могла не числити ся пануюча сила римської держави — цісарська

бюрократія. По безуспішних спробах затоплення сили церкви в потоках крові, цїсарство піддало ся і забажало союзу з могутчою організацією. Церква з переслідуваної зробила ся пануючою; она почала дуже скоро зростати на свободі і єї скрині наповнювали ся щедрими дарами, напливаючими від всіх верств суспільности. Цїсарі, а пізнійше німецькі королі і князі, які не могли не спостерегти користи з союзу з церквою, обдаровували духовенство величезними добрами в нагороду за ріжного рода услуги. Услуги ті полягали не лиш на тім, що опікою над біднішою частию людности і цілим характером своєї науки церква причинювала ся до спокою і суспільного порядку. Вже в часі упадку римської держави церква брала значну участь в політичних спорах і запевнювала побїду тому з противників, по котрого стороні она ставала. Вже тоді она взяла на свої плечі значну часть законодавчої чинности в загально-державних справах. Коли місце римської держави заняли варвари, духовенство всюди запроваджувало порядок: варвари не зуміли сповнити тої задачі, ціла їх попередна історія виповнена рядом безчисленних воєн і спорів не виправила їх в тім напрямі; противно, духовенство було досвідченим організатором, призвичаним до суспільно організаторської функції. В той спосіб в законодавчій діяльності, в запровадженю адміністрації — в тім всім найбільшу часть роботи взяло на себе духовенство. Організаторська праця, сповнювана церквою, запевнила їй, очевидно, велику участь в суспільнім подїлі. Вже на початку середних віків церква мала величезні богацтва, переважно в виді земельних посїлостей; церква була найбільшим і найбогатшим фєвдальним паном тих часів. — фавдалом, якого посїлости були розкшнені всюди, але зєдинені під зцентралізованим зарядом. Все те творило умовини пригідні до дальшого розвитку загальної організаторської діяльности духовенства.

З духовних мастиностей одержувано далеко більше продуктів, ніж могло зужити само духовенство. В натуральнім господарстві величезні надвнижки не давали замінити ся

на гроші і переховати ся в тій формі. Католицькій церкві було найвигідніше зужиткувати надвишку на широко розгалужену поміч для убогих, хорих і старців, т. є. робити дальше, але ще в більших розмірах, те, що робила в добі цісарства.

Дальше церква мусіла бороти ся з великим економічним занепадом спричиненим змішанєм переходової доби. Також тут варвари показали ся з початку безрадними, як і в справі державної адміністрації: що до розвитку продукційної праці, они стояли без порівняня низше від Римлян. Монастирі зачинають вчити ся рільництва і ремесла, ширять технічне знанє і матеріяльну культуру. Нескінчені війни внутрі фєвдального світа були дуже некорисні для церкви: не говорячи вже о тім, що посілости і скарби церкви падали жертвою воєнних розбоїв і грабежи, війни фєвдалів в ще більшій степені, хоч посередно, нарушували інтереси церкви, підконуючи добробут людности — ослаблюючи жерело єї доходів; тимчасом як загална організація фєвдального світа, церква була в стані взнести ся понад тісний світогляд поодиноких фєвдалів і боронити справи суспільного порядку навіть там, де безпосередно єї інтереси не входили в гру. Тому то церква уживала цілого свого впливу, щоби хоч троха спинити воєничого духа фєвдалів. Дуже часто она виступала в роли посередника в ріжних спорах, що приносило єї в більшости случаїв навіть безпосередно великі користи матеріяльні, бо за услуги при полагоджуваню суперечок церква не лишала ся без нагороди.

Церква установила дни “Божого Мира”, котрі були заховані лиш до певного степеня і давали хоч невеликий відпочинок умученій людности; церква здобула формальну і фактичну нетикальність єї будинків, монастирів і посіlostий. Все те не лиш зменшувало жорстокости фєвдальних воєн, але створювало хоч малу охорону для обмінних зносин в фєвдальнім світі; монастирі ставали ся центрами обміну, дни “Божого Мира”. — торговельними днями.

Суспільно економічна ролія церкви надала їй нечувану власть над умами мас людности; та власть знова була средством дальшого розвитку сили і багатства церкви.

Духовенство наложило на свою користь загальний податок на рільництво — “церковні десятини”. Ці “десятини” складалися з цілого ряду ріжних поборів на добродійні цілі. Ті побори з ушливом часу все зростали. Жертви в великих сумах пили до рук духовенства; найважнішими були жертви в виді землі; не менше як одну третю часть всеї землі, а була то не найгірша часть, мало в своїх руках духовенство при кінци середних віків.

Лиш церква, що запевнила собі авторитет кілька-віковою діяльністю, була в стані зеднати весь фєвдальний світ до боротьби з загальним ворогом-народами сходу (хрестоносні походи). Взагалі в тих случаях, коли необхідною конечністю було зорганізоване кооперації там, де сьвіцкі фєвдали не могли того зробити, там виступала католицька церква — загальна політична організація середно-вічної Європи.

В загальнім виді економічний устрій фєвдальної Європи можна представити в слідуєчий спосіб. На ґрунті дрібної технічно слабої продукції рільничої, від котрої ще не відлучився перетворюєчий промисл, утворилися невеликі але досить цїккі натуральні господарчі організації — рільничі громади. Там, де в громадській продукції існувала потреба одної організуючої волі, висунула ся власть фєвдалів, які разом з організаторською діяльністю в продукції відгравали таку саму ролю при поділі. Потреба ширшої воєнної кооперації створила скомпліковану організацію зверхности, що полягала на обмеженій залежності одних фєвдалів від других. Цїлий ряд інших суспільних потреб, котрих лицарсько-фєвдальна організація не могла вдоволити, а то з причини спеціально лицарського характеру і слабого зєднання, витворив загально організаторську діяльність церкви. Рівночасно, неначе затикаючи діри в всіх зорганізованих економічних відносинах, невелику але конечну ролю в суспільнім життю грали незорганізовані об-

мінні зносини, по більшій частині в зародковій формі сусідського обміну, але по частині також в формі обміну грошми між різними групами, а навіть різними краями.

3. Засадничі черти суспільної психології фєвдального періоду.

Становище одиниці в фєвдальній групі небогато ріжнє від становища одиниці в патріархально-родовій організації. В селянській родині патріархальні відносини переходили ся майже в найчистіший вид. Над особистістю селян і над головою родини — тяжив авторитет громади, опісля авторитет фєвдала і вкінці авторитет католицької церкви. Сила тих авторитетів була велика і вплив їх мав дещо консервативний характер.

Громада стояла вірно на сторожі звичаїв переказаних їй предками, старих технічних норм, також економічних і теологічних. Всякі новини викликували страшну боротьбу, бо вони грозили знищенням відвічних основ громадського життя, зломанем єдності громади, якої она боронила інстинктивно всіма силами. Страшний консерватизм техніки в рілльничій продукції впливав перодовсім з малої продуктивності селянської праці: по задоволеню щоденних потреб самого селянина, відділивши ту частку праці, яка йшла на користь фєвдала, не лишало ся жадної додаткової енергії праці, яку можнаби зужиткувати на розвиток средств продукції. Опісля ціла система використання громадської землі не позволяла навіть думати про технічні удішення: близьке сусідство участків і одночасна заміна піль по жнивях на спільні пасовища — змушувала кожного приноровлювати ся в цілості до того, що робили другі, а поділ ґрунту там, де ще переходив ся, робив неможливим удішення урожайності поля, бо поле знаходило ся лиш часово в руках селянина. А консерватизм в техніці означає консерватизм на всіх полях життя, бо технічний поступ є початком всякого поступу. Неприязні відносини сьвіцької і духовної фєвдальної організації до всяких змін впли-

вали з того, що ті зміни грозили зростом економічної сили інших класів і поваленням панування феодалів. Обидві організації могли лише так довго грати бодай трохи поступову роль, доки їх панування остаточно не укріпило ся. Лише до того часу також психологія обох груп могла бути мало консервативна. Але від того часу, коли феодалні відносини утвердили ся в цілості, дали життя всьому, що могли дати — від тоді сила інтересів зробила обидві пануючі організації ворожими дальшому поступови і стали психологічно безвладними.

Селянин, пригноблений тяжкими умовами життя, придушений всякими авторитетами, відзначав ся психічною безчинністю і безкритичним привязанням до звичаїв. Її психологія була величезною перешкодою для всякого розвитку. В дещо кращих умовах знаходив ся ремісник. В своїй продукційній діяльності він не був зв'язаний шаблоном громадських форм; ремесло не мало таких перешкод в технічному поступі, які мало рільництво. Займаючись, вже з природи свого заняття, дещо відрубне становище в громаді, ремісник з меншою труднощістю міг змінювати способи продукції; і навіть феодалні авторитети менше його огранічували в тім случаю, бо ремісник, що звичайно платив чинш, мав взагалі менше до діла з феодалним паном, ніж хлопець, що відробляв панщину. Що більше, ремесло в багатьох случаях находило ся в особливій опіці вищих класів, бо оно достарчувало їм красивих предметів для їх потреб. В наслідок таких умов психологія ремісників представляла далеко менше перешкод до розвитку, ніж психологія селян. Відносно кількості і якості наукового матеріалу, на котрім операв ся суспільний розвиток, також можна завважити значну схожість з патріархально-родовим періодом. Загальний образ світогляду виступав в дещо змінений формі натурального фетишизму.

Досліджуване причин також тут кінчить ся на таємничій “силі”, укриваючій ся поза реальним фактом і творчим в дійсності “душу явища”. Ті форми свідомості

панували рівночасно з останками ще більш первісних форм в всіх суспільних класах; різниця в психічному розвитку поодиноких груп була майже виключно квантативна (різниця в кількості). Для селянина з его натуральним господарством цілий світ містить ся в его громаді. Там він родив ся, там впливає все его монотонне життя, там він і умерав; інших обставин, иншого життя не бачить, і навіть не представляє собі. Звідси це надзвичайне убожество психічного матеріялу, пустка духового життя. Під тим зглядом середновічний хлоп стоїть мало що не нижше від свого предка — вандрівника з патріархальних часів.

Під зглядом психічного багатства ремісник також стоїть вище від пересічного селянина: занятє змушує його деколи вийти поза границі громади, головнo в тих случаях, коли він виконує роботу для кількох сіл, або коли потребує знарядів або матеріялу, яких его село не має. Взагалі він менше привязаний до землі, легше переходить з місця на місце і прямує там, де знаходить більший попит на свою працю: з малої громади до великої, з убогої до багатой, з села до міста. Завдяки сему всьому его духове обмеженє не сягає такої степені, як у властивого рільника.

Февдали — сьвіцкі і духовні, знаходили ся в кращих условинах; їх життя було ширше, різнороднійше, матеріял свідомості більше видний. При тим — сьвіцкі февдали, в наслідок більшої тісноти житєвих інтересів і більше обмеженої сфери діяльності, стояли під зглядом інтелігенції багато нижше від духовенства. Можна сказати, що в протягу кількох століть, підчас котрих розвивав ся февдальний устрій, майже все умове життя обмежувало ся на духовенство; від него плинула всяка освіта. Знанє і умовий розвиток були потрібні духовенству в его зложеній і трудній суспільно організаторській ролі; для того оно плекало останки духової культури старинного світа. Рівночасно з самої суті організації духовенства виходило, що ему на першій місці треба поставити не пізнанє, не знанє, але ту науку, яка викликувала симпатію для церкви серед широких мас. Наука була прямо служницею релігії, знарядом до

осягнення наміреної цілі. Так задивлялись на річч не лиш духовенство, але і проча часть суспільности, для котрого добродійна роля церкви становила незбінтний доказ абсолютної правди голошеної церквою науки.

Сли вже є дана абсолютна правда, та нема що шукати нової правди: лиш треба старати ся пізнати лучине ту, яка вже дана.

Власне тому думка фєвдального світа не стремить зовсім до здобуття нових наукових відомостей, до пояснення прав природи, уважаючи те все за суєту суєт. Натомість процвітає формальна лєогіка, бо она творить методу повного і подрібного розеліду тої правди, яка вже є подана в загальній формі і котру треба лиш розвпнути в подробицях. Звідси неустайна схолястична вправа учених монахів і взагалі всіх учених фєвдального світа; звідти — одностайна програма научування в духовних научних заведенях, програма, основана на теології, лєогіці і церковній латині; звідти, вкінци, те незвичайне значінє, яке приписувано письмам творця формальної лєогіки, Аристотелеви, побіч творів отців церкви.

Досліджуюча думка цілковито і добровільно піддала ся виешому авторитетови. Сли дeneбудь обставини вигворювали ґрунт для критичної думки і повстало змаганє виломати ся з під шаблєону католицької доктрини, тоді все суспільство одностайно ставало проти “герезії” і давило сі.

Коротко отже треба сказати, що для суспільного розвитку психологія фєвдального періоду представляла: перше, дуже бідний і невідновідний що до якості матеріял, друге, чисто елементарні перешкоди в панованю звичаю над житєм. З огляду на такі обставини розвиток міг відбувати ся лиш під впливом елементарних сил з властивою їм повільністю.

Відносно поодиноких суспільних ґруп релятивно найкращі обставини для розвитку мала клєса ремієнників.

4. Сили розвитку і єго напрям в фєвдальнїм суспільствї.

Елементарний консерватизм фєвдального періоду. зближений до консерватизму родової групи але в кождїм разї менше сильний і нерухомий, міг уступити і дати місце розиткови лиш під впливом сил елементарного характеру. Такою була сила абсолютного перелюднення, т. є. браку средств до заспокоєня потреб суспільства, впливаючого з нерухомости техніки.

Початковий вплив абсолютного перелюднення являв ся в безчисленних війнах фєвдального світа. Як було сказано вище, ті війни передовсім спричинили перемену вільних рільничих громад в фєвдальні групи, створили першобраз організації фєвдального суспільства.

В кождїм разї внутріпні війни представляли найменш корисний для фєвдального світа спосіб позбування ся надвижки людности, бо руйнуючи продукційні сили фєвдального суспільства, творили тим самим нову надвижку людности, сли не серед побідників, то серед побіджених. Тому то по зєднаню фєвдального суспільства через католицьку організацію розпочинають ся війни зовніпні (загранічні), в котрих фєвдальні сили виступають під католицьким прапором проти некатолицьких сусїдів. Хрестоносні походи виявляли змаганє розширення території фєвдального світа і усунєня в той спосіб браку землі. — рільничого перелюднення. В здобутих краях закладано фєвдальні королівства.

Рівночасно відбуває ся також, хоч дуже поволї, властивий технічний поступ. В рільництві був він взагалї до кіння середних віків незначний. — суспільна психологія робила тут найбільшї перешкоди розиткови. Що иншого промисл перетворчий, де обставини більше сприяли розиткови. Там поступ відбував ся скорше: витворювали ся технічні більш досконалі способи прочукції, скільки на се позволяв дрібно-ремїсничий єї характер; ремесло поволї відтїлювало ся від рільництва і спеціалїзувало ся. В той спосіб змагав ся суспільний подїл праці, отже зро-

став обмін. Ремісник старався бути ближче збуту своїх виробів і переносився поволі з села до нових центрів обміну — до міст. З того повстали дуже важні економічні зміни, о котрих будемо говорити далше.

Зазначуючи коротко загальний напрям змін, що зайшли в фєвдальнїм життю, треба зазначити, що при помочи ріжних средств, абсолютне перелюдненє провадило середновічний світ до одной ціли — до розвитку незорганізованого поділу праці, який обявляв ся в обміні.

Навіть внутрішні війни фєвдального суспільства конечно мусіли приносити зріст зносни, отже — продукційних звязнї і обміну межі фєвдальними групами. В тім самім напрямі ділали війни заграничні. Знакомство з Арабами, опісля з Сараценами і Турками — культурними народами Сходу, а також пізнанє византійської держави, що лежала на дорозі хрестоносних походів, пхнуло сильно наперед суспільний поділ праці, по перше — через розширенє області обмінних зносни, по друге — посередно, через позволенє європейцям переняти декотрі нові технічні методи, а се в тім часі примусово провадило до поступу обміну, бо більш удосконалена техніка вимагає більшого поділу праці, спеціалізації.

Прим. від Арабів перенято ріжні удосконаленя, що входили в обсяг рільничої техніки: в огородництві, в пшучнім наводнюваню піль і т. д.; далше, богато на поли інженерської штуки, певні важні відомости з хемічної технології (приготовленє пожиточних квасів), опісля, техніки морської комунікації і т. д.

Розвиток техніки ремесла, звязаний з поступенним відділенєм ремесла від рільництва і з спеціалізацією ремесла, означає розвиток обміну вже з того згляду, що жаден ремісник не може жити ся безпосередно продуктами свого ремесла, а витворюючи їх богато більше, як він потребує для себе, мусить їх продавати, щоби опісля купити для себе необхідні средства до життя.

Натуральне господарство фєвдального світа поступенно перетворювало ся на обмінне.

Феодальні відносини тягнули ся в Західній Європі менше-більше від V до IX століття, від доби римської імперії до розпаду імперії Карла Великого. В X. і XI. століттю феодальна система дійшла до найбільшого розцвіту. Потім зачинає ся період її упадку під впливом розвиваючого ся обміну.

Загальна характеристика натурально-господарчих суспільств.

1) На полі перетворчої техніки характеристичну ціху первісних суспільств становить значна власть зовнішньої природи над людьми, а з другої сторони — мала власть людей над природою. Це найбільше відносить ся до суспільства первісно-комуністичного, найменше — до феодального.

2) На полі перетворчих відносин первісні суспільства характеризують, перше, — релятивна ограниченість, друге — зорганізований характер перетворчих зносин. Але вже від непамятних часів були межі ними і незорганізовані перетворчі зносини, які були певного рода звязею межі окремими організаціями. І в тім значіню, первісне суспільство, майже зовсім відосібнена, тісно збита група, що складає ся з кілька десятків людей, які майже не знають незорганізованих (обмінних) зносин. — ріжнить ся від феодального суспільства, менше зцентралізованого, але за те обіймає сотки тисячів, навіть мільйони людей, злучених до купи не лиш зорганізованими але і незорганізованими зносинами в боротьбі за існуванє.

3) На полі поділу характеристичним є, перше, поваленє зорганізованих форм поділу, друге брак таких крайностей як багатство і нужда. І під тим зглядом типовим є лиш первісне суспільство, а феодальне вже стоїть на границі нових форм життя.

4) Суспільна психологія первісних суспільств визначає ся елементарним консерватизмом (панованє звичаю) і убожеством научного матеріалу. Про первісну добу

зовсім слушно можнаби сказати, що она не мала жадного світогляду, а дві слідуочі визначають ся переважно первісним фетишизмом, який є відбиткою володіння природи над чоловіком, що правда володіння вже деццю захитаного і не придавляючого безглядно.

5) Відповідно до такого характеру суспільної психології сили розвитку в первісних суспільствах є елементарні. Безглядне (абсолютне) перелюдненє є засадничим чинником суспільного розвитку.

IV. Дрібно-буржуазне суспільство.

1. Відносини суспільства до природи.

Феудальне суспільство розвивало витворчі сили скорше, ніж родове; тому і істнованє першого було менше тревале. Переміна феудальних відносин в дрібно-міщанські зачала ся майже з хвилею їх повстаня. Основною причиною переміни були слідуочі зміни на полі суспільної боротьби з природою. Загальні розміри продукції зросли значно: перше, праця стала ся більше продуктивною, збільшила ся значно скількість суспільної праці, бо суспільність зросла. З огляду на велику ріжнородність суспільних продуктів головно скоро розвинула ся та галузь індустрії, яка займає ся розділом продуктів, т. є, промисл перевозовий (комунікація). Що раз більша часть продуктів зуживає ся не там, де вироблює ся.

Витворила ся ціла суспільна класа, що занимала ся лиш розвоженєм продуктів і їх поділом межі господарствами, — класа купців. Сама техніка розділу продуктів і взагалі зносин межі людьми поступенно удосконалювала ся: будовано дороги, мости на ріках, будовано чим раз більші і міцнійші кораблі, здатні до дальшої подорожи. збірано військові сили для охорони подорожних і складових мієць перевозового промислу і т. д.

Разом з зростом розміру і різnorodности суспільного перетворювання, з розвитком промислу перевозового, з удосконаленням техніки комунікації межі людьми, щораз більше зменшує ся власть природи над чоловіком. Матеріальний осередок суспільного життя людей перестав бути залежним від тісних природних умовин даної місцевости; сли природа одної місцевости не давала чоловікови достаточних средств до боротьби з нею, то міг їх одержати, за посередництвом інших людей від природи иншої місцевости, і на відворот. Кожда нова побіда над природою поширювала ся в суспільнім осередку значно скорше, ніж передше, і підкопувала панованє елементарних сил зовнішнього світа всюди, де доходила суспільно-економічна звязь серед людей. Перед чим раз то ширшою суспільною звязею, хоч і не тісною в даній добі, повила цофала ся брутальна сила природи.

2. Відносини продукції і обміну в дрібно-буржуазнім суспільстві.

а) Незорганізована звязь межі господарствами.

З огляду на те, що для дрібно-буржуазного суспільства найважнішими і найхарактеристичнішими є незорганізовані (обмінні) зносини межі віддільними підприємствами, то, розсліджуючи його будову, найдогідніше є зачати власне від тих зносин а не від внутрішніх відносин підприємства.

Обмінні зносини межі господарствами вже існували в досить ранній добі життя первісних суспільств. Але головна роля не належала тоді до обмінних зносин; они обіймали лиш незначну часть продукції. Продукція необхідних середників життя, т. є. засаднича часть продукції, була зорганізована майже цілком в області віддільної групи. Група могла продовжувати своє існуванє навіть тоді, колиб обмінні зносини з другими групами перервали ся:

она мала дійсну незалежність в витворчій житю. Тому то кожда така група творила само в собі дійсне “суспільство” В міру розвитку суспільного поділу праці матеріальна незалежність громади зникає: в сферу обміну втягає ся чимраз більше, слідом за надміром продукції, і основна її часть, група поступенно перестас витворювати для себе все потрібне до життя і зачинає навіть найголовніші свої потреби задовольовати дорогою обміну. Поодиноке господарство чим дальше, тим в більшій степені перестас продукувати само для себе. Ремісник, зриваючи звязь, яка лучила его з рільництвом, може лиш дрібну часть продуктів своєї праці призначувати для своєї родини. Прим. швець соту часть, а ткач шовку — нічо. Так само фєвдальне господарство, втягнене в вир обмінного життя зуживас щораз то меншу часть випродукованого в себе хліба, мяса і т. д.

В той спосіб матеріальна залежність одного господарства від другого зростає чимраз більше. Тимчасом формально є оно незалежне, т. є. організує його поодиноким особиста воля, инша для кожного підприємства. Его внутрішні відносини лаптують ся вповні тою волею, а его зовнішні відносини не є зорганізовані, не є залежні від нічийої волі. Така є будова кожного обмінного суспільства, а передовсім — дрібно-буржуазного.

Історія не знає чистого, досконалого типу дрібно-міщанського суспільства, як взагалі жадної цілковито одноформаций і зародки будучих. До дрібно-буржуазного суспільства своїх засадничих, найбільш характерестичних елементів, має також попереплітані останки минувших суспільних стайної системи відносин. Кожде дане суспільство, побіч ства це відносить ся в значній мірі і оно показало ся дуже короткотрєвалім переходовим періодом від фєвдального суспільства до капіталістичного. Тому то декотрі черти суспільних відносин, які оно старає ся розвинути самостійно, виразно показали ся доперва в слідуєчих періодах; але тому, що ті черти тоді є ще скомпліковані і уляга-

ють змінам під ріжними новими впливами, то для улегшення аналізу їх треба розсліджувати власне в злучі з економікою дрібно-буржуазного суспільства. В той спосіб в декотрих случаях будемо мусіти удати ся до відірваного, що так скажемо, ідеального відтворення дрібно-буржуазних суспільних відносин, щоби від него поступенно переходити до історичної дійсності, якою она була.

Отже в обміннім суспільстві продукція є розділена межі значну скількість господарств, і нема одної організуючої волі, якаби відповідно розділювала суспільну працю межі ріжні галузи продукції. Зв'язь межі господарствами обявляє ся в переході продуктів і средств продукції від одного господарства до другого; цей перехід відбуває ся дорогою обміну, т. є. незорганізованого поділу суспільно хосенних річій.

Лиш в зорганізованій продукції можливий є вповні пляновий поділ праці; лиш в зорганізованій продукції праця може вповні заспокоїти потреби суспільства: коли докладно знані нам розміри тих потреб і скількість праці, якою розпоряджає суспільство, тоді організуюча воля може поділити працю відповідно до потреб суспільства. При обмінних зносинах потреби кожного господарства заспокоює ся працею, яку не оно організувало, а его зорганізована праця служить до задоволення потреб інших господарств, які не мають безпосередного впливу на організацію праці в тім господарстві.

Лиш в певній добі обмінного господарства, коли панує продукція на замовлене, витворець має хоч приближне понятє о розмірі тої суспільної потреби, яку має задоволити его господарство. Враз з розвитком суспільного поділу праці розширюють ся також рамці обмінних зносин, робота на замовлене робить місце роботі на ринок; иньшими словами, замість тісного, обмеженого кружка купуючих у знакомого витворця, виступає чимраз ширше, але і більше неозначена, обмінна неособова продукція на ринок. Витворець тратить можність осуду, в яких розмірах суспільство потребує его продукту. З цього впливають важ-

ні наслідки. Щоби докладно представити їх собі, скористаємо з слідуючого простого приміру. Тисячу шевців даного суспільства витворили 200.000 пар чобіт, а попнт ринку, що є вираженєм суспільної потреби, редукує ся до 150.000 пар; праця 350 шевців не заспокоює жадної суспільної потреби, отже є суспільно безужиточною. Противно. 50.000 рільників випродукували 10,000.000 пудів хліба; тимчасом суспільна потреба доходить до 10½ мільонів пудів, і для повного єї задоволення требаби ще праці 2.500 рільників. Часть суспільно робочої енергії розсіяла ся без хісна. бо була виданою непотрібно: друга часть — тому що не були достаточнo заспокоєні потреби працюючих. А основною причиною того всього є. що оден працював незалежно від другого, що не було одної кермуючої волі — однинчної або збірної, се не робить ріжниць — яка би поділила робітників в відповідний спосіб, зменишила скількість праці в ремеслах і перенесла часть єї до рільництва, — одним словом, яка би організувала взаїмні зносини межн господарствами.

Часть ремієничої праці була суспільно безужиточною. робітники не дістають за ню нич від суспільства, т. є. від ринку. Внаслідок того їх потреби не є заспокоєні в цілості; звідси повстає цілий ряд терпінь. В рільництві вложено за мало праці, не вистарчило хліба для всіх, — звідси знова нові терпіння. Люде показали ся неприготованими до власних взаїмних зносин, так як первісний чоловік був не приготований до зносин з зовнішньою природою.

В дійсности таке явне неприготованє, як в данім случаю, левди чи дало коли небудь завважити єя в історичнім житю дрібно-буржуазних суспільств.

Але і взагалі має оно свої границі, завцєнні від тих-же суспільних відносин. Для вияенєня де є ті границі, треба розібрати справу ринку і конкуренції.

Витворець обмінює свій продукт — свій товар — на інші товари: з початку на гроші, потім ті гроші на інші продукти, які є єму потрібні: але гроші, се також товар, і на разі нема потреби говорити спеціяльно про них. Яку-ж

скільки чужих товарів одержить витворець за свої власні? Іншими словами: як великою буде обмінна вартість его товарів?

Припустім, що суспільство є цілком однорodne, що різні господарства є подібні до себе розміром потреб і кількістю робочої енергії, котру в кожній з них видає ся на продукцію. Сли маємо оден мільон таких господарств, то потреби кожного з них є одною мільоновою частию потреб суспільства, і праця кожного з них є одною мільоновою частию всеї робочої енергії. Сли при тім ціла суспільна продукція задовольє всі суспільні потреби, то кожде господарство для заспокоєна своїх потреб мусить одержати за свої товари одну мільонову часть всего суспільного продукту. Сли поодинокі господарства дістануть з того менше, они зачнуть слабнути і розпатати ся, не будуть в силі виконувати попередної суспільної ролі, достарчувати суспільству по одній мільоновій частині цілої робочої енергії в боротьбі з природою. Сли декотрі господарства одержать більше, як одну мільонову часть цілого продукту суспільної праці, то на тім стратять і зачнуть слабнути інші господарства, що одержали менше.

Скільки робочої енергії, необхідна суспільству для перетворюваня даного продукту, називає ся суспільною вартостію, або прямо вартостію того продукту. Користуючи з того терміну, попередні заключеня можна представити в слідуєчий спосіб:

В однорodнім суспільстві з поділом праці для повного піддержаня продукційного життя в нормальнім стані потреба, щобн кожде господарство при обміні діставало за свої товари р і в н у ї м п і д з г л я д о м в а р т о с т и скільки тих продуктів для своїх потреб. В висше наведеном примірі вартість товарів даного господарства рівнає ся одній мільоновій частині цілої вартости суспільного продукту, і вартість необхідних для господарства предметів уживаня рівнає ся також одній мільоновій частині цілої суспільно-робочої енергії.

Після означення поданого в вступі, за одиницю міри суспільно-робочої енергії треба прийняти годину звичайної праці о середній інтензивності. Ся товар коштує 12 таких “годин”, то він повинен бути виміняний на інший товар, що коштував також 12 “годин”, прим. на відповідну скількість грошового металю. Ся обмін відбуває ся в інший спосіб, то деякі господарства мусять ослаблювати ся і хилити ся до упадку. На ринку ціни товарів повинні укладати ся в сумі відповідаючій їх вартості, бо інакше існуванє цілої суспільности стає ся непевним.

Але в дійсности обмінне суспільство не є позбавлене певної тревалости. Ціни товарів стало, в більшій або меншій степені, відклонюють ся від їх вартості, бо жадна організуюча воля не кермує виміною: але в самій будові суспільства містить ся свого рода механізм, котрого діланє руководить колибанем ся цін в той спосіб, що відклоненя в одну сторону змінюють відклоненя в другу, і остаточно спричинюють рівновагу. Той механізм має велику силу: він називає ся р и н о ч н о ю к о н к у р е н ц і є ю.

Ся витворець продає свій товар низше ціни вартості, то господарство ослаблює ся: ся інші витворці купують його товар повнеше ціни вартості, то їх матеріальний стан погіршує ся. Повстає боротьба інтересів купуючого і спродаючого: а єї результатом є те, що кождий призвичаює ся жадати за свій продукт в кождім случаю н е м е н ш е над его вартість і давати за чужий н е б і л ь ш е над его вартість: в той спосіб в суспільстві творить ся понятє о “ціні” товарів, яка в дійсности відповідає (приблизно) їх вартості.

Але не все вдає ся витворцеві (продуцентові) продати свій товар після его вартості, часом є він примушений продати його танше. В попереднім примірі, коли 1000 шевців виробили на ринок 200.000 пар чобіт, а суспільство може купити лиш 150.000 пар чобіт, шевці знайшли ся в дуже тяжкім положеню. П о д а ч а їх товару перевнешає попит на него: весь товар не може бути проданий і кождий з спродаючих є виставлений на ризико, і-

менно, може не знайти купця. Тоді зачинає ся сильна боротьба межі спродаючими: кождий з них готов стратити часть вартости свого товару, щоб лиш притягнути до себе купуючих і не вернути до дому з неспроданим товаром. Ціна товару спадає: чоботи, що коштують 50 “годин” звичайної праці, спродають ся за скількість грошей, що рівнає ся заледви 40.35 подібних одиниць робочої енергії. Господарства шевців убожіють, декотрі зовсім упадають; часть шевців є примушена зменшити свою продукцію, бо не заспокоює достаточо потреб свого господарства, т. є, зачинає зле відживлювати ся, не може купувати матеріялу в попередній скількості і т. п.; друга часть кладає попередне занятє і вибирає собі иншу ролю в продукції або знаходить ся поза нею. Вислід є такий, що слідующим разом ринок не лиш не є переповнений шевським товаром, але навіть противно: при подачі на 120.000 пар чобіт попит рівнає ся прим. 160.000 пар.

Тоді повстає боротьба вже межі купуючими: не хочачи лишитись без чобіт, богато кунців годить ся платити за пару чобіт понад їх вартість замість 50—60.65 одиниць робочої енергії в виді грошей. Високі ціни позволяють господарствам спродаючих піднести ся, збільшити витворчість; число шевських підприємств може навіть збільшити ся і знова змінює ся відношенє попиту до подачі; повстає нове колибанє в ціні товару в противну сторону і т. д.

В той спосіб риночна конкуренція в виді боротьби — з одной стороны межі купуючим а спродаючим, з другої стороны межі спродаючими однакові товари, а також межі купуючими — змагає серед безнастанних колибань до удержаня ціни товару на поземі їх вартости, обнижуючи ціни западто високі і підвищуючи ціни занадто низькі. Сли продукція в даній галузі перевнєшає розміри суспільної потреби, єї продукти спродають ся низше вартости, і продукція зменшує ся; сли однак не відповідає суспільній потребі, єї продукти продають ся понад вартість, і продукція розширює ся. В той спосіб за посередництвом ринку

право вартости рядить суспільною продукцією, приноровлюючи її до суспільних потреб. Але таке приноровлене dokonує ся дорогою сталих колибань; все є оно неповне, а се потягає за собою терпіня витворців, безхосенну утрату суспільної енергії.

Витворець все може знайти ся неприготованим до свого суспільного середовища. Мала це потіха для ремісника, якій зістав зруйнований через брак попиту і залпшивш продукцію, сли він знає, що з впливом часу рівновага межн попштом а подачею сама через себе утвердить ся.

В такий то спосіб суспільні відносини панують над людьми в обміннім господарстві, хоч. може бути, і менше болочно, ніж відносини панованя зовнішньої природи над людьми первісних суспільств.

Вположені погляди на ціну і вартість є знані в сучасній науці під іменем: “Теорія вартости праці”. В характері останків нерозвиненої свідомости, піддержуваних клясовими інтересами певних груп суспільства. до сеї пори переходують ся, сли не в науці, то в наукових розвідках. погляди иншого роду, більше або менше скомпліковані і замотані теорії, “поясняючі” інакше жите обмінного суспільства. З огляду на те погляньмо, чи котра небудь з тих теорій може бути раціональною.

При обміні заходить порівнане найрізжнородніших товарів: топір, хліб, книжка, предмет окраси і т. д. Для порівняня ріжних предметів конечним є, щоби в них було щось спільного. щоби можна змірити. Чоловік, так як і звіря, мають вагу, яку можна змірити: тому є можливе порівнане ваги чоловіка з каменем. Що спільного можна знайти в веїх ріжнородних товарах, які порівнують ся з собою підчас обміну? Вже на перший погляд дає ся завважити, що то не обем, не вага, не твердота — взагалі, не “природні” їх свійства. Значить, що це мусить бути — їх свійство є у спільне. Але яке іменно? Таких прикмет, як то

вже вище було зазначено, є лиш дві: суспільна ужиточність, і суспільна вартість. Чи суспільна ужиточність є спільною мірою всіх товарів? Ні, топір є пожиточний в ролі знаряддя перетворення, хліб — в характері середника піддержуючого робочі сили продуцента — на квантативне (скількістеве) порівняння нема тут місця, а оно власне виступає при обміні. Очевидно, ходить тут о суспільну вартість, т. є. о ту скількість суспільно-робочої енергії, яку коштує кожний товар; з тої точки погляду стає ся зовсім зрозумілою рівність найрізномородніших продуктів, навіть матеріяльних з нематеріяльними.

Але припустім, що попереднє розумованє є фальшиве, що в основі обмінного процесу лежить не вартість, але щось иншого, чого навіть, може бути, ще не знаємо. Припустім, що в топорі і в парі чобіт те невідоме “щось” містить ся в однаковій скількості, так що оба товари треба продавати по одній і тій самій ціні. А робоча вартість тих товарів не є однакова: топір коштує 8 “годин звичайної праці”, а чобіт — 12. В такім разі, хто схоче брати ся до шевства, коли оно очевидно є непоплатне? Всі будуть воліли робити топорн. Розвиток суспільного поділу праці був би не можливий. В той спосіб прийняте якої небудь иншої засади обміну допровадили би до абсурду.

Хоч ціна взагалі означає ся вартостію, але в кождім поодинокім случаю она може єї не відповідати. Лиш там свобідно функціонує конкуренція, де продукція товарів має можливість розширювати ся і корчиги ся під впливом попиту на ринку — лиш там ціни в дійсности доходять до позему вартости. Найбільш се відносить ся до перетворчого промислу. Де витворчість (продукція) не є так еластичною, там право робочої вартости виступає в менше чистій формі.

Це має місце в рільництві і в меншій степені в промислі. На данім шматі ґрунту трудно збільшити значно про-

дукцію збіжжя, ели цілий шмат землі є відданий під управу рілі. Тому, враз з зростом розмірів обмінного суспільства, з збільшенем попиту на збіжжя ціна єго уперто може держати ся понад вартість, тому, що подача не може заспокоїти пошту.

Дальше, свободному діланю конкуренції часто в значній мірі перешикаджають різні організовані зносни межн людьми; це також мало місце в історично звисних дрібно-міщанських суспільствах (цехові союзи, фєвдальні — про їх вплив на обмін і конкуренцію, докладнійше буде мова дальше).

Вкінці, в інших случаях, часто в злучі з щойно згаданими условинами, головно з послідною, на сцену виступає монополъ. Монополям називає ся не звичайний брак конкуренції, але цілковита єї неприсутність. Сли витворюванем певного суспільно-потрібного продукту займає ся лиш одно підприємство, або невелике число підприємств, які є між собою в порозуміню, то купуючий може бути змушений платити за продукт незвичайно високі ціни. Тоді є для всіх ясним, що одна група, користаючи з єго внімкового становища, визнекує ціле суспільство.

Монополь пояснює той факт, що в обміннім суспільстві мають ціну, між иншим, також декотрі з предметів, зовсім не витворених працею, не маючих жадної робочої вартости, прим. неуправлена земля, сила води (коли ріку наймає ся під млин), гоноровний титул, право на працю, віднущенє гріхів (предмет торгівлі для духовенства і т. д.)

Це діє ся тоді, коли предмети, не витворені працею, що позістають без ужитку, а при тім існують в ограниченій скількоєсти, стають ся приватною власністю, загарбують ся поодинокими людьми в посіданє: тоді властители не годять ся відступити тих предметів до ужитку иншим людям, хіба за заплату, за означену вартість, прим. за певну грошеву суму. Ціна таких предметів не може залежати від їх вартости, яка зовсім не існує. Ціна та, як всякий визиск, залежить безпосередно від відноєси сил кляє суспільства, в данім случаю — продаючих і купуючих подібні

товари; зовсім природно, що і те відношенє сил пояснює ся засадничими історичними обставинами — розвитком відносин чоловіка до природи.

Дрібно-буржуазне обмінне суспільство каже припускати вже розвищену грошеву форму обміну. Оборот товару в великих розмірах є неможливий без грошей, які є єго знарядом. Гріш грає величезну і многосторонню ролю в життю обмінного суспільства. Тому, що обмінне суспільство знає лиш грошевий обмін, що гріш є ціною кожного товару, творить він отже сталу міру вартости товару. В наслідок конкуренції на торговельнім ринку продуцент бажає дістати за свій товар не менше ніж виносить єго вартість; але та вартість представляє ся єму, очевидно, не в виді означеної скількості суспільної енергії праці, але в виді означеної грошевої суми.

Дальше, в всіх кредитових справах, які в обміннім суспільстві є звичайним явищем, гроші виступають як правний знаряд виплати. З товаровим ринком нерозривно є звязаний кредитовий ринок. Разом творять вони торговельний ринок взагалі.

Для нормального життя обмінного суспільства конечним є, щоби знаряд обміну і виплати знаходив ся на торговельнім ринку в достаточній скількості.

При продажі за готівку, грошей треба тільки, кілько коштують на ринку продавані товари. Але на протяг певного періоду часу для цілого ряду операцій за готівку, сума грошей може бути менша, ніж сума цін товару.

Ремієник купив від селянина збіжа за 10 рублів. За ті десять рублів селянин купив рикаль від коваля; коваль купив за одержані гроші стіл від столяра. Всі три операції відбули ся в протягу одного тижня; для них було потрібно лиш 10 рублів, хоч ціна тих товарів виносила 30 руб.; причина є та, що в протягу тижня з даною сумою гроший зроблено три обороти. Взагалі при продажі за готівку необхідна для товарового ринку сума грошей означає ся так: суму цін проданих товарів ділить ся через пересічне число оборотів монети за час продажі тих товарів.

Товари, продавані на кредит, переходять безпосередно з рук до рук без помочи грошей. Але пізнійше, певна річ, треба за них платити. Щоби означити скількість грошей потрібну для кредитового ринку, треба взяти під увагу не лиш скорість обороту грошей, але ще і інші обставини.

Столяр купив на кредит в селянина збіжжя за 10 рублів, а цей послідній купив знова в иншого також на кредит стіл за 9 рублів. При обрахунку столяр платить селянинові лиш — 1 руб., хоч сума довгу виносить 19 руб. — А винен Б 100 руб., Б винен В також 100 руб., вкінці В купив на кредит від А товарів також на 100 руб. При обрахунку всі три не платять грішми нічо. В той спосіб при плаченю довгів скількість необхідних знарядів виплати зменшує ся о цілу суму виплат, які взаімно зносять ся. Решта платить ся скількістю грошей, якої буде потрібно відповідно до скорости грошевого обороту.

Взагалі сума грошей, необхідна для торговельного ринку на певний протяг часу, — попит на гроші — означає ся в слідуючий спосіб: до суми цін товарів, окрім тих що продають ся на кредит, додає ся сума виплат термінових, без тих, які зносять ся, і вислід додавання ділить ся через пересічну скількість обороту монети на протяг того часу.

Дійсна скількість грошей в обміннім суспільстві, говорячи загально, не є менша ніж “попит на гроші”; на торговельнім ринку існує ще надвизка, котра як “скарб”, грошевий запас, лежить спокійно в кешенях і складах своїх властителів, щоби вийти на світло денне тоді, коли покаже ся зміцненій попит на гроші, для купна товарів, або для сплачення довгів.

Великій суспільній ролі грошей, як знаряду обороту товарів, відповідає утворене ся осібної класи людей, для котрих оборот товарів є спеціальністю, то є — класи купців. Впрочім діяльність їх не ограничує ся лиш до купна і продажі товарів; они організують також транспорт товарів, достарчують їх з місця продукції на торговельний ринок, а деколи також з торговельного ринку на місце кон-

сумцїї. Транспорт товарів треба властиво уважати за послїдну операцію в їх продукції: сли в даній місцевості продукт не може задоволити суспільних потреб, то він не є ще викінченим продуктом, не є ще дійсним предметом уживання; продукція его є скінчена тоді, коли перевезе ся его там, де він є призначений до зужиття, де він стає ся суспільно хосеним. Грошовий кредит також покликуює до життя осібну клясу людей, для котрих він є спеціальністю — є то кляса лихварів.

Решта продуцентів товару дрібно-буржуазного суспільства є також не зовсім однородна: ділить ся вона на кляси відповідно до ролі віддільних груп в продукції суспільства: рільники, ріжного рода ремісники — шевці, ковалі і т. д.

Тут буде на місці пояснити ріжницю межн понятєм “стану” а “кляси”. Клясою називає ся група людей, злучених через подібність положеня в продукції і, в наслідок того через подібність інтересів економічних: купці ремісники, рільники; організатори з одної сторони, зорганізовані — з другої і т. д. Стан — означає групу людей, що знаходять ся в подібнім положеню правнім. Февдали з одної сторони, залежне від них селянство з другої, є то два стани, що ріжняють ся в своїх правах. Тому що правні ріжницї впливають з економічних ріжниць, тому і стани є звичайно заразом клясами; але кляси можуть зовсім не бути станами, т. є, можуть не ріжнитися під зглядом правового положеня.

б) Внутрішні відносини поодиноких господарств дрібно - буржуазного суспільства.

За найбільше типову дрібно-буржуазну групу треба уважати господарство мійського ремісника з другої половини середних віків. Лишаючи до слїдуючого розділу відповідь на питання, як утворили ся міста і висвободили ся

ремісничо-купецькі класи, зауважимо тимчасом, що ремісник є в в о б і д н и м продуцентом товару.

Господарство ремісника в чистім своїм виді представляє ся як невелика родина — внаслід розпаду великих родин раннього феодалного періоду, які знова були останком давніх патріархально-родових організацій. Малі розміри родини ремісника є в залежності від характеру початкової ремісничої продукції, якої зняряди не вимагають злуки праці многих робітників, так що оден—двох людей легко дають собі з ними раду.

Як останок патріархально-родових відносин, дрібно-буржуазна родина відтворює їх в мініатурі в своїм внутрішнім устрою. Батько родини представляє не лиш головну силу робочу господарства, але також організатора в продукції і поділі. Прочі члени родини є в цілковитім підданстві хочби в наслідок того, що найбільша і найважнійша часть праці при здобуваню средств житєвих спочиває на плечех батька родини. При помочи дорослих синів, а часто також при помочи прийятих на науку молодих людей, господар провадить ремісничу продукцію і продає продукти праці. Він також займає ся закупном за одержані гроші необхідних предметів зужитя.

Звичайно ріжні средства до життя набувають ся не в викінченій постаті, в котрій моглиби бути безпроволочно зужиті. Послїдні продукційні процеси відбувають ся вже в споживаючїм господарстві (приготованя поживи з закуплених запасів, шитє одїжки з куплених тканин і т. п.). Всі ті чинности сповнюють передовсім жєнщини в родині.

В той спосіб жєнщини творять “натурально господарчу” часть родини: они провадять домашню продукцію для безпосередного зужитя, причім средств тої продукції достарчає їм голова родини. Для жєнщини лишає ся надзвичайно вузький круг діланя, в додатку несамостійного діланя, бо матеріяльних средств достарчас їй мужчина. Легко з того заключити, як низьке становище займає в родині жєнщина.

Історична роля жінчини в останніх століттях є в залежності від того факту, що в розвиваючійся суспільстві обмінній жінчина мусіла виконувати майже незмінені натурально-господарчі функції, мусіла бути останком низшої продукційної формації посеред системи відносин вищого типу. Тісне домашнє господарство кухні і дитячої кімнати означає підданство жінчини.

Положене чужого чоловіка, прийнятого майстром на науку ремесла і названого учеником, а пізнійше челядником, з початку не багато різниться від положення членів родини. Він мешкає разом з родиною господаря, не і їсть разом з нею, і взагалі користує, як член родини з готових средств до життя. Побіч сего, тому що він самий колісь має стати ся самостійним ремісником він дістає від майстра невелику плату, з котрої мусить наскладати собі якусь суму на уряджене власної робітні. Він працює разом з майстром, рівночасно з ним зачинає і кінчить працю; майстер бачить в ній помічника в продукції а не предмет визиску. Взагалі в ранній добі обмінного господарства положенне учеників і челядників сль різниться від положення своїх майстра, то радше на користь перших, а іменно під зглядом більшої їх самостійности.

Відносно селянської родини, то, о скілько втягає ся вона в вир обмінного господарства, о стілько переминює ся вона поволи з давньої патріархальної “великої родини” в родину звичайного дрібно-буржуазного типу.

Але в протягу середніх віків ця переміна не вспіла ще скінчитись. Впрочім селянської родини тих часів не треба уважати за самостійну продукційну групу: она ще входить в склад фєвдальної групи.

Фєвдально-натуральне господарство на перший погляд мало змінило ся, переходячи в господарство фєвдально-обмінне тим більше, що цей перехід відбував ся дуже поволи і в дрібно-буржуазнім суспільстві, як про це нам подає історія, оно ніколи не було скінчене. Фєвдал, так

само як передше, був організатором в суспільних підприємствах тоді, коли тої ролі не могли сповняти члени селянсько-фєвдальної групи; на дальше позістає він організатором поділу в тім значіню, що в виді панщини і чиншу присвоює собі додаткову працю селян. По давньому задержує він в своїх руках організаторську діяльність правного життя своєї групи. Але обсяг і характер єго діяльності в кожній з тих трох голузій, улягають, хоч незвичайно повільній, однак дуже важній зміні.

Організаторська діяльність фєвдала на полі продукції зменшує ся дуже скоро. Широкі обмінні зносини спричинили повстанє великих державних організацій, які взяли на себе оборону публичного безпеченства. В той спосіб фєвдальний пан тратить свою суспільно-хосенну ролю в справі військової оборони підданого йому селянства. При своїй воїнничій натурі він дуже часто виступає не яко оборонець нормального продуктивного життя, але противно, нарушує єго.

Сли передше фєвдал був пожиточний, бо уряджував такі підприємства суспільної ужиточности, які були понад сили для поодиноких селянських господарств — двірські млини, пекарні, мости і т. п., то тепер потреба того зникає. В загальнім поділі праці поодинокі найбільші селянські і ремісничі господарства могли би були дати собі раду в подібних справах, але фєвдальний пан на те не дозволяє. Він робить для себе монополь з фєвдальних уряджень, і жалаючи великої заплати за користуванє ся ними, він створює для себе поважне і певне жерело доходів, не дбаючи зовсім про вигоду людности. Богато разів лучало ся, що фєвдальний пан не мав навіть власного млина а змушував селян до плачення за дозволене відвезти збіжє до иншого млина, на тій підставі, що меленє збіжє в чужім млині нарушує єго фєвдальні привілеї.

Опісля ограничує він потрохи свою діяльність як організатора помочи селянським господарствам на случай елементарних нещасть уважаючи, що все те — непотрібні видатки.

Річ в тім, що обмінна господарка розвиває жажду громадження богацтв. В добі натуральної господарки жажда добичі була ограничена рівновагою потреб фєвдалів. З огляду на нерозвинений обмін, навіть найсильніший фєвдал не може посуцнути ся в своїх потребах дальше поза те, що єму дає продукція єго дїбр: збільшенє данин підданім. прим. о 100.000 пудів збіжа, не принесе єму жадної користі: того збіжа він не буде в силі зжити разом з цілим своїм двором і збіже без хїсна гнило-би в шпїхлірах. Інакше має ся річ при широко розвишенім подїлі праці, в грошевій господарці. Нема границь для розвитку потреб, о скільки є лиш гроші для їх заспокоєня. Взагалі гроші можуть всьо; але кожда дана сума грошей не може всього достарчити, лиш певну суму задоволеня. Та роля грошей в житю є причиною людського змаганя до безграничного побільшуваня грошевих засобів; це змаганє огортало фєвдалів що раз то більше в міру того, як господарка їх ставала обмінною. (До розвитку того змаганя причиноє ся також той факт, що гроші дають ся громадити і переховувати, а того не можна робити з иншими продуктами.)

Звідси походять значні зміни в характері діяльності фєвдала. Панщина і чинш прибирають величезні розміри. Фєвдальний пан старає ся витиснути з хлопів всьо, що лиш дасть ся.

Організаторська діяльність фєвдального пана на полі правного житя замінює ся в средство здирства.

Суди і адміністрація стають ся для фєвдального пана поважним жерелом доходу.

Змагаючи до збільшеня розмірів власного господарства фєвдал присвоював собі землі, з котрих він корпстав спільно з селянами і взагалі всіми способами він обкροював селянську земельну власть, а се викликало великий брак землі в селянських господарствах.

Придавлені надмірними тягарями селяне чимраз частійше покидають землю. Фєвдалови не лишало ся нічого иншого, як лиш привязати селянина до землі, а се впроваджує він в житє користаючи з своєї політичної сили, з

свого впливу на законодавство. З чоловіка на пів вільного, яким був до того часу селянин, стає ся він прикутим до землі хлопом, майже невільником.

Так отже сила обмінних зносин викликала перехід фєвдальної системи в підданство селян.

Селянська рільнича громада переходує ся серед всіх змін в значній степені. Що правда фєвдальний пан обкрює поступенно її самостійність: на місце вибраних вітів і судіїв висувають ся любимці пана; кожда, хоч трохи важніша постанова громадських зборів мусіла бути потверджена паном або єго довіреником. Однак взагалі фєвдали ошаджували громадський устрій, о скільки він не шкодив їх інтересам. Головно в добі найбільшого гнету селянства через панщизняні відносини громадський устрій був корисний для фєвдала, так що треба припускати, що в декотрих случаях він витворював єго штурно там, де єго вже не було. В тій цілі треба було лиш звязати селян солідарною відвічальністю, зробити громаду відвічальною за належите виконуване панщини через кожного селянина. Тоді громада була змунена також старати ся про те, щоби прийти з помічю кождому підупадаючому господарству, бо єго руїна збільшувала тягарі інших, а також і про те, щоби перешкодити киданю землі селянами. Одним словом, помімо того, що нова адміністраційна громада пригадує що до форми давню, роля єї в дійсности є цілком инша. Давня громада змагала до рівного добробуту для всіх селянських господарств, нова — до вирівняня гнету.

Так отже, підчас коли кляса ремісників і купців увільнює ся з під особистої залежности, рільнича людність, противно, в першій добі розвитку обмінного суспільства попадає в ще більшу залежність ніж передне. Засадища причина тої різниці лежить в більшій перухомости средств рільничої продукції в порівняню з скоріщим поступом техніки в інших галузях суспільної праці.

в) Зорганізовані зносини межі групами в дрібно-буржуазнім суспільстві

Виділене ся міст з сіл. центрів ремесла і обміну з рільничого господарства, належить уважати за вихідну точку в розвитку нових зорганізованих зносин межі групами.

Те виділене, сли не числити міст, котрі середовічний світ одержав в спадку по добі всесвітнього панованя Римлян, йшло дуже поволи. Зародком міста найчастійше було торговельне село. Села положені в найліпших комунікаційних пунктах — при злучі сплавних рік, в гірських проємках, на перехрестю битих доріг і т. д. ставали ся поступенно центрами обміну, місцем, де відбували ся періодичні ярмарки. Богацтва, які там нагромаджували ся в наслідок того, викликали захланність в сусідів; отже для оборони перед нападами треба було будувати мурп (в сереніх віках—характеристична ціха міст). Завдяки легкому збутові товарів в новім місті розвивало ся ремесло. Залежний ремієник фєвдальної групи йшов до міста, щоб бути ближше ринку збуту своїх виробів; фєвдальні відносини не богато вязали при тім ремієника, бо звичайно він був очиніюваний і. мешкаючи в місті, міг ще лучше вивязати ся з своїх обовязків. З початку ремієник провадить невеличке господарство рільничче: ново-повставше середно-вічне місто було окружене полями і пасовиєками і характером життя зближало ся дуже до села. Але тому, що ремесло, wraz з поступом обмінних зносин, стає ся для мешканців міста чимраз кориснійшим, рільництво сходить на другий плян. Спеціалізація міських ремієників допроваджує їх штуку до такої досконалости, що селяне, які ще дальше займають ся ремеслом, не можуть навіть думати про те, щобп їм дорівнати. Від тоді навіть фєвдали радше купують продукти перетворчого промислу в місті; піддані селяне вже не мають впрабляти для них тих предметів, лиш достарчувати средств до їх впроблюваня. В той спосіб відбуло ся виділене міст від сіл Як поволи відбував ся той процес, можна судити хочби

прим. з факту, що ще в 1589. році міщане Монахії, після слів баварського князя, не могли би існувати без шіль і пасовник.

Місто, що повстало на ґрунті незорганізованих обмінних зносин межі людьми, само через себе вже означає певну зорганізовану зв'язь межі ними. Оно вже має спільну для своїх мешканців військову оборону і спільну організацію правного життя: лиш при таких умовах місто може бути дійсним центром ремесла і обміну.

Внаслідок слабого розвитку економічних протилежностей і маєткових нерівностей, організація публичних справ укладає ся після республіканського типу, зближуючого ся до устрою новочасних республік. Впрочім тіль арістократизму — перевага могутости немногих найбогатших родин — вже від самого початку дає ся спостеречи в многих міських республіках. Цей відтінок арістократизму є тим сильніший, чим більш є розвинена фактична нерівність — богацтво і убожество, а оно, як побачимо дальше, збільшує ся поступенно, wraz з бігом розвитку економічного, так, що під тим зглядом найбільш поступові республіки Італії були рівночасно найбільш арістократичні.

В міру зросту матеріяльної сили міської людности слабіє фактична залежність міста від фєвдального пана, на котрого землі оно знаходить ся. Почасті дорогою грошевого викупу, почасті дорогою боротьби, міщане здобували щораз більше незалежности в внутрішніх справах. Безнастанні суперечки межі фєвдалами, що ослаблювали їх силу, давали дуже часто міщанам епосібність до поладження своїх справ: маючи оперте в військовій силі і міцних оборончих мурах, місто в многих случаях могло відгравати рішачучу ролю в боротьбі і, розуміє ся, забезпечувало свою співучасть не даром, але за нові права і привілеї. В добі хрестоносних походів, коли маса фєвдалів понала в великі грошеві клопоти, многим містам удало ся викупити в панів свої землі, і свою незалежність і остаточно позбутт ся феодальних чиншів, данин і вмишування ся панів в внутрішні справи міст.

Боротьба міст з феодалами, котрі хотіли заховати свої права до них, тягне ся через цілу другу половину середніх віків. Найшоступовішою групою міщан в тій боротьбі була з початку кляса купців, яких само занятє в ті часи розвивало багато енергії, хоробрість і організаторські здібности. Грукуючи ся коло старих богатих і могучих родин купецьких, найзаможнійше міщанство лучило ся в так звані гільди — товариства, з форми звичайно релігійного характеру, але в дійсности мали они на цілі спільну оборону економічних інтересів. Під прапором гільдів довго вели боротьбу міста о свою незалежність. В укладі гільди відносини межі богатими родинами, які стояли на чолі гільди, а иншими членами організації пригадують еще відносини старших феодалів до своїх васалів. З впливом часу дальший розвиток ремесла і зріст сили кляси ремісників провадить до иншого угрупованя міського стану — до утвореня цехових організацій.

В своїй суті цехові організації є останками патріархальних відносин, опіки громади над одиницею і поодиноким господарством, яка істнувала прим. в рільничій громаді феодалної епохи. З яких то причин переховав ся той останок давних відносин серед нової суспільної формації?

При дрібній ремісничій продукції взаїмна поміч вивторців є конечно потрібна, щоби зробити їх жите певним і сталим. Без тої помочи дрібному продуцентови, з огляду на его економічну слабість, безнастанно грозить утрата всього, що він посідає, при першій нещасливім випадку: часовім обниженю цін на товари, зіпсутю знарядів, пожарі, крадіжки і т. п.

Особливо непевною є судьба ремісників при вільній конкуренції. Боротьба неминуче провадить до згуби слабших продуцентів, т. є. — більшости з них. В цілі усуненя конкуренції, конечно потрібно, щоби продуценти одной спеціяльности злучили ся з собою.

Дуже правдоподібним є, що початків цехових організацій треба шукати в громадських відносинах феодално-рільничого світа. А історичні дані про повстанє цехів мож-

на знайти від XI., XIII. столітя. Цехи повстали декуди в виді часових союзів, заключених мешкаючими в однім місці ремісниками одного ремесла, або кількох споріднених ремесел; такі часові союзи, все відновлюючись і змінюючись, завдяки користям, які они приносили членам, перемінювалися остаточно в сталі союзи.

Сильна організація цехів повстає не лиш тому, що цехи мусіли виконувати провідну організаторську роллю в боротьбі за визволене міст від фєвдального гнєту, але також тому, що стара аристократія міського стану не легко вирікала ся давного панованя в політичнім життю і цехи мусіли вложити не мало труду, щобн зломати єї опір.

Цехи, що повстали серед менше більше подібних обставин, в основних чертах свого устрою представляли оден і той самий тип, хоч в подрібностях, очевидно, істнували ріжнщі.

Кождїй цех мав вибраний заряд і власний устав. Устави цехів були ріжні, взагалї досить демократичні, хоч з домішкою аристократичних відтінків; ця домішка з початку, в часі боротьби цехів з старою міською аристократією і фєвдалами, була незначна: прим. міщанином з повними правами міг стати ся навіть фєвдально-підданий чоловік, сли вдало ся йому пересидіти цілий рік і оден день в місті. З часом, в міру того як цехи здобувають рішачий голос в публичних справах і мають можливість з черги стати ся міською аристократією, демократизм їх зменшує ся. Цехи обіймають групи ремісників, що не мають жадних прав; тих, що ще не провадять жадного господарства, або не скінчили професіональної науки: є шми: перше. челядники (зьявляють ся в Німєччинї в XIII віці), друге. учні (в Німєччинї від XIV. віку).

Членами цехів з повними правами відтепер стають ся лиш "майстри" — ремісники, що провадять продукцію самодільно. Це вже свого рода аристократія ремесла; але з початку основує ся вона не на походженю, навіть не на богацтві, а на ремісничій штуці, на степені зручності в ремеслі. Титул майстра може здобути при певній енергії

і здібностях кождий ремісник. Щоби це досягнути, він мусить служити кілька років як ученик в котрого небудь майстра. Опісля він здає іспит з свого ремесла на степень челядника. Це ще не дає йому права на отворенє власного варстату; ще певну скількість літ він мусить найматися. Аж опісля він здає іспит на майстра і, сли єго зложить дістає право провадити варстат самостійно. Єго права на полі суспільних прав розширюють ся разом з піднесенем єго економічного становиска.

Сама суть тої системи полягає, очевидно, на усуненю межі ремісниками надмірної конкуренції, яка повстала в наслідок скорого зросту числа підприємств.

В цілі ослаблення конкуренції межі майстрами є спрямовані також численні цехові постанови. І так число наємних робітників - челядників, учеників — звичайно ограничує ся до невеликої цифри — 2, 3, 5, рідко коли більше. Отже ремісник не може добровільно розширити свого підприємства, не може збільшити в нїм продуктивности праці при помочи збільшеного співробітництва і поділу праці; не може отже тим способом усунути з торговельного ринку і позбавити хліба інших ремісників. Підприємство єго мусить остатись дрібним. Завдяки тій обставині торговельний ринок вистарчає для всіх.

Тому що наємних робітників є мало, дохід, який черпає майстер з їх праці, не вистарчає, щоби він міг жити в достатку, ограничуючи ся лиш до ролі організатора. Отже він змушений працювати на рівні з челядниками. З огляду на те в часі першої доби цехового життя, ще закн появили ся нові сили, що знищили старі форми, відносини межі майстром і робітниками були приятні, родинні.

Дальше, щоби оминути нерівности в конкуренції, статуту цехові докладно зазначували довготу робочого дня і число робочих днів в році. При тім не роблено жадної різниці межі часом праці майстра і єго підвладних, бо він працював все разом з ними. Після ріжних цехових постанов час праці був ріжний, звичайно около 50—60 годин на тиждень (в Англії в XV. в. — 8 годин денно). Побіч того

до великого числа католицьких свят додавано ще понеділок кожного тижня.

В уставах також докладно означає ся і заробітна платня робітників і ціна товарів і прикмети, які товар повинен мати, щоби майстер мав право його продавати.

Продукція була урегульована, означена правилами по-дрібно. Все те урегульоване мало на ціли те, що всі майстри мусіли провадити продукцію однаково і при однакових умовах: не вільно було витворювати лучшого товару, або в більшій кількості, як інші. Правила ті, очевидно, творили ся поступенно, в міру того, як давали ся відчувати злі сторони конкуренції в якій небудь формі.

Щоби хоч з якогось одного торговельного ринку усе-пути конкуренцію для цехових майстрів, міські права надають цехам монополію на продукцію і торгівлю в містах. Кождий, хто хотів-би зайняти ся в місті якимсь ремеслом, мусить вперше вступити до місцевого цеху; очевидно за згодою того цеху. Приняте нових членів залежить від сповиеня певних задач і формальностей, приписаних в цехових постановах, часами менше, часами більше строгих.

Побіч постанов регулюючих продукцію, існували ще в цехових статутах правила несеня взаємної помочи членам цеху на случай наглої потреби. Та сторона діяльності цехової організації мала не мале значіне для дрібних продуцентів.

Майже від самого початку організація цехів носила в своїм лоні одну засадничу суперечність, яка пізнійше прибрала значні розміри: іменно, суперечність з одної сторони інтересів майстра, а з другої сторони інтересів челядників і учеників. Цехові постанови взагалі мають на оці інтереси майстрів, що укладали ті устава, звідси то прим. різні обмеження для челядників, що хочать бути майстрами. Але доки кождий ремісник міг мати надію, що скорше чи пізнійше він стане майстром, доти внутрішні суперечности цехової організації не виступали в острій формі.

Разом з розвитком суспільного поділу праці і розширенням ся обміну далеко поза границі невеликих міських округів, давні політичні організації показують ся недостаточними для охорони обмінних зносин, такі як фєвдально-духовна, фєвдально-військова і міські організації. Поділ території на тисячі малих деспотичних державок значно утруднює зносини, робить купецьке занятє дуже небезпечним, а часто не вигідним. Не досить, що купець мусів товчи ся по злих дорогах, наражений на безпеку зі сторони збіднілого селянства, що було готове розбивати з голоду, мусів оплачувати на кождім кроці рогачки в користь фєвдального пана: в додатку купець міг бути обрабований котрим небудь корошиком, під покришкою, що він приходить з ворожої території — або зовсім без жадного оправданя. Треба ще додати ріжнородність прав, після яких судять купця в ріжних місцевостях, ріжнородність монет, які могли бити всі фєвдали. Серед всіх тих небезпек і замішаня суспільного конечно купецьке занятє дуже часто стає ся майже неможливим.

Поветає потреба широких, міцних, зцентралізованих політичних організації, якіб були здібні військовою силою скоротити сваволу фєвдалів, привернути лад і публичний спокій, установити однородні права, а що відносить ся до обміну, єдність монети, міри і ваги, побудувати вигідні дороги, зорганізувати опіку над купцями в чужих краях і т. д.

Католицька церков не була в силі цего всего доконати. Її могутість, її авторитет почав слабнути враз з розвитком обміну. Могутість обміну, могутість гроша спричинила глибокі зміни в суспільній ролі духовенства; коли господарка церкви з натуральної стала ся обмінною, в ній зайшла та сама зміна, що і з иншими фєвдалами, і з тих самих причин жажда богацтв викликала значне зменшенє ся суспільно-пожиточної діяльності католицького духовенства і значний зрієт жажди визиску. Суспільний вплив церкви, її власть над умом почала впадати, тим більше, що люде вже не були ті самі, що передне: зносини з ин-

цими людьми розширювали умовий виднокруг, розяснювали темноту, ослаблювали консерватизм і розбуджували цікавість в умах людей; сила матеріальних інтересів спрямувала розвиваючу ся свідомість проти католицизму.

Через цілу другу половину середніх віків герезії тягнуть ся неперервним рядом і папство веде з ними завзяту боротьбу, вичерпуючи головну свою силу — симпатії народних мас.

Мійські републики показали ся нездібними до утворення відповідних політичних організацій. Правда, що декотрі міста пробували утворити організації в ціли оборони свободного обміну і приватної власности (союзи торговельних міст, прим. союз Ганза), але з часом показало ся, що в них брак сили і рівноваги, брак внутрішньої єдности. Поодинокі міста не були в силі взнести ся понад льокальні інтереси і хотіли визнакувати союзників, а ті боронили свої економічної і політичної независимости. Окрім того самий устрій міських організацій не сприяв “збираню земель”: власть в них не була досить зцентралізована, а в наслідок того не така сильна, як того було треба.

В той спосіб самі обставини вкладали на військово-февдальну систему “історичну місію” розвинення нової сили, здібної запровадити лад в землях “великих і богатих”. Потрібні зародки знайшли ся.

Сварки і бійки дрібних февдалів межн собою і містом були на руку великим февдалам — князям, а головню королям. По трохи они почали “збирати землю” в свої руки, побиваючи дрібних февдалів і приплучуючи їх землю до своїх посіlostей.

Февдали боронили ся енергічно перед заборчними плянами своїх звершників. Але ті послідні знайшли енергічного і певного союзника в ворожім для февдалів міщанстві. Союз з містом достарчував королеви матеріальних средств якими не могли розпоряджати їх противники. Королі держали сталє військо, що давало їм можливість в кожній хвили розпочати боротьбу, а цього не могли зробити февдали.

Поступ воєнної організації вчинив великі услуги для королівської справи: стрільний порох зробив зовсім непотрібними для фєвдалів їх укріплені замки і сталеве зброєнє. Фєвдал перестав бути непобідним з хвилиною, коли перестав бути суспільно-конечним. Побіджені фєвдали приймали службу в королів або ставали звичайними земельними власниками.

Католицька церква, так як і інші фєвдали, завзято боролася з новою силою і неохочо працювала з начальною організаторською роллю в суспільнім житті.

При кінці середніх віків боротьба закінчила ся перемогою королів. Так утворила ся поступово могутча абсолютно-монархістична організація, що зуміла бодай на якийсь час запевнити спокій розвиваючому ся обмінному суспільству.

3. Засадничі черти суспільної психології дрібно- буржуазної доби.

Дрібно-буржуазне суспільство запевнює далеко більшу свободу розвитку одиниці, як кожде инше натуральне суспільство. Однак умовини розвитку не є однакові для різних класів того суспільства — для одних є они більше, для других менше сприяючі.

В рільничім світі, де обмінне господарство виступало на фєвдальнім тлі, розвиток індивідуальности був незвичайно утруднений. Панищизняна форма обмінного фєвдалізму, зближена під многими зглядами до “невільництва”, унітала продуцента, і виснаючи всю єго житєву енергію, не лишала сил до розвитку. Що відносить ся до самих фєвдалів, що не були під таким гнетом, можливість розвитку зменшувала ся в них під впливом інших причин. В міру того, як они позбували ся давньої своєї суспільно-продукційної ролі і спрямували свою діяльність на “поділ” і зужитє, розвиток їх також йшов в непродукційнім, паразитнім напрямі.

В той спосіб рільничі класи не могли стати на чолі тої справи, що мала перетворити внутрішні відносини дрібно-буржуазної організації.

Свобідні промислові класи по містах знаходилися в далеко догідніших обставинах. Вони не зазнавали жадного гнету зверху, а глибоко позиточна ролія в суспільній продукції забезпечувала їм можливість розвитку.

Але і тут треба відрізнити дві групи, що були не в однаковій положенню: властивих ремісників і купців.

Обсяг діяльності дрібного ремісника, що належав до цеху, був самий в собі тісний, а ще більше затіснявся в наслідок цехових обмежень. Тісний був тому, що редукувався до одної ремісничої спеціальності і до малого домашнього господарства; цехи обмежують його, бо замикають ремісника в мурах одного міста, де даний цех мав монополію, і кладуть перешкоду розвитку продукційної техніки множиством постановок проти вільної конкуренції, не дозволяючи одиниці на розширене своєї продукційної ролі. Цеховий ремісник всюди зв'язаний цеховими правилами; мусить витворювати так, як інші, отже і жити так як інші; не вільно йому взнестися вище понад загальний рівень свого оточення, не вільно йому впроваджувати поважніших удіпшень в своїй витворчості, не вільно збільшити розмірів продукції і т. д.

Купець живе і ділає серед зовсім інших обставин. Їго спеціальність, це послідна чинність в витворюванню продуктів, що полягає на транспортуванні їх, доставленню на місце, де можуть бути зжиті. Ця спеціальність вже сама через себе зачеркує широкій обсяг ділання, дозволяє купцеві сходити ся з ріжнородними формами життя, змушує його пристосувати ся до ріжного оточення. Рівночасно діяльність купця вже з своєї природи підлягає меншому гнетови зверху; навіть техніка її не може бути так докладно регульована, як ремісничя техніка. Опісля, купець більше, як хто небудь інший має до діла з грошми, а гроші, як то ми вже говорили, розвивають змагане до безнастанного їх громадженя, а се для купця означає змагане до

неограниченого розширення діяльності. В протівенстві до купця, що репрезентує громаджене грошній, найважнішим старанем ремісника є удержати ся на даній уровені життя. В наслідок того всього, купець в загальнім поступі дрібно-буржуазних відносини мусів випередити ремісника і виступити, як то побачимо далше в ролі дійсного реформатора дрібно-буржуазної системи.

Суспільні форми світогляду в дрібно-буржуазнім періоді мають переходовий характер. З одної сторони в досить значній степені переходує ся еше давний натуральний фетишизм, а з другої — творить ся новий, особливий фетишизм — товаровий.

Фетишизм натуральний переходує ся почасти в формі метафізики, почасти під иншою формою. Він ще не може зникати, бо дрібно-буржуазне суспільство не відносить остаточної побіди над природою, не освободжує остаточно чоловіка з під її впливу, дрібна продукція для цієї цілі не вистарчає.

Ціла суспільна кляса, енергічна і могуча, старанно плекала останки фетишизму природи: коли роля визиску католицького духовенства почала переважати над его суспільно-організаторською ролею, тоді католицизм почав змінювати свої відносини до науки. Духовні фєвдалл, бажаючи задержати так корисну для себе неподільну власть над людськими умами, ставали ся що раз більшими ворогами всякого знаня, всяких наукових дослідів над природними явищами. Серед духовенства слабше заінтересоване ся останками старинної клясичної науки і філософії, які оно до тепер плекало: наука і філософія проголошують ся зовсім непотрібними для релігії, “як непотрібний є ліхтар при яснім сонїшнім світлі”. Католицизм стає ся епстемою простацьких забобонів. Він страшить мугами темні і слабї умн. і в той спосіб панує над ними. Жорстоке переслідуванє чарівниць і чорно-книжників найліпше характеризує той період в житю католицької церкви.

З огляду на такі обставини натуральний фетишизм за-ледви дуже поволи робив місце пізнаванню причин явищ. Як спільно держалися ще останки давного фетишизму, доказує факт, що в тих часах існували і процвітали такі фетишистичні науки, як астрологія і алхімія.

Що відносить ся до обмінного фетишизму, то є він виразом нової влади, що запанувала над чоловіком в обмінному суспільстві — влади суспільних відносин.

В обміні обявляє ся поділ праці меж людьми. Але це незорганізований поділ праці. І іменно з незорганізованого характеру того поділу випливає то неприноровлене ся витворців до взаємних зносин, що називає ся “властю” тих відносин.

Цінні товарів, як то вже ми пояснили, підлягають законови вартости, т. є. в безнастанних своїх колибаннях приноровлюють ся до вартости. Але в кождім данім моменті они відклонюють ся в більший або менший степені від норми, бо закон вартости впроваджує ся в житє не через свідому, зорганізовану волю, але через сліпий механізм конкуренції. В кождій хвили продуцент товару може бути наражений на ризик неприноровленя ся до торговельного ринку: єго енергія праці може бути страчена вчасті або в цілости зовсім безхосенно; участь його в суспільнім поділі може бути зменшена, зужите — обнижене.

З огляду на те все торговельний ринок є для продуцента зовнішною силою, до котрої він муєть приноровити ся; але чи се єму вдало ся, від него не залежить, таке саме сановище зглядом свідомости дикуна занимала окружаюча його природа з тисячами неожиданих небезпек. Звідси то походять два ріжні роди фетишизму.

Торговельний ринок з єго конкуренцією, з завзятою боротьбою, закривав перед очима продуцента факт суспільної звязи і спільности в боротьбі з природою. Купуючий і продаючий, що в дійсности працювали для суспільства, стрічають ся на ринку не як два члени одного суспільного союзу, але як два противники. Продуцент не може того

зрозуміти, що його праця є утратою суспільної енергії праці так само, як праця інших продуцентів.

Продуцент товару не може знати їх суспільної вартості, бо він не при звичаїв ся глядіти на товар, як на суспільний товар. Приглядаючись множеству случаїв обміну, він творить собі понятє про вартість, т. є. властиво про звичайну ціну товару; але она лишає ся для него невьясненним явищем. Він не може спровадити єї до утрати суспільної енергії праці, передовсїм тому, що він не має понятя про суспільний характер праці, що витворила продукт, а опісля також для того, що ця вартість представляє ся йому в виді певної скількості грошей, а не в виді певної скількості праці. Але сли свідомість продуцента товару не є в можности злучити вартості з условинами суспільної людської праці, то він може злучити єї лиш з самим товаром. Для по верховного осуду це є зовсїм природне: де-небудь знаходив ся товар, чи то в продуцента, чи в кого иншого — завсїгди його продають по властивій йому ціні і звідси найлекше винести заключене, що вартість — то є здібність бути проданим за певну суму грошей — є ціною самого товару. Ціхою незалежною від людей. ані від суспільства взагалі — природною ціхою товару. Звідси бере ся та прикмета, що означає границі ціни — за цим продуцент товару не глядить. Для него обмінна вартість топора є два рублі і те все; она не залежить від нічого, істнує в топорі сама в собі, як для фетишиста натури. душа топора є його душею і більш нічим. В цім полягає суть товарового фетишизму. Не будучи в стані поняти, що в обміні проявляє ся спільність людської праці в боротьбі з природою, то є суспільні відносини людей, товаровий фетишизм уважає здібність товару до обміну за внутрішню, природну ціху самих товарів. В той спосіб те, що в дійсности творить відносини людей, впадає ся для него в ідноспіччї. Отже обмінний фетишизм є протиставленєм натурального фетишизму, що представляв відносини річїй, як відносини людей.

В обміннім фетишизмі обявляє ся панованє над людьми їх власних зносин, так як в натуральнім — панованє окружаючої природи. Там, де суспільний чоловік стрічає ся з елементарною силою, якої він не веслі опанувати, до котрої він не може приноровити ся в своїй свідомості, там він мусить творити собі фетишів.

Але що з того слідує? Фетишизм є не лиш обявом малої здібности пізнання, але zarazом в преченєм ся дальшої боротьби. Фетишизм перешикадає дослідам. Тому то розвиток людських відносин не може відбувати ся свідомо там, де ті відносини представляє ся в фетишистичний спосіб, він може відбувати ся лиш під впливом елементарних сил, так само як поступає розвиток техніки підчас панованя натурального фетишизму. А елементарному розвитку товаришить неминуче маса терпінь і посуває ся він з величезною повільністю. Таким власне є розвиток умовин обмінного суспільства.

Однак на всякий случай сума досвіду і відомостей, розвоєвий матеріал, яким розпоряджає дрібно-буржуазне суспільство, є о много богатший і ширший, ніж в натуральнім суспільстві. Тому поступ техніки а разом з ним елементарний поступ суспільних зносин відбуває ся в дрібно-буржуазнім суспільстві далеко скорше.

Економічні погляди дрібно-буржуазного суспільства представляють нам поступенний розвиток обмінного фетишизму. Рівночасно они становлять відбитку інтересів і звичаїв дрібної буржуазії з початку з домішкою ідейних останків фєвдального періоду.

Економічна література тої доби є незвичайно убога. Перед XVI. столітєм она майже зовсїм не існує; є лиш відірвані случайні уваги ріжних авторів що до поглядів їх на деякі економічні факти. Зглядне убожество тих уваг пояснює ся малим заінтересованєм ся економічними явищами зі сторони найінтелігентнійшої частини суспільства — авторам були переважно духовники — а почасти також повільністю змін в су-

спільним життю. З початку дослідники звертають свою увагу лиш на ті процеси, що відбуваються скоро, нагло; ось чому суспільства натуральні, з їх надзвичайно повільними рухами суспільних форм, не є зовсім в силі створити економічної науки; в дрібно-буржуазнім суспільстві повстають її зародки, а в скоро змінюючійся капіталістичнім суспільстві она набирає великого значіння в життю і сягає високого степеня розвитку.

В початковій добі розвитку обмінного суспільства мусимо шукати за вказівками відносно пануючих економічних поглядів в отців церкви: бо нове суспільство творило ся в лоні фєвдального суспільства, в котрім економічне і політичне панованє церкви надало цілій літературі духовно-теологічний відтінок. Одним з найцінніїших жерел того рода є твори св. Томи з Аквіну (XIII. ст.).

Хоч св. Тома з Аквіну жив вже в суспільстві на пів обміннім, але він всею своєю симпатією стояв по стороні фєвдально-натурального суспільства. Натуральне суспільство, що не потребує обміну, було його ідеалом. Але з konieczности приписує він велике значінє питанням про обмінні зносини, про ціни товарів, доходи купців, лихварів, і про ті справи він висказує вже погляди фєвдала з обмінної доби і дрібних ремісників.

Як одинокє правне жерело доходу вважав св. Тома працю. Після него, праця сама в собі має вартість і уділює її иншим предметам. Тут ще не можна докладно зазриміти того товарового фетишизму, для котрого вартість існує сама через себе, як конечне внутрішнє свійство товару.

Відносно цін товарів св. Тома висказує ся в слідуєчій спосіб. При продажі не повинно руководити ся жаждою якнайбільшого зиску. бо кождий товар має свою "справедливу ціну". Ця ціна повинна винагороджувати працю і дати можливість продавцеві жити від-

повідно до его суспільного положеня. З одної точки погляду глядять він на селянина, ремісника і фєвдала. Також і торговельний зиск він оправдує о стільки, о скільки він винагороджує за перевіз і запевнює купце ви средство до житя; отже купець не ріжнить ся нічим від ремісника. В всіх його поглядах на справедливу ціну, що відповідає потребам суспільного становиска, проявляє ся сильно поділ на с т а н и — характеристична черта всего середновічного світа.

Св. Тома був великим ворогом лихви: протилежність інтересів лихваря і его довжинка давала ся все відчувати дуже сильно. Селяне і ремісники, а навіть фєвдали, котрим номимо їх оогацтва часто оракувало грошей, терпіли дуже оогато від лихви. Звичайно довги в тих часах зятягано в цілях непродукційних, в ціли спожитя. Лихвар в той спосіб являв ся в очах суспільства як експльоататор чужого нещастя. Треба додати, що лихварська кляса не була тоді так впливова, як в старинним світі, коли то в єї рядах знаходила ся більшість богатих і визначних людей; в середних віках лиш часть міщан (головно Жиди) і невелика часть католицького духовенства займала ся того рода діяльністю. Ось чому публична опінія так ворожо і з такою погордою виступала проти лихви, а цивільні закони переслідували єї довший час.

Погляди св. Томи на відносини політичної власти до економічного житя відбивали в собі дійсний стан річий его часів. І в житю фєвдального села, і в житю міста всюди володіли докладні регуляміни. Отже зовсім природно, що св. Тома з Аквіну признає державній власти як найширші права мішаня ся до економічної діяльності людей.

Взагалі погляди св. Томи з Аквіну відновідають доперва зародкам дрібно-буржуазного світа. Видно це, між иншим і з того, що він не приписує г р о н а м так великого значіння, якого они набірають ся в очах

представителів більш розвиненого дрібно-буржуазного суспільства.

В системі обмінних зносин гроші є упрівіліюваним товаром, що не боїть ся різниць попиту, як інші товари. Гроші для продуцента товарів є мірою вартости. Змагати до богацтва — значить збирати гроші. Погляд на гроші, як на одинокє правдиве богацтво, переносить нерозвинена свідомість на суспільство як цілість.

Тому, що дрібний буржуї в тих часах не міг розширити своєї продукції з причини істнованя правил, він був змушений в своїм змаганю до громадженя грошей уживати одинокого средства, іменно, зменшуваня господарських видатків через зменшуванє зуживаня. Ту саму рецепту стосовано до публичного господарства.

Коли король Ричард II звернув ся (около 1400 р.) до ремісничо-торговельних корпорацій в Лондоні з питанєм, в який спосіб можна відвернути руїну добробуту народного, він одержав таку відповідь: “Ми повинні старати ся купувати в чужинців менше, як продаємо”. Такий погляд в політиці перепроваджувано за помочію подрібної контролі над торгвелею — щоби случайно не перейшла за границю завелика скількість грошей. Такою була “система грошевого білянсу”, що була застосованєм до державно-економічного життя дрібно-буржуазної ощадности.

Взірцем впровадженя в жите тої системи був “статут видатків”, що жадав, щоби чужинецький купець в Англії всі гроші привезені з собою, або одержані з продажі товару, видав на закупно англійських товарів. Щоби цей закон додержувано, віддавано всіх чужоземних кушців пильному надзоруви.

Другим приміром можуть послужити строгі закони проти о к р а с, як непотрібної страти грошей.

Взагалі система грошевого білянсу в практиці і в літературі була наскрізь перепоена духом регулямі-

ну і монополію, так характеристичним для дрібно-буржуазного суспільства другої половини середніх віків. Вперте, подрібне вмішуване ся правительства до економічного життя творить повну аналогію до контролі феодалного пана над економічним життям свого села, а також до обмежень і звязаня промислу, які творили діяльність цехових організацій; ріжниця лежить лиш в тім, що цілею того вмішування ся не є інтереси державного господарства і не інтереси міщанства, але інтереси королівської скарбниці, бюрократичного правительства.

Продажа монополії була для правительства, між иншим, одним з улюблених средств побільшування власних фінансів. Продаючи одніци, або частійше товариству, монополі на якусь галузь торгівлі або продукції, правительство збільшує свої доходи; окрім того легше контролювати одного монополіста, ніж множество самостійних промисловців або купців.

Опісля в цілі зменшеня ввозу товарів правительство накладало високі цла на спроваджувані товари.

Сторонником системи грошевого білянсу був також перший економіст в літературі — Вілліям Стаффорд, що жив в другій половині XVI. в. (отже вже в добі значного розвитку торговельного капіталу). Окрім звичайних средств тої системи він радить ще від себе правительству ось що: улекшене вивозу, спроважене з заграниччя здібних ремісників і робітників, щоби не було потрібно купувати їх впробів за границею. Він енергічно виступає проти політики многих монархів, що для збільшеня державних доходів пускали в рух гроші малої вартости отже, скажемо, фальшували гроші. В грошах, після Стаффорда, цінить ся “не назву, а суть і скількість”. Тому, що він жив в часі досить значного розвитку торгівлі, Стаффорд міг вже до певної степені зрозуміти те, що гроші є лиш одним з товарів, хоч грають особлившу роллю в обміні.

В міру розвитку торгівлі, система грошового білянсу ставала ся для неї щораз то більше невигідною, бо перешкаджала вивозови товарів з краю. Для купців, що провадять міжнародну торгівлю пераз с конечним вивезти відразу багато грошей, щоби оісіля дістати ще більше, прим. закупити товар дешево в однім краю, щоби пізнійше продати його дорого в другім.

Монополії також давали ся в знаки: для споживців монополії були шкідливі, бо підносили ціну товару і звязували дещо під-присмчивість купецької класи, позволяючи лиш данім особам займати ся даними справами. Звіден то походить упадок системи грошового білянсу, котрий однак що до часу наступив вже в добі торговельного і фабрничного капіталізму.

4. Сили розвитку і єго напрям в дрібно-буржуазнім суспільстві.

Для натурально-господарчих суспільств головним товчком розвитку було абсолютне перелюдненє, що повстає внаслідок розмножуваня ся, і брак рівноваги помежи числом членів суспільства а скількістю житєвих середників, які суспільство може витворити при даній техніці. Колиж в границях фєвдального суспільства розвинули ся нові умовини, коли натурально-фєвдальний устрій перейшов в дрібно-буржуазний, появляє ся поступенно нова підойма суспільного поступу — **к о н к у р е н ц і я**.

Організація обмінного суспільства екладає ся з маси дрібних господарів, з котрих кожде має свого організатора продукції: але зносини тих господарств, поділ праці межн ними не є зорганізований через свідому боротьбу, — тому також і поділ суспільного продукту відбуває ся в незорганізованій формі обміну. В наслідок незорганізованого свого характеру обмінні зносини приймають форму **б о р о т ь б и**, боротьби межн купуючим і спродаючим, межн продавцями і купцями. Та боротьба кожного підприємця

з всіми прочими називає ся конкуренцією; она спричинює багато прикростей, бо є она одною з тяжких форм боротьби за існуванє; але ціною тих прикростей купує ся розвиток.

Над обміними зносинами панує право вартости. Сли якесь господарство тратить на витвір продукту більше енергії праці, ніж то є конечно-потрібне в суспільстві, більше, ніж виносить суспільна вартість того продукту, то в такім разі це господарство є неприготоване до успішної боротьби, не може конкурувати з иншими і впадає. Сли противно якесь господарство розпоряджає доскональми средствами продукції, тратить менше енергії праці в відношеню до инших, то оно є приєспособлене до боротьби. оно росте і розвиває ся. В той спосіб одні господарства живуть в добробуті, підчас коли инші терплять з браку середників до життя. Той брак середників до життя впливає не з надмірного розмножуваня ся, але з причини суспільних условин, з причини конкуренції, в нїм проявляє ся вже не абсолютне, але т. зв. релятивне (зглядне) перелюдненє: одно з господарств є непотрібним в житю суспільства і упадає не тому, що не вистарчає для него середників до життя, але тому, що оно є неприєспособлене до даних суспільних условин. — до звичайної техніки і до звичайної вартости продуктів в данім суспільстві.

З невзгодн. які потягає за собою “релятивне перелюдненє”, впливає змаганє кожного господарства, щобн продукувати при помочи якнайдоскональнших середників, щобн бути в силі видержати конкуренцію. В той спосіб конкуренція є товчком в розвитку техніки; а розвиток технічних форм потягає за собою зміни в економіці і ідеології, в зносинах межн людьми і їх понятях.

В обмінім суспільстві людські потреби заєконокують ся не інакше, як з помочю обміну; а вже самий акт обміну приєбрає форму боротьби купуючого з продаючим — боротьби, в котрій поражене потягає за собою терпінє і загибіль; одинокою силою, що гарантує купуючому хосенний вислід боротьби, є грїш. Звіден поветає змаганє до

якнайбільшого громадженя грошій; отже ця психологічна черта товарового світа впливає також з конкуренцій них зносин а іменно, з відносин купуючого до продаючого і навідворот. Жажда громадженя грошей стає ся по черзі сною, що все пре вперед, до розвитку, змушує людей розширувати чимраз більше поле своїх здобутків.

Так отже конкуренція ріжними дорогами розкладає консервативну силу призначєня — цю елементарно-психологічну перешкоду всякого поступу; і розвиток відбуває ся скорше, як коли небудь передше.

В початковій добі житя дрібно-буржуазного суспільства дрібні продуценти йдуть проти конкуренції, проти “релятивного перелюдненя”, в той спосіб, що лучать ся в союзи і старанно реґулюють продукцію. Це задержує розвиток на якийсь час, хоч лиш в частини, бо конкуренція ослаблює ся, але не усуває ся. А о скільки усуває ся конкуренція, о стільки заховує ся ще старий закон розвитку, що впливає з абсолютного перелюдненя.

Найменше, в порівнаню з иншими, підлягає реґулямінові торгівля; вже сама єї техніка не позваляє на доклад не реґульованє. Тут конкуренція дає ся усунути в найменшій степені, єї вплив ділає найсильнійше на розвиток. Звідси то походить скорий розвиток торгівлі і купецької класи.

В історії Західної Європи за добу розвитку і панованя відносин переважно дрібно-буржуазних треба вважати XII. і XIII. столітя. В тій переходовій добі доперва розпочав ся упадок фєвдалізму, а рівночасно повставав вже торговельний капітал.

V. Доба торговельного капіталу.

1. Технічні умовини продукції.

Два основні факти спричинили перехід дрібно-буржуазного суспільства в торговельно-капіталістичне: перше, загальний зріст продукції, і друге, найшвидший зріст тої галузи продукції, що полягала на транспортації продуктів. Загальний розвиток продукції був конечним вислідом тих розвоєвих сил, що ділають в дрібно-буржуазнім суспільстві.

Особливо сильний поступ в “транспортно-торговельній продукції” був викликаний тим, що разом з зростом всеї продукції і розширенням ся поділу праці треба було перевозити не лиш більшу скількість продуктів, але взагалі перевозити їх на більші, як передше, просторони.

Розвиваюча ся продукція не задовольє ся найблизшими ринками, але крок за кроком посуває ся за дальше віддаленим ринком збуту. На далекі ринки збуту треба перевозити щораз більшу часть продуктів. І відшукване таких ринків і піддержанє зносин з ними став ся чим раз труднішою річею під зглядом технічним. Рівночасно транспорт продуктів з робітні на ринок збуту набирає чим раз більшого значіння в загальній системі продукції.

Відносно до того відбувають ся зміни в суспільній ролі різних груп суспільства.

2. Суспільні відносини торговельного капіталізму.

а) Незорганізовані зносини меж господарствами.

В міру того, як ринок розширював ся, і як ставало що раз трудніше а дуже часто неможливо для дрібного продуцента удержувати з ним безпосередні зносини — зро-

стала економічна сила і значіне суспільної класи, для котрої та справа була спеціальністюю.

Продукуючи товари для широкіх, неозначених і далеких ринків збуту, дрібний продуцент тратить остаточно можливість достарчування особисто своїх товарів на ринок збуту, як то також дуже часто мало місце і при обмеженім, близькім і означенім ринку.

В той спосіб послідній процес продукції — транспорт продукту — остаточно відділює ся від попередних процесів, купець - посередник стає ся необхідним для продуцента, а з того впливає матеріяльна зависимість продуцента від купця. Продуцент є змушений продавати товар купцеві, щоби мати можливість провадити дальше підприємство. але умовини тої обмінної операції перестають бути рівними для обох сторін. Перше, продуцент не знає дійсних умовин на ринку, на котрім купець продає его товар; друге, продуцент не може чекати, бо з огляду на свої скупі запаси він мусить сейчас продати товар, щоби набути средства до дальшого провадження підприємства. Противно, купець має всі потрібні відомости, і розпоряджаючи богатшими средствами, може чекати з купном, сли не подобали ся йому предложені услівя. Отже продуцент мусить уступити, мусить згодити ся на ціну, яку йому пропонує купець. Це ще не значить, що купець буде обнижувати ціну тільки, кілько йому сподобає ся: перше, конкуренція існує і межі купцями, і остаточно продуцент, хоч з великим трудом, може знайти для себе иншого купця - посередника: друге, купець не має інтересу ослаблювати занадто господарство дрібного продуцента через дуже тяжкі услівя, бо сли це господарство буде зруйноване, купець не буде міг дальше тягнути з нього зисків і через те ослабить підстави власного добробуту. Через те купець, визнакуючи продуцента, оставляє для него необхідні средства до провадження підприємства.

Треба згадати, що дуже часто в характері посередника, що займає ся закупном продуктів, виступає не лиш купець але також продуцент, сповняючи в той спосіб послід-

ну чинність продукції перед доставою товару на ринок збуту. Приміром в продукції годинників, що з початку була поділена поміж кілька дрібних витворців, виробляючих віддільні частини продукту, кущами бували звичайно майстри, що займали ся закупном і складанем всіх віддільних частин годинника. Цей случай в дійсности не різниться від попереднього: верх бере той з поміж продуцентів, хто виконує останні чинности продукції. — оден або два.

Невелика витревалість дрібних підприємців улекшує загарбане економічної власти закупщиками: кожде случайне потрясенє, кожде елементарне або економічне пецасте грозить дрібному витворцеві упадком господарства і змушує його шукати помочи в економічно сильнішого члена суспільства, звичайно в того самого закупщика. Він виступає тоді в ролі лихвара: він дає витворцеві позичку на провадження підприємства, що в дійсности є заплатаю за продукти, які доперва будуть витворені довжишкєм: і тим більше обнижує ся ціна тих продуктів, і тим більшою стає ся залежність продуцента від купця-лихваря: звичайно продуцент зобов'язує ся при тім не продавати своїх виробів нікому, окрім свого вірителя.

Лихвар і купець не все получені в одній особі: часто обі ці функції є спеціальністю різних людей. Це зовсім не змінює суті річій — положенє дрібного продуцента лишає ся однаковим. Часто лихвар в своїм розвою стає купцем, розширюючи в той спосіб свою суспільно-продукційну ролю. А купець майже все є змушений силою обставин грати ролю лихваря, уділяючи помочи підунадаючим підприємцям.

Одним з яєкравих примірів того явища можуть служити т. зв. "кулаки" в російськїм селі. Селянське господарство є слабе з многих причин: і з причин первісної, простої техніки, що кладе продукцію в більшу залежність від атмосферичних змін, взагалі від всіх змін в природі, і з причини непропорціонального

тягару податків, також з причини колибання ся цін на збіжжя і т. д. При натуральній господарці одні з тих причин не існували (прим. зміна цін), другі провадили лиш до того, що зменшувало ся зужитє селянської родини. При грошовій господарці всі ті причини провадять до того, що часом в селянськїм господарстві повстає загальна потреба грошей — на закупно знарядів, насїня, на заплату податків і т. д. А тому, що в більшій частині продаж селянських продуктів (збіжжя, а ошіся, як побачимо, робочої сили) не приносить потрібних доходів, то селянин звертає ся за помочію до “кулака” — до селянського лихвара — звичайно заможнїйшого селянина в тїм самїм селї. Лихвар дає гроші на величезний процент (переважно десятки процентів на рік), причім позичка виплачує ся не лиш грїшми але і роботою (“кулак” є звичайно також рільником) і продуктами (“кулак” є рївночасно купцем, що скуповує продукти). А тому, що проценти є великі, господарство селянське слабе і в додатку, в наслідок темноти і незнання законів селянина дуже часто ошукують, то помїмо всіх зусиль довжника довг не зменшує ся, але зростає. Вкінци, коли довг вже сплачений (переплачений в десятеро), его сума номїнальна сягає таких розмірів, що господарство селяни на не може дальше існувати, і його маєток переходить до рук вірителя.

Так отже, хоч формально дрібний продуцент лишає ся вільним, его дійсна самостійність зникає. Опираючись на свою матеріальну силу, купець мішає ся в діяльність дрібного продуцента: контролює єї і виступає як вищий організатор продукції. Відповідно до своєї користі купець приписує, в якій скількості, якого рода і в якїм часі продукт повинен бути готовий, також назначає ціну на него. Продуцент мусить згодити ся на все, бо в противнїм разі він не має можності збути ся товару. Згідно з своїм інтересом купець змушує продуцента до зменшування продукції

або помагає йому до її розширення. Притім посередно купець впливає на техніку продукції, жадаючи, щоб продукт був такого а не иншого рода. Взагалі купець стає сязвзначній мірі сли не формальним, то фактичним організатором дрібних господарств.

В той спосіб творить ся фактичне зєднання дрібних господарств під проводом одного організатора; однак це зєднання є лиш частинне, бо дає дрібному витворцеві досить значну незалежність в внутрішніх відносинах его підприємства. Такою є торговельно-капіталістична організація продукції.

Торговельно-капіталістичної продукції не можна вважати вже за тишову дрібну продукцію. Є то велика продукція для ринків, хоч товар переходить більшу часть витворчих процесів в дрібних, фєвдально розлучених підприємствах.

Торговельний капітал в міру свого розвитку здобуває щораз більший вплив на продукцію, і що раз більше розширює обсяг свого вмішування ся до внутрішніх організацій підприємств. Треба притім зазначити, що останки фєвдальних відносин зовсім не перешкаджають торговельному капіталови загорнути організаторську, а з нею і визнаєуючу власть над селянським господарством; зменшуючи добробут панщизняного хлопа, фєвдал в той спосіб зменшував его силу опору зглядом торговельного капіталу; змушуючи селян до плачення грошевого чиншу, замість відроблювання панщини, фєвдал змушував їх продавати свої продукти, і в той спосіб неначе ихав їх в руки торговельного капіталу; вкінці, дуже часто фєвдал з епохи обмінної господарки виступає самий в ролі торговельного капіталіста-кушця або лихваря.

Дуже часто купець займає ся доставою продукційних матеріялів, які купують в него дрібні витворці. Тому що продуценти чим раз частійше були змущені брати ті матеріяли на кредит, з часом ця справа стала простійшою. Купець почав давати дрібному продуцентови матеріяли, з

котрих він мусів витворити продукт за умовлену ціну. Дрібний продуцент стає ще більше залежним. Можна сказати, що він навіть не продає свого продукту купцеві: він лиш одержує від торговельного капіталіста винагородження за працю над его матеріялами, і за зужиті при тій праці власних знарядів. Слоб ми усунули другий рід винагородження, то малиб ми перед собою те, що принято називати заробітною платнею. Це є — домашня система великої капіталістичної продукції, другий період розвитку торговельного капіталізму.

Велико-капіталістичний характер домашньої капіталістичної продукції проявляє ся виразно не лиш в тім, що транспорт викінчених продуктів на ринок відбуває ся в великих розмірах, але також і в масовій доставі матеріялів, які опісля розділює ся поміж дрібних продуцентів.

Ясним є, що чим сильніша є фактична залежність дрібного продуцента від купця, капіталіста, тим легше тратить він останки самостійности, тим менше він в силі оперти ся контролі торговельного капіталу.

Часом вже навіть по цілковитій руїні дрібного продуцента торговельний капіталіст вважає корисним достарчувати йому не лиш матеріялів але також знарядів до дальшої продукції, так що зникає навіть тїнь самостійности дрібного господарства. Це є кінцевий момент в розвитку властивого торговельного капіталу, границя, поза котрою він стає ся капіталом промисловим.

б) Внутрішні відносини підприємств в добі торговельного капіталу.

Новий торговельний капітал не багато робить змін в організації дрібно-буржуазного господарства. Натомість значні зміни доконують ся в відносинах межн членами такої групи.

З початку змінає ся торговельного капіталу в житє дрібного господарства представляє користи для продуцента: капіталіст-купець, змушений до конкуренції з місцевими

кушцями, платить йому досить добру ціну, а що важніше, робить великі замовлення на далекі ринки. Але в міру того, як продуцент паде в матеріальну залежність від кушця-капіталіста, настає цілковита зміна. Ядро торговельного капіталу починає тяжіти на продуценті все зростаючим тягаром, який часто є понад його сили. Добробут підприємства впадає поступово до границь, поза котрими торговельний капітал не має що брати. Дрібний продуцент робить що може, щоби вернути на давне становище, або щоб бодай вдержати ся на данім місці. Серед тих зусиль він вичерпує не лиш свою енергію, але також енергію інших членів господарства. Він змушує до тяжкої праці свою жінку і дітей. Він запрягає до тяжкої праці дітей в віці, який давніше був віком їх свобідного розвитку. Жінщини в родині не ограничують ся лиш на праці при домашнім господарстві, як то по більшій часті було давніше, але беруть живу участь в продукції на ринку, о скільки позволяє на те техніка. Голова родини в дрібнім підприємстві стає ся визискувачем своєї родини в тій самій степені, в якім єго самого визискує торговельний капітал.

Передовсім виразно виступають ті явища в господарстві сельських ремісників (т. зв. "кустарів" в Росії), котрі побіч ремесла займають ся також рільництвом. Вони не мають для оборони таких сильних організацій, якими є цехи місцевих ремісників, і тому легше попадають під контроль торговельного капіталу. Купець, назначуючи ціни на сельсько-ремісничі вироби, бере під увагу поміч, яку дає ремісникови рільництво, і обнижує ціни до тої степені, що подвійне господарство сельського ремісника ледво позволяє йому вижити. Визиск робочих сил в родині сельського ремісника допроваджує часто до звироднення робітників.

Така сама судьба рільничих господарів з помічним промислом домашнім, і селянських господарств взагалі.

Не можна тут не згадати що вже в початковім періоді розвитку капітал в формі торговельного капіталу

прямує до знищення патріархального устрою родини з деспотичною батьківською властію. Беручи участь в

продукції на ринок збуту, жінщина покидає вузький обсяг домашнього господарства і здобуває велике економічне значінє в життю родини; це підкопує матеріальні основи підданства жінщини. Але сила давних звичаїв є так велика, що впливає багато часу, поки проявиться ся виразно той вплив торговельного капіталу.

Підприємства міських ремісників, завдяки силі цехових організацій, довше і сильнійше операли ся могутю торговельного капіталу, однак чимраз більше мусіли піддавати ся його впливови. Притім змінювали ся натуральні внутрішні відносини родини в тім самім напрямі, що в слабших рільничих господарствах, але в меншій степені; натомість великій зміні улягли відносини майстра до наємних робітників — челядників і учеників.

Протилежність інтересів майстра і его робітників, котрі давнійше закривали ся спільністю праці, родинно-приятним характером відносин, тепер виступає чимраз виразнійше і яскравійше. Майстер, гнетений капіталом, щоби хоч трохи зміцнити своє захитане становище, мусить гнобити челядників і учеників, мусить жадати від них довшої і інтензивнійшої праці, менше їм платити, давати гірше удержанє. Челядники і ученики всіми силами противлять ся цьому, отже гине внутрішня звязь ремісничого господарства, в нїм відбуває ся боротьба.

Коротко можна сказати, що сила торговельного капіталу перетворює внутрішні відносини дрібно-буржуазних господарств на основі визиску: голова родини з мусу визискує єї членів, майстер визискує наємних робітників.

в) З організовані зносини межі господарствами.

Відповідно до того як змінювали ся відносини цехового майстра до підвладних, змінював ся також характер самих

цехових організацій: они перетворювалися чим раз більше в організації боротьби майстрів проти торговельного капіталу з одної сторони, проти челядників з другої сторони.

В боротьбі з торговельним капіталом доповняються і розширюються принципи цехових постанов. спрямовані проти конкуренції і обниженню цін; окрім того цехи мусять боронити перед урядом своїх прав монополістичних до промислу і торгівлі в містах, прав, котрі торговельний капітал стараєся різними способами обійти і ослабити.

Але торговельний капітал проникав в саме нутро цехових організацій. Заможніші майстри ставали самі купцями і лихварами в границях, на які дозволяли цехові постанови. Жажда грошей пхала таких майстрів ще далше; цехові обмеження були для них неприємні і невігідні, так ті, що перешкаджали їм розширити свою продукцію, як і ті, що не дозволяли їм остаточно заволодіти підприємствами бідніших майстрів. Майстри старалися обходити і ослаблювати невігідні для них правила уставу. Прим. при продукції на вивіз невігідними були для майстрів, що мали безпосередню звязь з ринком, цехові принципи, котрі накладали ціни на продукти і перешкаджали набувати їх дешево.

Дуже часто майстри не придержувалися тих принципів, що обмежували число наємних робітників в кожного поодинокого майстра, отже не дозволяли на розширене підприємств.

Взагалі в боротьбі з торговельним капіталом цехові організації почали хитати, через брак єдності в їх нутрі.

Але за те в боротьбі з челядниками цехова солідарність не ослаблюєся ані трохи. Приміювано найенергічніші средства, щоб утруднити челядникам перехід в ряди майстрів, бо зрієт числа майстрів грозить зміцненем ся конкуренції. Назначувано довгі періоди науки для учеників і наємної служби в майстрів для челядників, заряджувало строгі іспити: вступуючі до цеху муєли складати ви-

сокі оплати, збільшувано час праці для челядників. Між иншим від челядників вимагали кількалітньої вандрівки по чужих містах і краях для вправи в ремеслі — уеліве дуже трудне до виконання в тодішнім часі: оно вишло на нікому для самих цехів. Ті зміни в цеховім устрою відобувають ся досить скоро, починаючи від XIV. столітя.

Нові цехові приписи впроваджують ся в житє звичайно дуже обережно і еспнам майстрів роблено всякі уелкшення, завдяки котрим всякі проби і трудности були лиш формальністю, підчас коли для осіб чужого походження вступ до цеху стає майже неможливий. Цехові привілеї набирають вузко-станового характеру; залежать не так від знаня і ремісничої штуки, як від походження. Всі ті зміни викликають енергічний опір зі сторони челядників. Чим менша стає ся для кожного челядника правдоподібність осягнення майстерства, і чим гірше стає ся его положенє тим виразнійше на місце зноєни межі майстром а челядником виступає тепер союз челядників, що заховував ся ворожо зглядом майстрів. Повстають організації челядників, з початку чисто релігійні, або союзи взаємної помочи матеріяльної, які з часом переміняють ся в товариства для боротьби за спільні інтереси проти спільного ворога.

Кожний союз лучить челядників одного ремесла, з початку мешкаючих в однім місті. Але дуже скоро спільність інтересів, а головно взаємна поміч підчас вандрівок розширюють той союз поза границі віддільних міст; творять ся межі-містові, навіть міжнародні союзи челядників одного ремесла. Далше ця звязь ніколи не посувала ся. Челядники ріжних ремесел не лиш не лучили ся з собою, але часто стояли на ворожій стопі зглядом себе, так само як майстри ріжних цехів. Завдяки значній силі їх організації челядники змушували часто майстрів до ріжних уступок і створювали для себе краєці условини. Майстри ріжними способами старали ся нищити ті союзи і часто добидали ся відповідних законів. Тоді союзи челядників ставали тайними, але не переставали існувати. Боротьба тих двох організацій продовжає ся на заході з побідою одної

або другої сторони, в протязу цілого періоду панованя торговельного капіталу. Найважнішим средством боротьби для обох сторін були страйки і бойкоти. (Бойкот є то зірване всяких зносин з даною особою або групою, приміром, коли не купує ся товару в якогось кунця, або не приймає ся праці за жадну ціну в якогось підприємця і т. п.)

Так перетворював ремісничі організації вплив торговельного капіталу.

Що відносить ся до властивих політичних організацій. — доба панованя торговельного капіталу була добою розцвіту абсолютної монархії. Тревала економічна звязь ріжних частин держави, витворена розвитком взаїмних зносин була підставою сильної політичної єдності краю. Рівночасно абсолютна монархія сповнювала дуже важні і широкі історичні задачі; она сповнювала їх серед тяжкої боротьби, яка зміцнила сили абсолютної монархії і здобула їй симпатію і довіру розвиваючих ся торговельно-промислових класів суспільства. Першою з тих задач було усунення тих останків фєвдалізму, що не могли примістити ся до змінених історичних умовин і розпочали завзяту боротьбу за ієтнованє проти обмінного суспільства. Заледво часть фєвдалів — економічно найсильнійші і найшоступівійші елементи тої класи — була в силі задержати своє давнє суспільнє становище серед цього заміняня обмінних зносин при зростаючій силі торговельного капіталізму. Слабші елементи бути безборонні на полі чисто економічної боротьби інтересів за торговельні ринки і скоро упадали під ударами торговельного і лихварьського капіталу; ієтнованє таких фєвдалів могло тягнути ся ще якійсь часом завдяки останкам натурального господарства в їх поселостях. Скорє нищениє тих останків через грошеві зносини нищило також поступенно можливість ієтнованя давних фєвдалів. Але они не були в силі погодити ся з своєю судобою. Користаючи з давнього права стягання оплати від переймаючих кунців, они виходили з дружиною на гостинець, рабували торговельні каравани і здобували в той

сносіть средства до життя, але рівночасно наносили велику шкоду розитковій суспільній продукції. Правительство при помочі своєї військової сили поконало фєвдалів, знищило їх недоступні замки і забезпечило комунікацію, конечно потрібну для торгівлі і промислу. Здавлене селянських бунтів було другою задачною абсолютною держави. Перехід фєвдальних відносин в панщизняне підданство створив для селян так невиносимі умовини життя, що хлопські заворушення і бунти, в міру розвитку обмінного фєвдалізму, стають ся чим раз частішим явищем. З початку, доки обмінні зносини були тісні, і кожда провінція жила своїм відокремленим життям, хлопські бунти мали характер місцевий і їх здавлено досить легко. Торговельний капітал, що творив широкі і тревалі союзи межі провінціями, рівночасно творив ґрунт для ширших, народних селянських бунтів, що огортали цілі краї; погіршуючи ще більше давний стан панщизняного селянства, капітал спричиняв більш жорстокий і упертий характер тих бунтів. В Італії в XIII ст., в Англії і Франції при кінці XIV ст., в Чехах в XV ст., а в Німеччині з початку XVI ст. — мали місце хлопські війни, для здавлення котрих мусіли державні організації напружити всі свої сили.

Межє тимп війнами на увагу заслугують особливо німецькі. Лишили вони між иншим цікавий історичний документ, в котрім ясно і виразно є вложено основні жаданя і змаганя тодішнього селянства. Є то маніфест 12 точок (1525, р.) Селяне вставили в тім маніфесті слідуючі домаганя: знесенє підданства, знесенє безправних данин, духовних і свьіцких; безсторонність судів; свобода віри; свобідне користуванє ся лісами, польованєм і риболовством; справозданє з податків плачених народом; впагородженє за панські надужитя... Характеристичним для психології тих часів є, що ті всі чєсто клясові, практичні жаданя зміцнювано релігійними доґмами, покшкуючись на текст святого шєсьма.

Як се доказала історія, програма селян ледви в кількох точках була реакційною (прим. що до свобідного ко-

ристування ся лісами, права на польованє і ловлю риб); в інших точках програма відповідала загальному напрямови розвитку. Але селянські війни з konieczности мусіли закінчитись пораженєм селян. Боротьба могла зеднати їх лиш часово. Чим далше, тим більший брак єдності показував ся по стороні селянства. В тім проявляв ся виразно дійсний характер хлопської психології в обміннім суспільстві, характер наскрізь індивідуалістичний. В дійсности селянське господарство є дрібним господарством; нема в нім широкого спів-робітництва, не має оно тісної сталої звязи з іншими господарствами; а за тим слідує, брак основних условин солідарности в суспільній боротьбі.

Третою задачною абсолютної держави було в тім часі увільненє селян від підданьства. Не лиш хлопські бунти потрясли основами підданьства, вказуючи в той спосіб на небезпеченство зі сторони давних відносин для суспільства і для самих фєвдалів. Для торговельно-капіталістичної класи підданьство було колодою на шляху єї розвитку, бо оно перешкаджало в значній мірі торговельному капіталови загарбати всю організаторську власть над селянськими господарствами. З другої сторони для правительства, що потребувало дуже часто грошей, хлопська маса, змушена відступати фєвдалам велику часть своїх продуктів і звязана в праці прикріпленєм до рілі, була дуже мізерним жерелом оподаткованя. Вкінці, часть фєвдалів уважала за кориснійше експлуатувати свої посілости за посередництвом арандаторів, ніж мати до діла з примусовою, отже мало продуктивною, панщизняною працею; такі фєвдали сами увільнювали своїх крєпаків, виганяючи їх з рілі.

В декотрих случаях освобождение селян відбувало ся поступєнно, майже само через себе (в Англії); в інших краях прийняло воно форму спеціального законодавчого акту. В більшости європейських країв оно зістало укінченє вже на початку доби промислового капіталізму, але силні котрі спричинили освобожденє, повстали головню на ґрунті торговельного капіталу.

Рівночасно з розцвітом абсолютної держави почала упадати давня організація феодалного панованя.

Католицька церква, що втратила, як то вже було сказано вище, свою перевагу в суспільній продукції, захоувала ще довгий час, а навіть старала ся збільшити свою частку в суспільнім поділі. Це придбало духовенству могутих ворогів в інших класах суспільства. Проти себе мало духовенство селянські маси, обтяжені десятинами і іншими данинами, ремісничо-торговельні групи, ворожі взагалі всім феодалам, отже і духовним; вкінці навіть єввічки феодали і володарі з охотою загортали обширні посілости церковної організації.

Ідеї, ворожі панованню духовенства, знаходили чимраз сильніший відгомін серед різних класів суспільства. *Ересе* ширили ся з такою шкорою і силою, як ніколи перед тим. Духовенство скажено боролось проти них, стараючи ся всіма силами здусити критичну думку. Але тим сильніше зростала ненависть до католицизму. Перемога єретиків була неминучою — настали часи релігійної реформації.

Повстало багато сект, які приготувляли найрізноманітніші науки на основі різних текстів св. Письма. Але в дійсності все спроваджувало ся до одного: проч з духовними феодалами! Тексти, може бути, пояснювано фалшиво, але сама суть річ була очевидна для всіх.

Боротьба за право визиску проявляла ся зі сторони духовенства в нечуваних жорстокостях. В тій боротьбі духовенство створило організацію незвичайно могутю — закон єзуїтів. Терор дійшов до остаточних границь в діяльності св. інквізиції.

Ті всі надзвичайні зусилля могли лиш на якийсь час повздержати побідний похід реформації. Перші реформатори згнули в нерівній боротьбі. Лютер і Кальвін побідили.

Католицизм в давній силі переховав ся в Італії і на піренейськім півострові; для Італії він був корисний, бо панство визискувало на єї користь цілий світ;

в Іспанії і в Португалії він задержав ся, бо економічний розвиток тих країв в XVI. і XVII. ст. був повздержаний внаслідок спеціальних причин, а навіть, можна сказати, внаслідок досить глибоко.

Держава конфіскувала землі духовенства, а се позбавляло землі много селян; конфіскації оправдувано твердженням, що се конечне средство в боротьбі з пересудами, які піддержує католицька церква. (Примір, до якої степені ідеї людей залежать від їх інтересів, хоч тої залежності звичайно не признають).

Розклад і упадок цехових корпорацій під впливом торговельного капіталізму провадив також в многих случаях до конфіскації державою маєностей тих корпорацій.

Освободжене селян, котрому товаришило позбавлене їх землі, частинне або цілковите, конфіскація князями і королями церковних дібр і маєтків ремісничих організацій, що лишили без опіки множество убогих, удержуваних давнійше коштом тих інституцій — все те витворило масу безземельних і бездомних людей, позбавлених всякої ролі в суспільній продукції — масу так званого "паразитного пролетаріату", що безнастанно загрожував публичному безпеченьству. Про історичну судьбу того пролетаріату буде мова в звязи з історією промислового капіталу.

3. Суспільна психологія і сили розвитку в добі торговельного капіталу.

Торговельний капіталізм творить другий період розвитку обмінного суспільства, тісно звязаний з першим, а лиш для легшого зрозуміння розбраний осібно. Психологія суспільности в своїх основах розвиває ся далше в тім самім напрямі, що вже був видний в переходовій добі від натуральної господарки до дрібно-буржуазної; психологічним типом лишає ся все таки дрібно-буржуазний тип.

В сильних промислових організаціях і в феодално-панцизних відносинах дрібно-буржуазне суспільство

переховало ще декотрі умовини давньої патріархальної залежності одиниці — умовини, що були сильною перешкодою в розвитку індивідуальности. Патріархальні відносини переходять ся вповні на двох бігунах суспільства: в політичних формах абсолютної монархії і в родинних формах приватного господарства. Впрочім і тут можна спостеречи певні зміни.

Умове багатство людей зростає в міру того, як торговельні зносини лучать чимраз сильнійше різні віддалені від себе провінції і цілі держави. Конечність розширення знаня відчуває ся чимраз більше; під тим зглядом кляса купців з своїми наємними робітниками (субектами, книговодчиками, торговельними агентами і т. п.) стоять на чолі всего суспільства: обмін викликає для тої кляси потребу провадження торговельних книг, вишуканя найкориснійших ринків для купна і продажу, розсліду економічних і правних умовин свого краю, а також інституцій і обичаїв чужих країв, знаня чужих мов і т. д. Давні духовні школи показують ся невистарчаючими і невідповідними; повстають съвіцкі школи, з початку лиш по містах. В закладах і удержуваню тих шкіл чинну участь беруть съвіцкі фєвдали, що так само як і міщане бачуть в науці средство боротьби проти духовного фєвдалізму. Жажда знаня ширить ся також в низших верствах людности; вже самий факт, що торговельно-лихварський капітал визискує без милосердя темноту народу, помагав дуже богато ширеню ся серед мас охоти до науки. Рівнож самий торговельно-лихварський визиск каже вже припускати знане читаня і писаня, хочби лиш серед купців і лихварів на селі. А передовсім селянин починає бачити в освіті одинокє средство, при помочи котрого він міг би відістати ся з тяжкого свого положеня і піднести ся на висший щєбель суспільної драбини.

Рівночасно усувають ся декотрі поважні перешкоди на дорозі народної освіти; особливо важним під тим зглядом є упадок підданьства; в часі панщини, так як давнійше підчас фєвдальних порядків, не лиш образованє але

саме знане читання і писання було майже недоступне для селянства; з панської точки погляду все те було зовсім непотрібне для селян, а навіть шкідливе для їх “моральності”.

Останки натурального фетишизму упадають рівночасно з розвитком знаня. Процес той виступає особливо виразно при порівнанню католицизму з зреформованими обрядами, які его застусили.

Натомість ріс і усталював ся в суспільній психології товаровий фетишизм. З ним тісно звязана жажда грошей; неустанна погоня за ними творить характеристичну черту другої половини середних віків і початку нових часів. До тої самої цілі провадили уперті досліди альхемиків і далекі подорожи авантюриків; Індії і філософічний камінь грали однакову ролю в психології тих часів.

Розвиток обмінного фетишизму виразно проявляв ся в економічних поглядах тої доби. Однак найвигідніше буде розбирати їх разом з поглядами р у к о д і л ь н я н о г о періоду, бо они тісно звязані. Тимчасом зазначимо, що торговельний капітал знищив погляди, котрі проявляли ся в політиці “грошового білянсу”. Для торговельного капіталу свобода обміну і перевозу товарів є дуже хосенна, а навіть необхідна. Всякі перешкоди вивозу грошей звязують операції торговельного капіталу. А система монополів є тоді вигідна для торговельного капіталіста, коли він самий з неї користує. На яву виступає школа “меркантильна”, або школа “торговельного білянсу”. Она твердить, так як і передне, що гроші творять багатство суспільства, але думає, що радше треба дбати о збільшене довозу грошей, ніж о ограничене їх вивозу. Тому то школа торговельного білянсу жадає, щоби правитель-ство всякими ередствами поширало красвий промисл. і ограничувало ся за помічю високого цля на товари, котрі можна витворювати в краю. Окрім того меркантильна школа дораджує правительству взагалі осторожність що до регулюваня продукції і торгівлі і що

до монопольної системи. (Пізнійше обговоримо докладнійше цю школу).

Основною силою розвитку в торговельно-капіталістичнім суспільстві, як і в кождім обміннім суспільстві, є конкуренція. Її вплив видно чимраз виразнійше, розвиток суспільства відбуває ся в чимраз скоршім темпі, в міру того як слабнуть і зникають давні перешкоди — фєвдальні і цехові форми, надмірне регульованє промислу і торговлі правительством і т. д.

Торговельна кляса стоїть на чолі розвитку і провадить за собою інші кляси, а головно правительственні. Її погоня за ринками і жажда розширення границь обміну провадять до удосконалення мореплавства: почали будувати більші і сильнійші кораблі, які могли вже плисти на океані; поступ в астрономії і винахід компасу дають можливість певнійшого кермованя кораблями.

В тісній звязи з загальним розвитком суспільства стоїть повстанє нових галузей промислу, що мали величезний вплив на економічне житє: продукція паперу і друк. Ті галузи промислу, як могутчі знаряди шпреня всякого знаня, в дуже великій мірі прискіпили розвиток продуктивности праці.

Загальний поступ в житю показував ся також в інших галузях промислу. Розміри продукції росли, техніка улягала зміні. Взагалі на добу торговельного капіталу власне припадає період, котрий історики означають часто як “період великих відкрить і винаходів”.

Є то також часи “відродженя наук і sztuk”, що відбувало ся при сильній співучасті позієталних з клясичного світа правних, літературних і артистичних взірців. Цей спадок лежав не рушений до часу, доки суспільство не осягнуло знова того самого ступня розвитку обмінних зносин, в яким знаходив ся старинний світ в найсвітлійшій своїй добі; спадок по стариннім світї, коли вже міг бути зрозумілий, улєкшив і прискіпив повстанє нових форм думки і діла.

Історичний початок доби торговельного капіталу припадає для полудневих країв Західної Європи на XIII. столітє, для північних менше-більше під кінець XIV. століття. В дійсности розвиток торговельного капіталу є майже нерозлучний від розвитку самих обмінних зносин. Кінець доби торговельного капіталу можна спровадити (услівно) до початку XVI. ст., коли почали повставати мануфактурні заводи; але і дальший розвиток торговельного капіталу, зрієт його суспільної ролі відбував ся дальше рівночасно з поступом промислового капіталу.

Початковий розвиток торговельного капіталу в італійських республік (Венеції, Генуї і п.) був вислідом їх посередництва в торгівлі межі західною Європою і азійськими краями. Це посередництво, до котрого італійські республіки були покликані внаслідок свого географічного положеня, дозволяло їм збогачувати ся дорогою торговельної експльоатації обох сторін, межі котрими они підтримували торговельну звязь.

Дальший розвиток торговельного капіталу і погоня його за ринками спричинили відкритє нових країв: Америки і побережа Африки; винадено морські дороги до Східних Індій і до Хін. Торговельний капітал почав розвивати ся скоро в краях, котрі в наслідок свого положеня на побережу океану могли ліпше від інших користати з нових ринків — передовсім Португалія і Іспанія. Старий сухопутний торговельний шлях з східною Азією пішов в забутє; посередники в тій торгівлі — італійські республіки — скоро хилили ся до упадку.

Іспанія, що взяла в свої руки монополь визиску нововідкритих країв, скоро росла багатством і могутістю. Благородні мінерали Америки грали дуже велику ролю в тім збогаченю ся. Також вся європейська торгівля почала скоро розвивати ся під впливом збільшеної маси тих мінералів.

Але розвиток торговельного капіталу був в Іспанії коротким і несталим, бо не опирав ся на відповідний розвитку продукції в самій Іспанії. Торговля і економічна

перевага перейшла до Голяндії, що розвивала ся далеко скорше під зглядом промисловим. (Місце Голяндії заняла пізнійше, як відомо, Англія).

Рівночасно з тим переходом торгівлі з одних країв до других відбувася також поступенний зріст організаторської ролі торговельного капіталу на полі продукції: торговельний капітал, збільшуючи свій вплив на продукцію, приймав чимраз виразнійше прикмети промислового капіталу.

VI. Промисловий капітал.

ДОБА РУКОДІЛЬНІ.

1. Відносини суспільства до оточуючої природи.

Майже від початку розвитку дрібно-буржуазного суспільства з всіх галузей промислу найскорше розвивала ся торгівля (вишукуванє ринків, перевіз товарів, урядженє складів, організація купна і продажі і т. д.) Тим пояснює ся, як то ми зазначили вище, повстанє “торговельного капіталу”, то є частинного переходу в руки торговельної класи організаторської ролі в суспільній продукції. В добі торговельного капіталізму діяло ся те саме, так що в кінці повстав певний застій в всіх галузях продукції в порівнянню з средствами і потребами торговельного капіталу.

Найбільшим застоєм визначало ся, очевидно, рільництво. Але умовини рільничої техніки і всеї історично зформованої економіки сільського господарства не позволяли тоді на хоч трохи скорший поступ: фєвдальні обставини відзначали ся, як то ми вже бачили, взагалі великим консерватизмом, а панщизняні відносини окрім того ще й страшним гнетом працюючих, що не дозволяв на жадний поступ. Тому то про рільництво треба говорити особно:

важні технічні реформи в добі, котру тепер розсліджуємо, були dokonані на пншнім полю.

Змагане до вшайденя ринків для мійського промислу спричинило, як звісно, багато далеких подорожий, які у-вінчались відкритем незаних до тепер для Европейців країв з безмежними богацтвами природи: цілої Америки, значної части Африки, полуднево-східної Азії і соток менших і більших островів. Слідом за грабіжею нововідкритих країв, або рівночасно з нею, відбувало ся колонізоване їх надміром людности Европи, і продукційна експлоатація їх природних богацтв вчасти при помочи вільної, вчасти панцизляної і невільничої праці.

Продукція нововідкритих країв ввійшла в сферу діяльности торговельного капіталу. Попит на продукти перетворчого промислу на їх ринках був так значний і ріс з такою скоростію, що його не могла вдоволити домово-капіталістична і реміснича продукція, технічно поділена на дрібні підприємства і внаслідок того не здібна до скорого зросту. Підчас коли величезна сума грошей, зконцентрована в сфері торгвлі, позволяла на обширне, відповідно до потреб ринків розширене перевозово-торговельного промислу.

Для торговельного промислу продукти инших галузій витворчости становлять “матеріал”, зовсім так само, як для ткацького промислу — продукти промислу прядільного, для шевського — продукти гарбарські і т. д. Слнб промисл прядільний остав ся по заді в розвитку зглядом ткацького промислу, тоді ткачі, не одержуючи достаточної скількості пряжі, мусіли би тратити безужиточно часть своєї енергії праці, або постарати ся о збільшене розмірів прядільної продукції. Те саме мав перед собою торговельний капітал: або задержати ся в розвитку, або постарати ся о належнтій розвиток перетворчого промислу. Торговельний капітал мав достаточні сили, щоби здійснити те друге.

В яким напрямі повинен був ділати торговельний капітал, щоб збільшити продуктивність праці в перетворчій промислі?

Стан промислової техніки представляє ся, як слідус: можна сказати, що розвиток дрібного промислу вже був скінчений; майже кожне зложено ремесло, витворююче цілий ряд продуктів, розпало ся на кілька дрібних ремесел, витворюючих продукти лиш одного роду; вишайдено технічні знаряди найвідповіднійші для того рода продукції. Продукція майже не могла посувати ся далше через те, що була поділена на дрібні підприємства. Було отже конечним організувати великі підприємства, в котрих поділ праці повинен би прийняти великі розміри, перемінюючись з суспільного в технічний, бо для суспільного поділу праці дальший поступ, з огляду на дані умови, представляв за великі труднощі.

2. Розвиток суспільних відносин продукції в добі мануфактурного капіталізму.

а) Суспільні умовини повстання рукодільні (мануфактури).

Ми звернули увагу на основні технічні умовини змін, відбуваючих ся в суспільстві; тепер перейдемо до основних економічних умовин повстання нових форм продукції.

Передовсім, тому що мануфактурна продукція організує ся в великі підприємства, це вже каже нам причисати, що в руках поодшюких організаторів згромаджує ся велика скількість средств продукції (або грошей, за котрі в обміннім суспільстві можна все набути средства продукції). Торговельні капіталісти мали ті средства. Пригадаймо собі в загальних нарисах процес, при помочи котрого утворили ся богацтва торговельних капіталістів — процес початкового нагромадження капіталу.

В добі фєвдалізму і підданьства селян значні богацтва громадили ся в руках фєвдалів з визиску підданчої праці. По підбитю і кольтонізації нових країв підчас панования торговельного капіталу Европейці організували там звичайно панщизняні і невільничі відносини, котрі дорогою визиску провадили до нагромадження величезних богацтв. Війни і грабежі служили дуже часто як средство дальшого згромаджуваня до купи повсталих в той спосіб маєтків.

Ремісничий промисел по містах був так зорганізований, що в протягу довшого часу не позваляв на значне нагромаженє богацтва. Взагалі при обміні межі фєвдальним селом, а промислово-торговельним містом ріжниця в степені культури а головню значне збіте до купи міських промислових організації мусіло провадити до того, що місто систематично обдирало село — купуючи єго продукти нище вартости. Торговельна кляса, як посередник в обміні, користала при тім більше від інших, визискуючи на своєю користь ограниченість селянина і марнотратність фєвдала. В той спосіб праця селянина перемінювала ся в міський капітал. Після хлопів і фєвдалів торговельно-лихварський капітал запапував також над ремісниками: домово капіталістична форма продукції лишає дрібному підприємцеві заледви лиші необхідні средства до піддержаня підприємства, а додаткова праця йде на користь торговельного капіталу.

Так отже ріжними коритами потік згромаджених богацтв прямував до одної ціли — до збільшеня торговельного капіталу.

Найменшу ролю в процесі твореня ся богацтв, які дали початок промисловому капіталізму, могла відіграти проста ошадність дрібних витворців, котрій буржуазна політична економія приписувала переважаюче значінє в початковім нагромаженю капіталів. Она твердила, що всі або що найменше більша часть капіталів повстала з особнєтої праці самих капіталістів або їх предків; они були ошадні, отже споживали не все те, що заробляли, а те що в той спосіб нагромадили, передавали сво-

їм потомкам; ці знова додавали до них свої ощадности і т. д. Безпідставність такого поняття і брак в нім всякого зміслу видно сейчас, сли порівнає ся величезні капітали промислових підприємств з маленькими розмірами ощадностей, які навіть при найдогідніших умовах для дрібного продуцента лишають ся дуже незначними.

Опісля велика мануфактурна продукція потребувала досвідчених організаторів, приготованих через само житє до тої ролі. Кляса торговельних капіталістів відповідає тим вимогам. Не говорячи вже про те, що торговельний капіталіст був організатором власного торговельного підприємства, котре пересічно було радше великим, ніж дрібним, будучий торговельний капіталіст приготавляв ся до пової діяльності ще иншою дорогою — він загорнув в свої руки велику часть організаторської праці в провадженю дрібних промислових підприємств: як то вже було зазначено вище, торговельний капіталіст фактично контролював продукцію многих дрібних підприємств, злучених через його капітал в “систему домашньої капіталістичної продукції”.

Дальше, виконуюча праця в чисто капіталістичних підприємствах спочиває на плечех н а с м и н х р о б і т н и к і в. Насмим робітником не може бути ані підданий, ані невільник: они не мають права розпоряджати своєю робочою силою, бо она не належить до них, але до їх панів; лиш о с о б и с т о с в о б і д н и й робітник розпоряджає самостійно своєю робочою силою і може її продати.

Але вільний робітник не хоче продати своєї робочої сили, сли він має які инші средства до життя. Той, що має веї конечні средства продукції, знаряди, матеріял, робітню — він не наймає ся до чужої роботи, але буде вести своє власне підприємство. Отже промисловому капіталістови є потрібний робітник, позбавлений власних средств продукції, або, — як звичайно говорять, — “вільний” від них.

Чоловік, вільний від особистої залежности і від средств продукції, називає ся пролетарем.

Звільненє хлопів від землі і від підданчих відноши, що відбувало ся в великих розмірах при кінці середних

віків і на початку повних віків (в пізнійшій добі торговельного капіталізму). було основним жерелом, з якого повстав пролетаріат.

Ще скорше, як те освободжене відбувалося формально, правною дорогою, янте в значній мірі його здійснило в формі масового кидання землі. Страшний визиск підданих феодалами, як то ми вже сказали, часто допроваджував селянські господарства до цілковитої руйни і зробив всюди положенє прикутих до землі хлонів певніосимим. Тоді лишалися на селі більш пасивні (страдальні) натурн, що були в стані погодити ся з зростаючим гнетом зверху і з великим тягаром традиції в родині. Особи чинні, енергічні, — є їх, очевидно, меншість — покидають село. Значна часть з них стає ся бездомними волоцюгами, а інші, що хотять жити з чесною праці, удають ся до міста.

Формальне освободженє селян лиш улєкшило і приєнішило процес твореня ся пролетаріату. В Англії, де навіть не було загально-державного акту освободженя, панщина зникла сама через себе дуже вчасно, в наслідок енергічного опору селян, вчасти з причини більших користей, які приносить пасьна праця в порівнаню з панцизьяною. Там підданого хлона заступав потрохи арендатор - фармер, а трохи безземельний зарібник або халушник. Сли фармер зле платив, то властитель (*land lord*) виганяв його а землю паймав другому. В той спосіб земля переходила в руки заможнійших фармерів, що платили більше і регулярнійше.

Велике значінє в справі позбавленя хлонів землі мало "відгородженє" громадських земель — явище, що повтаряло ся так в Англії, як і на континенті. Бажаючи збільшити свої доходи і опираючись на формальних правах, а в дійсности на брутальній силі, властители землі відбирали селянським громадам ґрунта, що від давна знаходили ся в спільнім володіню. Легко собі представити, в якій степені таке вивласненє руйнувало селянське господарство і причиняло ся до створеня пролетарів з селян.

Оли влaститель землі уважав за корисні́ше для себе провадити годівлю худоби замість селянського рільництва, тоді прямо зганяв з своєї землі хлoпів а на їх місце нагапав худобу, що вимагала невеликої скілько́сти наємних робітників. Це діяло ся головно в Англії в XVI. і XVII. ст., коли завдяки великому розвитку голяндської а опісля англійської вовняної індустрії, ціна за вовну піднесла ся. Плекане овець було дуже поплатним занятєм і шляхта заборала ся енергічно до заміни хлoпських ґрунтів на пасови́ска. Місце соток тисячів селян заняли мільони овець.

Власне в Англії — в краю о найспільні́шій і найтревалі́шій розвитку промислового капіталі́зму — відбувало ся найбільше вивласнене селян. Той процес тягнув ся через поверх 300 літ (головно від XIV. до XVIII. ст.), і дійшло до того, що селяне, які́б мали ґрунт, зовсім зникли — вся земля знаходить ся в руках лендлoрдів.

Дальше, жерелом повстаня пролетаріяту була, як то ми вже ви́ше говори́ли, конфіска́та церковних посі́лостей через королів і князів; она лишила без опіки масу убогих, що живили ся передше на кошті тих інституцій. Таке саме значі́не мало відправлюване численних дворян, яких фєвдали держали на своїх дворах. Це було немінучим вислі́дом змін в пенхольогії фєвдалів, котрі викликав розвиток грошевої господарки взагалі́, а головно розвиток торговельного капіталу.

Колісь головною силою фєвдала була маса підданих, отже було зовсім природно, що він бажав окружати ся великою дружиною, тимбі́льше, що при натуральній господарці не можна було в инший спосіб зужиткувати надміру продуктів фєвдального господарства, як лиш годуючи дворян і инших паразитів. (Прим. граф Варвік, “фабрикант королів”, що жив в Англії при кінці XV. ст., щоденно живив своїм коштом 30.000 людей.) Колісь головною силою фєвдала став ся гріш, тоді він відправив своїх “людей”.

Зруйновані дрібні ремісники творили одно з жерел повстаня пролетаріяту, важне не тільки що до скілько́сти, як

що до якості: в бувших ремісниках промислової капітал мав виравлену, здібну від початку до систематичної праці робочу силу, котру можна було легко зужити для цілий капіталу, підчас коли пролетарів-збігців з села, пролетарів-бурлаків, пролетарів-жебраків, пролетарів, що виїхали з паразитної класи дворян, треба було доперва вчити, приготувляти з великим трудом. Скількість зруйнованих дрібних ремісників з початку невелика, росте опісля дуже скоро, коли ремесло мусіло конкурувати з розвиваючою ся велико-капіталістичною продукцією.

Подібне значінє мали, як одно з жерел продукційного пролетаріяту, челядники і ученики ремесла, наємні робітники дрібно-ремісничих підприємств.

Так відбувало ся різними дорогами “первісне нагромадженє наємної сили робочої”, необхідної для повстання і розвитку промислового капіталізму.

Елементарний характер суспільного розвитку при обмінних умовах є видний між иншим в тім факті, що “первісне нагромадженє робочої сили” відбувало ся в скількості не відповідаючій потребам промислового капіталу, звичайно в далеко більшій. І так в Англії в XVI.—XVII. ст. появили ся сотки тисячів людей, котрих промисл не міг пожерти. Змунені провадити паразитне житє волоцюгів, они були поважною небезпекою публічного спокою. Проти них уживано найострійших средств: пиятовано їх, бито бубами, обтнано уши, вкінці вішано в случаю надзвичайного опору, але все те не помагало. Остаточо не все уживано таких средств проти волоцюгів. При кінці XVI. ст. англійський уряд обложив податками висні класи на користь убогих; це зроблено на те, щоби за помічю легального паразитизму хоч трохи забезпечити рільництво і капітал від нелегального в його брутальних формах — грабежи, злодійства і т. п., а також для того, щоби зменшили смертність робітників, котрі завсїгди можуть бути пожиточні для капіталу.

В тих немногих краях, де підданство перетривало досить довго, промисловий капітал з початку відчував брак свободної робочої сили. Пристосовуючись до обставин, промисловий капітал закладав рукодільні, оперті на панцизній праці: але недостачі панцизній праці були так великі, а видатність так мала, що самі капіталісти були змушені звертати ся до правительства з петиціями о освобожденє селян.

Присутність вправлених організаторів, первісне нагромадженє капіталів і наємної робочої сили — це сума обставин, котра уможливує повстанє промислового капіталу.

б) Походженє промислово-капіталістичних підприємств і їх внутрішні відносини.

Домашня капіталістична продукція творила, очевидно, перехід від самотійної дрібної продукції до промислового капіталізму. Ремісник або селянин, по утраті значної частини своєї незалежності, фактично підданий організаторській контролі торговельного капіталу і ним визискуваний, тим легше тратить останки своєї незалежності і стає ся простим робітником в капіталістично-промисловім підприємстві.

Торговельний капіталіст держить в своїх руках судьбу многих дрібних підприємств, яким він достарчає сирих матеріалів (деколи навіть знарядів). Від него залежить, чи остаточно він має знищити зовнішню самотійність тих підприємств, сли того вимагає его інтерес. Коли попит на продукт збільшує ся, торговельний капіталіст бажав би відповідно до того розширити продукцію, але на те не позволяє характер підвладних ему дрібних підприємств, а особливо їх зовнішня незалежність, в наслідок котрої капіталіст впливає на їх продукцію посередно, змінюючи ціну на матеріали і продукти. Тоді капіталіст перестає задовольовати ся давною системою.

Продуценти, підвладні капіталістови, збирають ся в одній робітні, що належить до нього; там беруть ся они до праці над средствами продукції, які є його власністю. працюють в характері простих виконавців, підлягаючи цілком його організаторській власті. Такими є засадничі цехи промислово-капіталістичних підприємств, які з початку повстали в формі рукодільні. Приглядаючись тим ціхам, легко завважати, що они вже існували в господарстві цехового ремісника середніх віків, де челядники і майстри стояли в такім самім відношеню до майстра, як пізнійше наємні робітники до капіталіста. Різниця полягає на розмірах підприємства а також на тім, що ремісничий майстер, не обмежуючись на організаторській праці, мусів займатися також виконуючою працею, підчас коли капіталіст є все лиця організатором.

Перехід до нової системи був корисним для капіталіста, не лиш через те, що робив його верховним, безпосереднім організатором продукції, але також через те, що зменшив значно кошта продукції — видатки на робітню, освітлене, ogrіване і видатки на знаряди. Одна велика робітня для 20 робітників коштує далеко менше, ніж 20 малих, кожда для одного робітника; а навіть ели не зорганізовано в ній еще технічного поділу праці, то все таки не потреба для кождого робітника всіх знарядів, як при праці в осібних робітнях — час праці ділиться легко в той спосіб, що коли оден робітник працює одним знарядом, то другий працює иним, а потім — противно, і так знаряди без ужитку не лежать. Зискує ся також на матеріалі: менше коштує масова доставка до робітні, легше зужиткувати нагромажені в великій ескільки останки і відпадки і т. д.

Важною перешкодою в розвитку рукодільні були привілей ремісничих цехів. Як ми вже вище зазначили, цехи мали в містах монополію на продукцію і цехові уставы звичайно обмежували ескільки наємних робітників — челядників і учеників — в кождім підприємстві. Але промисловий капітал дав собі раду з тою перешкодою.

По перше, рукодільні закладано в місцевостях, де цехові привілеї не існували, а іменню по селах, а також в ново-заложенних містах, в котрих ще не запроваджено цехів, і на передмістях старих міст, де звичайно не сягали устами цехів.

Дальше, цехові привілеї унадали по трохи в тих містах, де існували. Ненависть до цехів зі сторони торговельного і промислового капіталу відбила ся на політиці правительства. Королі пошрпали фабрики, бачучи в них жерело державних доходів. Для того они дозволяли нерозкладати фабрики навіть в цехових містах, відбираючи в той спосіб цехам монополі на продукцію.

Вкінці з розвитком рукодільній серед самих майстрів дає ся завважити змаганє до перетворення ремісничого варстату на рукодільню. З огляду на тяжку конкуренцію з промисловим капіталом цехові майстри були в найвишній степені звязані параграфами статутів, котрі ограничували євількість челядників і учеників. Заможніші ремісники старали ся оминуть, а навіть змінити ті приписи. Коли стараня їх були успішні і число наємних робітників в поодиноких варстатах значно зростало, тоді перехід ремісничого варстату в рукодільню став ся цілком природним і легким.

Така сама переміна форми продукції, як в перетворчій промислі відбуває ся також в господарстві селськїм, коли капіталіст замість визнакувати селян як кунець, або лихвар, зачинає сам провадити велике рільничє підприємство при помочи наємних робітників на своїх або на наймлених ґрунтах. Лиш та переміна в рільництві з різних причин відбуває ся далеко пізнійше і повільнійше, а поділ праці, так характеристичний для фабрики, розвиває ся лиш надзвичайно поволі: тому то про капіталістичне рільництво будем говорити осібно.

В початковім періоді розвитку мануфактурної праці (рукодільній), ті що працюють в капіталіста є, як давнійше, ремісниками: кождий виконує ту саму роботу, яку давнійше виконував самостійно дрібний витворець. Але в даль-

нім своїм розвитку рукодільня провадить до іншої, висшої і доскональшої форми ручної праці — до рукодільничого поділу праці. В різних случаях відбуває ся він двома ріжними способами. Одному з робітників, виконуючих ту саму роботу, вдає ся найліпше одна єї часть, другому инна і т. д. Скорше чи пізнійше підприємець приходить до переконання, що користнійше буде дати кождому з робітників ту часть роботи, в котрій він показав свою зручність. З початку кождий робітник виконує досить зложений ряд операцій, але пізнійше, коли скількість робітників збільшує ся, є можливо приділити кождому з них що раз то простійшу і дрібнійшу роботу. І так поділ праці доходить до степеня, який можна було бачити прим. в рукодільні голок, де кожда голка переходила через руки 72 робітників.

Мануфактурний поділ праці виступає тут, як дальній тяг єуспільного поділу праці, як дальній поділ тої роботи, котра давнійше була поділена в єуспільстві межн поодинокими ремісниками.

В інших случаях фабричний поділ праці йшов иншою дорогою. Є такі галузи продукції, котрі від початку вимагають єпівучастн кількох ріжних ремісників. Такою є прим. фабрика карет. В роботі коло одної карети беруть участь: тесля, столяр, коваль, єлюсар, римар, шкляр і т. д. Майстер маєєв єкуповуватц в веіх тих ремісників ріжні части роботи і сам донаєсовував ті части і викінчував цілість. Провадженє такого підприємства вимагало богато єредетв грошевих. Нічо отже дивного, що такі майстри-кущі з часом брали верх над веіма майстрами, виступаючи в ролі торговельних капіталістів: а онієля они стають єя промисловими капіталієтами, згромаджуючи тих ремісників в євоїй фабріці в характері наємних робітників.

Тут капіталієт приносить до фабрики готовий єуспільний поділ праці, збираючи в роботни ріжні його єлементи: притім обєяг діяльності кождого робітника зтєєняє єя: єлюсар, коваль, столяр — змушені оєрашчити єя до таких операцій євого ремєєла, які є злучені з фабрикою карет і

мусять впречн ся інших ремісничих робіт, які они виконували давнійше.

Так повстав поділ виконуючої праці. Щож відносить ся до поділу праці, котрий існує межн організатором а виконавцями — поділу на працю “умову” і працю “фізичну”, то має він в рукодільництві свої особливі черти і власну історію розвитку.

Підприємець н а й м а є робітників, т. є. на якийсь час під певними услівями купує їх робочу силу. Він достарчає їм средств продукції а они працюють припноровлюючись до його розпоряджень і вказівок. В той спосіб залежність робітників-виконавців ограничує ся тут угодою, — контрактом заключеним при винаймі.

Підприємець організує поділ праці і співробітництво в такім виді і розмірах, які видають ся йому найкориснійші. Притім ограничує ся він зовсім до ролі організатора, не працюючи в робітні, як то робив ремісник. Не досить того, при дальнім розвитку капіталістичних підприємств організаторська діяльність переносить ся також по трохи на спеціальних наемників. З початку капіталіста змушує до того зрієт підприємства, котре сягає таких розмірів, що для одной особи стає ся за трудне, а опісля навіть неможливе сповнюване всіх функцій організатора. Капіталіст наймає в міру потреби наглядачів над робітниками, писарів, книговодчиків, директорів і т. д. З часом капіталіст лишає собі лиш найвисшу контролю над діяльністю наемних організаторів; але, як побачимо пізнійше, навіть на тім не був кінець.

Так отже організаторська праця, так як виконуюча праця, стає ся щораз більше технічно поділена в рукодільнях.

Технічний поділ праці, разом з простим співробітництвом робітників, прибірає в розвиненій мануфактурній праці спеціальну форму, котру можна назвати “мануфактурною групою”.

При мануфактурній продукції ножів беруть участь різні робітники: відливачі, ковалі, токарі і и. Для капіталіста.

очевидно, байдужним не є кілька наняти одних, других і третих. Сли найме він заобогато робітників одного рода, то они будуть змушені остатнє якійсь час без роботи, бо другі не зможуть обробити достарченого їм матеріялу.

Капіталіст через досвід доходить до нормального у-групованя числа робітників ріжного рода. Показує ся прим. що для двох відливачів треба 1 коваля, 1 токара і може бути одного наглядача і т. д. Сли підприємець має замір розширити троха своє підприємство, то не оплатить ся йому наймати 2—3 поодиноких робітників — не мавби їх де примістити. Отже він мусть відразу наймати цілу групу, т. є, в нашім примірі, 2 відливачів, 1 коваля, 3 токарі і т. д. Межи віддільними фабричними групами одного підприємства існує лиш просте співробітництво.

в) Суть капіталістичного підприємства
(робоча сила як товар).

Основна відрубність капіталістичної господарки полягає на тім, що она опирає ся на наємній праці, що робітник продає свою робочу силу, що робоча сила стає ся товаром.

Це повстає, як то ми вже говорили, з двох причин: перше, робітник є вільний — не є ані невільником, ані підданим, м о ж е отже продати свою робочу силу кому схо-че і за кілька йому сподобає ся; друге, він є “вільним” також від средств продукції і тому не має средств до життя і з м у ш е н и й продавати свою робочу силу.

Тим, що купує робочу силу, є капіталіст, то є особа, що має капітал. А капіталом називає ся всяка власність, при помочи котрої тягне ся дохід з чужої праці; знаряди, матеріяли продукції і гроші. (Це означенє відносить ся однаково до торговельного, до лихварського і до проми-слового капіталу; ріжниця є лиш в формі підприємств. купець стає ся капіталістом лиш о стілько, о скілько єго власність стає ся средством вииску праці дрібних витвор-ців, як то можна спостеречи головню при домашній системі капіталістичної продукції).

Коли робоча сила стала ся товаром, тоді продає ся она за означену ціну; а ціна товару залежить від його вартості. Отже капіталіст взагалі мусить купувати робочу силу після її вартості. Якаж її вартість? Згідно з загальним означенем, яке ми подали вище, є она скількістю енергії праці, необхідної для витвореня робочої сили. Якаж скількість суспільної енергії тратить ся “для витвореня робочої сили”?

Робоча сила є то можливість праці, здібність чоловіка до праці. А чоловік лиш тоді здібний до праці, як єго всі необхідні потреби задоволені.

Сли чоловік не має можности їсти, шити, уберати ся і т. п., то не може працювати, то є, не має робочої сили. Сли потреби чоловіка не є вповні заспокоєні, то єго робоча сила зменшує ся.

Отже робоча сила творить ся, повстає, сли заспокоєні щоденні необхідні потреби робітника. Її вартість є вартістю задоволення тих потреб, то є, вартістю необхідних средств до життя, що служать до заспокоєня тих потреб.

Робітник потребує денно певну скількість хліба, мяса, зуживає якусь часть одежі і т. д. Та скількість енергії праці, котру суспільство тратить, щоби то все йому дати, є власне суспільною вартістю єго робочої сили. За одиницю енергії праці вважає ся, як то вже вище ми сказали, година “простої” праці середньої інтензивности. Сли вартість необхідних для робітника в однім дни средств до життя рівнає ся п'ятьом таким “годинам”, то вартість робочої сили є п'ять “годин”. Тій вартості повинна взагалі і пересічно відповідати ціна роборої сили, т. є, робітник повинен діставати в формі платні таку суму грошей, якої витворене також коштує п'ять годин простої праці о середній інтензивности. Припустім, що та сума рівнає ся 50 коп.: тоді ціна робочої сили в своїх змінах мусить колибати ся около тої ціни — пів рубля.

Під “необхідними потребами”, якими означує ся вартість робочої сили, треба розуміти не лиш природні основні потреби, але також потреби інту́чні, до котрих робітник

привик і без котрих він не може обійти ся. Сли робітники призвичаїли ся курити, читати газету, ходити до театру, то вартість тютюну, вартість користаня з газет і театру вчислює ся в загальну вартість робочої сили, бо коли ті потреби не заспокоєні, робоча сила не сягає своїх нормальних розмірів.

Потреба продовження людського роду зачислює ся до необхідних потреб робітника.

Дійсна риночна ціна робочої сили звичайно не зовсім відповідає її вартості, буває раз вища, другий раз нижча від неї. Але тут, так само як для кожного ринного товару, конкуренція старає ся безпачинно спровадити ціну до відповідного відношеня з суспільною вартістю. Сли ціна спадає понижше норми, робітники, котрих потреби не зовсім заспокоюють ся, працюють гірше і менше, ніж звичайно, а деколи зовсім не хочуть працювати, так що з одної або другої причини, подача робочої сили обнижує ся в відношеню до попиту і ціна її підвищує ся. Взагалі для капіталіста при звичайних умовах є догіднійше, з огляду на добру роботу і спокій, платити за робочу силу не менше, як виносить її вартість. Платити більше сму не оплатити ся, але звичайно він не потребує платити більше, бо на ринку він знаходить ся в більш сприятлих обставинах, як продавець робочої сили. Цей послідній йде продавати свою робочу силу тоді, коли не має з чого жити: підприємець по більшій частині не є змушений наняти дану особу — замість одного робітника легко знайти другого, а в більш розвиненім капіталістичнім устрою звичайно на ринку є більше робочої сили, ніж її потреба для підприємців. (Тут можемо завважити, що сама сила капіталістичних відносин вигворює вічну надвижку наємної робочої сили, так звану резервову промислову армію. Впрочім вже початкове нагромадження наємної робочої сили вигворило в Европі значну її надвижку на початку мануфактурної доби).

Капіталістови не ходить о те, щоб заробітна праця забезпечувала робітникови средства до життя, лиш о те, що-

би витягнути з праці наємного робітника якнайбільший зиск. Щобн однак зрозуміти походжене того зиску, треба пояснити: яка є ціна витвореного робітником товару, і з яких частинь она складає ся; тому що ціна товару означає ся вартостію праці вложеної в него, отже треба зачати від вартости.

Суспільну вартість продукту творить ціла сума суспільної енергії праці, котру тратить ся на його витвір. Очевидно в вартости викінченого продукту містить ся цілий ряд утрат енергії праці, починаючи від добування безпосередно з окружаючої природи сирих матеріялів, а кінчаючи на доставі готового продукту з місця продукції на місце зужитку. Найкраще буде розглянути це на конкретнім примірі, при чім, щоб було коротко а ясно, ми будем означувати одиницю енергії праці вразом “година”, розуміючи під тим годину простої праці о середній інтензивности.

Робітник вирабляє рушницю. Очевидно вартість рушниці обнимає передовсім вартість матеріялу, який зужито на ню: желіза, мідн, дерева, лякеру і т. д.; припустім, що те все представляє вартість 100 годин. Рушницю вирабляє ся при помочи знарядів - варетатів з приміненем молотків, шлок, шльншків і т. д. Але їх вартість не в цілости входить в вартість рушниці: кожного знаряду вистарчить звичайно не на одну рушницю, але на далеко більше, отже до вартости кожної рушниці вчислює ся лиш певну часть вартости знарядів; сли знаряди вистарчають на 100 рушниць, то $\frac{1}{100}$, сли на 10, то $\frac{1}{10}$ — взагалі таку часть, яка відповідає величині знищення ся знарядів при виробленю кожної рушниці. Сли варетат коштує 50.000 годин, а вистарчить його на 5.000 рушниць, то з його вартости входить в вартість рушниці 10 годин; сли робітня коштує 1.000.000 годин, а вистарчить єї на 200.000 рушниць, то з єї вартости на одну рушницю припадає 5 годин і т. д. Припустім, що ціла вартість зужитих частинь знарядів виносить 400 годин; разом з попередніми, буде 500 годин.

Опісля сам майстер працює над рушницею і ця “жива” праця (прозвана так в відріженю від “мертвої”, при-

збираної попередно в знарядях і матеріалі) вчисляє ся, очевидно, до суцільної вартости продукту. Як звісно, рушницю вирабляє не оден майстер, але множество робітників з поділом праці межн ними; це не змінює сути річи: треба лиш обчислити цілу суму живої праці. Припустім, що цією сумою є 250 одиниць енергії праці, 250 “годин”. Загалом вартість рушниці виносить 750 годин.

Звичайна ціна такої рушниці відповідає, згідно з законом обміну, такій кількості грошей, котра “коштує” 750 годин, припустім — 75 рублів. В поодиноких случаях капіталіст продає її дорожше або танше, але риночна ціна змагає до удержання ся на уровені вартости і п е р е с і ч н о стоїть близько ньої. Взагалі для легшого обчислення дальше будем всюди приймали, що праця робітника є простою, о середній інтензивности, та що година тої праці відповідає 10 копійкам. —

Капіталіст купує робочу силу за 50 копійок на день, відповідно до її вартости, що рівнає ся 5 “годинам”. Слюб щоденна утрата енергії праці робітника виносила лиш 5 годин, який би вислід був з того для капіталіста?

Его видатки на рушницю виносять: за матеріал і знаряди 50 рублів (500 годин), за робочу силу, яку мусять купувати на 50 днів (числячи 250 годин живої праці по 5 години денно) 25 рублів: загалом 75 рублів, бо її вартість виносить 750 годин: капіталіст не має ані страти, ані зиску, але в той спосіб провадити підприємства не можна.

Робітник тратить денно тільки енергії праці, кілько виносить витворенє робочої сили — 5 годин; в той спосіб він дістає від капіталіста 50 копійок і виносить в вартість продукту також 50 копійок. З огляду на такі условини жива праця не дає зиску, тим більше не очікує ся його від мертвої праці: ті 500 годин, які страчено на знаряди і на матеріал, лишають ся 500 годинами; давнійша енергія праці і її продукції вчисляє ся лиш до вартости продукту, але она сама лишає ся незмінною і до вартости продукту виносить ті самі 50 рублів, котрі капіталіст стратив на закупню средств продукції.

Але сли капіталіст кушв робочу силу, то він має право розпоряджати ся нею інакше, ніж як се ми представили на попереднім примірі; він мусить витягнути з неї цілу можливу суму користий. Робочої сили вистарчить денно не лиш на 5, але на 10, на 12, а часом на 15 годин. Капіталіст змушує робітника тратити денно не 5, але припустім 10 годин праці. Робітник згоджує ся на те, бо він продав свою робочу силу і правно може розпоряджати нею той, хто єї кушв. Тоді на виріб рушницї треба не 50, але 25 робочих днів ($250 : 10$).

Видатки капіталіста: 50 рублів средства продукції, 50 коп. \times 25, т. є, $12\frac{1}{2}$ руб. — робоча сила; загалом $62\frac{1}{2}$ руб. Вартість рушницї = 750 годинам, ціна 75 руб.; в результаті — $12\frac{1}{2}$ руб. зиску.

Жерело зиску є слідуюче: витворенє робочої сили денно коштує 5 годин, єї вартість—5 годин, а денна праця на-смого робітника 10 годин; денно він дістає 50 коп., а до вартости продукту його праця додає цілого рубля. Ті $12\frac{1}{2}$ рублів, які капіталіст видав на кушно робочої сили, творять 125 годин, а сума живої праці, страчена в протягу 25 днів — 250 годин. Робітник не лиш відробив все те, що коштує його удержанє, але витворив також 125 годин нової вартости, по 5 годин денно. Та нова вартість називає ся “до-датковою вартостію”; власне она творить зиск капіталіста. Перші 5 годин щоденної утрати енергії робітника творять так званий н е о б х і д н и й час праці, коли робітник відробляє вартість своєї робочої сили. Прочі години представляють д о д а т к о в и й час праці — час праці додаткової.

Так отже хоч робоча сила є товаром, але товаром о-снєціальних прикметях: єї зужитє витворює висшу вартість, ніж єї власна. Ціла вага і ціль продукції заключає ся для капіталіста в тім, щоби, додаючи утрату робочої сили наймлених робітників до вартости средств продукції, витворити на свою користь додаткову вартість, яка при продажі продуктів прибірає грошеву форму зиску. Для капіталіста єго капітал, це “самозростаюча” вартість.

В вище наведеном примірі капітал, вложений капіталістом в підприємство — в продукції рушниці, творить в формі грошевій $62\frac{1}{2}$ рублів, що відповідають 625 годинам “мертвої праці”. З них 500 годин, котрі містять ся в матеріалах і знарядях продукції, ввійшли лиш без зміни в загальну вартість продукції, лиш “заховали ся” в процесі продукції, але они не беруть жадної участі в витвореню додаткової вартости. Це це так звана “постійна часть капіталу”, або коротше — сталій капітал. Прочі 125 годин, що представляють вартість набутої через капіталіста робочої сили, мають зовсім інші прикмети: не лиш заховують ся вони в процесі праці, в процесі зужитя робочої сили, але в загальній вартости продукту они замінують ся в 250 годин “живої” праці, отже улягають скількістевій зміні, збільшуючись о 125 годин додаткової вартости. Це “змінна часть капіталу” або капітал змінний. Так отже лиш змінний капітал, за котрий купує ся робоча сила, витворює в дійсности додаткову працю; сталій капітал — вартість средств продукції — не має цієї здібности.

Відношене додаткової вартости до змінного капіталу, або також відношене додаткового робочого часу до необхідного — називає ся нормою додаткової вартости. В наведеном примірі на щоденну утрату змінного капіталу, що виносить 50 коп., припадає 5 годин додаткової праці, що також рівнає ся 50 коп., отже норма додаткової вартости = 100%. Очевидно, норма додаткової праці є мірою зиску, який капіталіст витягає з купленої робочої сили.

В кождім капіталістичнім суспільстві норми додаткової вартости в різних галузях продукції і в різних підприємствах, змагають до одної середньої уровені. Це залежить від ділання конкуренції. Ся в якійсь групі підприємств норма додаткової вартости стає ся вища як в інших, тоді починає ся сильний відплив робочих сил з тих підприємств до інших, де є менший визиск. Але тоді відношене пошту і подачі робочої сили змінє ся для першої

групи підприємств на користь робітників і підприємці з тої групи є змушені підвищити платню, або зменшити час праці, взагалі знизити норму додаткової вартости. Противно, в прочих підприємствах, в наслідок більшого напливу робочих рук, відношене сил змінює ся на користь підприємців і норма додаткової вартости обнижує ся дещо. Але остаточно різниці висоти норм впривнують ся.

Так отже суть капіталістичної продукції полягає на тім, що робоча сила, переминюючись в товар, куплена капіталістом за його змінний капітал, зуживає ся в продукції, при чім она відтворює свою вартість, і ще творить додаткову вартість, яка є жерелом "зиску" для капіталістичної класи.

Межи економістами панувала думка, що зиск класи капіталістів не творить ся в продукції, але в обміні, і полягає на тім, що капіталіст продає товар вище, ніж виносить його вартість. Прим. — товар, якого вартість є 100 годин, і якого ціна, відповідаюча вартости, є 10 рублів, капіталіст обмінює за товар, котрого вартість = 110 годинам, ціна = 11 рублів; він одержує 1 рубель зиску. Але в дійсно-сти в той спосіб можуть збогатити ся лиш одиниці; зиску класи капіталістів в той спосіб пояснити не можна. Сли перший капіталіст за товар о ціні 10 рублів одержав товар о ціні 11 руб. то другий, противно, замість 11 рублів одержав 10, т. є, 1 рубель страти; оба разом не одержують ані зиску; ані не мають страти; перед обміном они мали товар в загальній сумі 21 рублів і по обміні тільки осталося, лиш той, хто мав більше, дістав менше і на відворот. Сли навіть припустимо, що кожний продаючий муєть конечно ошукати купуючого, то прецінь продавець з черги муєть стати купуючим, отже рівнож муєть бути ошукуваним.

Взагалі, колиб не існувало инше жерело зиску побіч обміну, класа капіталістів не могла би існувати.

г) Вплив розвиваючихся капіталістичних підприємств на перестарілі форми продукції.

Рукодільні повставали і розвивалися серед скомплікованої здуки ріжнородних економічних форм. В міських перетворчій промислі панувала домашня форма капіталістичної продукції, але переходилися також численні останки дрібно-буржуазного ремісничого устрою з властивими йому корпораційними організаціями.

По селах переважали кількостево останки натуральної продукції — дрібні рільничі господарства з ріжними помічними ремеслами; торговельний капітал старався розширити на них свою організаторську діяльність визпеку; це вдалося йому в значній степені, але не цілковито, бо він стрічав не мало перешкоди в виді численних пережитків фєвдальних відносин. Процес розвитку і усування старих форм, який розпочався під впливом торговельного капіталу, під впливом промислового капіталу посувався далеко скорше, робив собі побіч давних, також нові дороги.

Виступаючи до конкуренції з дрібно-ремісничою формою продукції, велика мануфактурна продукція показала ся сильнішою від першої. Велика продуктивність технічно поділеної праці в рукодільних спричинила так велике обшиженє вартости, отже і цін продуктів, якого ремесло не було в силі видержати, тому то ремесло скоро упало в тих галузях перетворчого промислу, котрі заняла рукодільня; а число таких галузей все зростало.

Щоби хоч часово видержати нерівну конкуренцію, цехові майстри були змушені за якунебудь ціну збільшити видатність праці, або принаймні збільшити її визпек. В наслідок того в рукодільнянім періоді виступають з особливою силою обяви розкладу старих ремісничих організацій, які то обяви появили ся вже, хоч в меншій мірі, в попереднім періоді: зрієт еґоїзму серед майстрів, змаганє всіма силами перешикодити челядникам, щоби не ставали

самостійними ремісниками, унаслідок давньої безпосередньої зв'язи межі майстрами і челядниками, завзята класова боротьба межі організаціями перших і других, вкінці внутрішній розпад самих цехів, який проявляв ся в змаганні декотрих майстрів омшнути стісняючи їх особисто цехові постанови, і виганявати своїх товаришів — інших майстрів — подібно, як се робили торговельні капіталісти. Здібність цехів до життя зменшувала ся дуже скоро.

Цехові організації — так як і всі інші пережиті форми — тратили не лиш свою суспільну ужиточність, але ставали ся навіть шкідливими для дальшого розвитку суспільства. Цехи, які мали монополі продукції, а вчасті монополі ринку в більшості міст, були великою перешкодою розвитку рукодільні. Інтереси більшості суспільства вимагали дальшого розвитку рукодільні; тому конечно була потрібна свобода капіталу, знесення цехових обмежень і привілеїв.

Цехи стали в обороні своїх тісних інтересів, і тому заняли вороже становище зглядом технічного поступу, котрий грозив загрозою дрібним продуцентам. Користаючи з свого суспільного значіння, з свого впливу на правительство, цехи всім силами перешкаджали впровадженню до суспільної техніки нових винаходів і осягали часто те, що винахідники гинули разом з своїми винаходами. В таких случаях реакційна роля старих організацій виступала дуже виразно.

В той спосіб в свідомості нових промислових класів, буржуазії і пролетаріату, поступенно ширяла ся і утверджувала ся думка о konieczности знесення цехового устрою. Діяльність правительства чимраз більше звертала ся проти пережитих організацій.

По утраті суспільного значіння, цехи почали поволі розпадатися формально. Передовсім они стратили свою давню незалежність. Королівська власть присвоїла собі право надавати титул майстра і она користалася енергично з того права — для збільшення скарбових доходів. При видачі патентів на майстра отвірало ся широке поле для

надужиття; патенти видані одним пануючим, признавав его наслідник за неважкі, бо і він потребував грошей. Дуже часто замість тих патентів продавано, як то вже ми говорили, привілеї в цілі оминання цехових обмежень, найчастійше одно і друге мало місце рівночасно.

Такі відносини правительства до цехів приспівали їх упадок в Англії, де они зникли скорше, як в інших державах. В Німеччині они існували аж до початку XIX. віку. В Франції знесенє цехового устрою відбуло ся відразу дорогою революції в 1789. р. Але і там в тім часі они заледво могли вдержати ся, випирані всюди конкуренцією рукодільні і домашної капіталістичної продукції.

В часі підданьства селян і на початку капіталістичної доби, серед селянського населеня існували помічн і ремесла. Головну роллю межі ними грала продукція одержі — ткацтво і шпте; також виріб многих необхідних в господарстві знарядів.

Продукти помічного ремесла споживано почасті в власних господарствах витворців, почасті продавано. Враз з розвитком грошових зносин, з зміною селянських обовязків, а головно, коли появил ся торговельний капітал, продукція на продаж в помічних ремеслах переважає над продукцією для власного ужитку. Організація помічних ремесел, залежна від ринку, приймає форму домашнього капіталістичного промислу.

Перехід до рукодільництва відбував ся на тім полі дуже поволі. Рукодільня на селі по більній часті заховус ще довго сліди “помічного” характеру тих ремесел, з котрих повстала: робітники не є лиш єї робітниками — в літі они вертають до своїх занять на рілі; тоді рукодільня в часті, або зовсім не функціує. Часто загальний економічний занепад села допроваджує до упадку рукодільні: підприсмець вважає кориснішим для себе, щоби селяне працювали по домах, як при помічних ремеслі. Річ полягає на тім, що з огляду на низький уровень потреб селянина і з огляду на другорядне значінє, як для рільника, помічного

зарібку, витвори домашньої продукції можуть бути продавані дуже дешево, помимо стародавньої техніки.

Однак такий розклад рукодільництва, розкинення його в просторони, відворотна переміна промислового капіталу в торговельний, є в кождім разі переходовим явищем, яке усуває дальший поступ в техніці. Розвиток великих підприємств о високій вдатности праці обнижує ціну до такої степені, що она перестає винагороджувати працю селянина і его родини. Опісля зменшує ся також продукція для безпосередного зужиття. Рукодільництво витворює спільний попит на сирі матеріали і селянин бачить, що для него вигідніше продавати їх, ніж обробляти. Окрім цього кращий зверхній вигляд великих капіталістичних підприємств, побіч значної дешевости, є причиною, що селяне воліють їх радше, ніж виробити власної праці.

Так отже з поступом техніки великої продукції розвиває ся суспільний поділ праці: рільництво відділює ся від перетворчого промислу, селянин або йде до рукодільні, або займає ся лиш рільництвом.

Дрібна рільничча продукція тратить рівновагу, позбавлена підпорн, яку мала в помічних ремеслах, і спля єї опору, з огляду на розвиваючі ся економічні форми, зменшує ся.

Це є основна тенденція розвитку промислового капіталу. В рукодільнім періоді, в першій стадії промислового капіталізму, проявляє ся она в слабій мірі, почасти навіть зовсім маскує ся, через повстанє в звязи з рукодільнями деяких нових і розвиток декотрих давних помічних ремесел: доставка матеріалів для рукодільні показує ся корисним занятєм і селяне почасти самостійно, почасти при помочи підприємців-капіталістів, продукують ті матеріали, спля на те дозволяє їм техніка.

Капіталізм в рільництві взагалі не розвиває ся так скоро і не з таким поводженєм, як в перетворчім промислі.

Техніка рільничого господарства не дозволяє на так широкій поділ праці, який бачимо в рукодільні. Чи можна

поділити на складові частини прим. таку чинність, як орація? Окрім цього різні пільні роботи треба виконувати в різні часи, а це ще більше зменшує значіння технічного поділу праці в тім обсягу продукції.

Тому то навіть в добі рукодільні велика капіталістична і дрібна рільнича продукція виказує малі різниці що до видатності праці, так що дрібна продукція з поведженням видержує конкуренцію великої.

Впрочім великі рільничі підприємства від самого початку мають певну технічну перевагу, головню що до транспорту средств продукції з ринку і готових продуктів на ринок. Очевидно техніка великих підприємств розвиває ся також дуже скоро. Помімо того дрібні господарства ще довго видержуть конкуренцію великих. Брак техніки винагороджує ся великим напруженням праці дрібного рільника. Це засадниче недомогане того господарства. Лиш надзвичайна утрата енергії праці дозволяє дрібному рільникови видержати конкуренцію, так що взагалі праця не оплачує ся.

Границя “животности” дрібного господарства лежить поза обсягом мануфактурної епохи, але его “здібність до життя” вже обнижує ся значно в тій епосі.

(В розділі о ґрунтовім ренті розглянемо подрібнішню історію капіталістичного рільництва.)

г) Торговельний і промисловий капітал.

В міру того, як з торговельного капіталу впроджує ся промисловий капітал, обсяг суспільної ролі торговельного капіталу звужує ся. Він тратить своє безпосередню організаторське значіння в продукції, бо ту функцію бере промисловий капітал.

Для промислового капіталу капітал торговельний стає ся посередником при закупині средств продукції і продажі товарів, але, взагалі, з цього не слідує, що торговельні підприємства падають над промисловими. Відношене сил є иньше: єли торговельний капіталіст пробує взнести ся по-

над роллю посередника і заняті упривілюване становище, т. є. обнижуючи значно ціну товарів, визискувати над міру промислового капіталіста, той послідний волить обходити ся без його услуг і навіязує безпосередні зносини з ринком.

Однак таке ограничене функції торговельного капіталу відбуває ся лиш і стілько, оскільки розвиває ся рукодільництво; а це послідне ще через довгий час — в Англії до початку XVIII. віку, в Німеччинї ще пізнійше — розширює ся в досить скромних розмірах, побіч дальше існуючої домово-капіталістичної продукції.

Окрім цього розвиток рукодільництва в многих случаях торує дорогу домашно-капіталістичній системі: конкуренція рукодільні, ослаблюючи самостійного дрібного продуцента, віддає його в руки торговельного і лихварського капіталу.

Опісля — власитель рукодільні дуже часто є також кушцем в відношеню до дрібних витворців, котрі достарчують йому матеріялів продукції. Часом в рукодільні не виконує ся всіх функцій продукції, декотрі з них віддають ся дрібним продуцентам працюючим в дома — тут знов маємо домашню систему капіталістичної продукції.

Взагалі слідом вишних форм капіталізму і під їх впливом розвивають ся звичайно низші, котрі в дальшій своїм розвитку з черги мусять перейти в вишні форми.

Що відносить ся до поступенної спеціалізації форм капіталу — відділене ся капіталу промислового від торговельного, а також повстане кредитового капіталу — то це представляє поодинокий ступінь розвиваючого ся поділу праці межі підприємствами в капіталістичнім суспільстві.

3. Способи суспільного поділу продуктів в добі мануфактури.

Основним, майже загальним способом поділу богатств в капіталістичнім суспільстві є обмін. незорганізований риночний поділ. В процесі обміну кожда суспільна кляса і кождий поединчий член кляси одержує свою часть су-

спільного продукту. Безпосередній поділ переходує ся звичайно лиш в нутрі родинного господарства.

Значному розвиткови обміну відповідає поступ грошового обороту. В капіталістичній продукції гроші є необхідною підмогою; без него єї існуванє неможливе. Капіталіст набуває за гроші средства продукції і робочу силу. Коли через співділанє тих елементів продукції одержує ся продукт, сто знов продає ся за гроші. За одержані гроші, або за їх частину, наново купує ся робочу силу, знаряддї і матеріял, товар знов продає ся і т. д. Описля товар переходить з рук до рук, аж до зужитя — знова за помочю грошей. Зогляду на те для нормального ходу капіталістичного життя є річю перворядної ваги, щоби грошовий оборот відбував ся правильно і без перешкод, щоби подача грошей все відповідала попиту. В який спосіб можна це осягнути?

Як ми вже висше зазначили, гроші представляють форму вартости, яка позволяє переходувати через неозначений час і нагромаджувати в неограничній кількості богацтва. Вони також викликають змаганє до неограниченого громадження і переходуваня. Так, що загальна сума грошей в краю о обмінній господарці майже все перевищує скількість конечно потрібну для обороту. Весь надмір лежить поза сферою обороту — в кешенях, скринях і пивницях властителів і відгравас ролю грошового скарбу.

Власне завдяки існуваню скарбу подача на грошевім ринку може серед звичайних умовин легко і скоро пристосуватись до попиту.

Подача грошей залежить від умовин обміну і кредиту. Висоту попиту для даного періоду часу, як це вже висше було спіменно, можна пізнати в слідуючий спосіб: до суми цін товарів спроданих за готівку, додає ся сума припадаючих на даний період силат на рати—віднимаючи від них ті, які взаємно зносять ся, а вислід ділить ся через пересічне число оборотів грошей. Отже колибанє ся в подачі грошей залежить: або від зміни кількості і цін товарів, або

від зміни в розмірах і техніці кредиту, або також від змін в швидкості грошового обороту.

Припустім, що для однотижневого періоду загальна сума цін товарів, продаваних на ринку за готівку, виносить 1 мільон рублів, сума сплат на рати, менше ті, що взаємно зносять ся — $\frac{1}{2}$ мільона, пересічне число оборотів монети — 1. Тоді сума попиту грошей рівнає ся 1,100.000 рублів. В слідуючій тижни в наслідок зросту скількості, або підвищення ся цін товарів, загальна сума їх ціни виносить $1\frac{1}{2}$ мільона рублів, а прочі умовини остають ся незмінні. Ті нові $\frac{1}{2}$ мільона рублів купуючі товари мусять відістати з своїх скринь і заплатити продавцям — інакше не можна набути товарів. Подача грошей, т. є. скількість їх в обороті побільшує ся о пів мільона, а скарб зменшує ся о таку суму. Противно, колиб сума цін товарів не збільшилась, але зменшилась, тоді часть грошей, що пішла на заплату за товари, осталасьби в кешенях властителів, побільшуючи грошовий скарб. Так само річ має ся при зрості або обниженю суми сплат на рати. Тут техніка кредиту має велике значінє: сли нема кредитових інституцій, котрі перебирають довги ріжних підприємств, то для ринку треба більше грошей; треба сплачувати грішми почасті і такі довги, котрі взаємно знесли би ся, коли-б були рівночасно подані до відомости і зіставлені взаємно; сума тих довгів збільшує скількість оборотових грошей, замість перейти до скарбу.

Припустім тепер, що при незмінній сумі цін товарів — 1 мільон, і при незмінній сумі сплат на рати — $\frac{1}{2}$ мільона, пересічна скількість монетарних оборотів збільшилась з 1 на 2 і товари і гроші обертають ся скорше. Тоді ринок веє замість раз, скористати два рази, з одної і тої самої суми грошей; капіталіст прим. має час купити за 1.000 рублів средств продукції, опісля одержати таку суму з продажі товарів, і знов купити за них средств продукції, т. є. обійти ся замість з 2.000 рублів лиш з 1.000 рублями. Весь грошовий ринок вимагає лиш 750.000 рублів, замість попередних 1,100.000 рублів; прочі 750.000 рублів лишають ся в кешенях властителів, збільшуючи скарб. Зі змен-

шенем ся скорости товарово-грошевого обороту противні явища мають місце - часть скарбу переходить в оборот.

В той спосіб, при нормальнім, звичайнім стані річий утверджує ся відношенє ся межи пошитом і подачею грошей. Скарб грає ролю резервоару, звідки, в разі потреби, вищливають гроші на поле обороту і куди пливе в противнім случаю їх надвишка.

З розвитком капіталістичного суспільства, сума оборотових грошей на ринку росла далеко скорше, ніж скарб; але і скарб мусів збільшувати ся, бо в противнім разі був би неvistарчаючим з упливом часу, щоби регулювати колибання величезного грошевого ринку. Продукція грошей мусіла з конечности зростати. І справді першим крокам капіталізму в Европі товаришив небувалий доси привіз благородних металів з нововідкритих країв, а головню з Америки. Впрочім значіня того напливу грошей ослаблював до певної міри факт, що вартість грошей, отже до певної степені також їх сила купна впала в порівнаню з середними віками; це залежало від більшої, як давнійше, легкости добування грошевих металів, завдяки котрій скіль кість суспільної енергії праці, вложеної в даній сумі грошей, стала ся о много меншою.

Однак потреба грошей росла з так великою скоростю, що з часом, побіч металевих, почали вживати також паперових грошей.

Історія повстаня паперових грошей в головних начерках є слідуюча. Важене грошей при обмінних операціях перестало бути конечним від часу, як правительство взяло на себе контролю над оборотом грошей. Правительство виробляло з металю грошеві пластинки в даній вазі, формі і вартості монети. Монету від тепер приймали без важеня, бо правительство ручило за єї вагу і все було готове прийати єї назад за означену на них самих ціну.

Монети витирають ся в обороті, тратять на вазі, а однак все заховують ту саму силу купна, яка є на них означена, бо правительство не відмовляє ся замінити витерту монету на нову. Коли люде певні, що уряд все обмінє вп-

терту монету на нову, они приймають її, хочби зовсім не мала ваги. Звідси лиш оден крок до паперових грошей.

Правительство випускає паперові знаки, за котрі рунить і котрі всі приймають за монету, довіряючи правительству. Грошовий знак, це — можна сказати — монета, що витерла ся до тої степені, що з неї осталась лиш назва.

З початку правительство випускає лиш обмінні паперові гроші, т. є. такі, які на кожде жадане зобов'язуся обміняти на благородні метали згідно з означеною на них ціною. Обмінні гроші в обороті мають вартість таку саму, як металеві. Не маючи майже жадної вартости самі про себе, они при обміні мають ціну, бо неначе представляють свідоцтво на присвоєне собі певної скількості суспільної енергії праці, вложеної в грошових металах.

Але випускаючи обмінні паперові гроші, правительство має звичайно на оці не потребу обороту, але свої власні потреби. Паперові гроші є для правительства вигідною формою безпроцентової позички: правительство друкує їх і опісля виплачує ними видатки уряду, державну службу і т. п. Тому, що потреби правительства ростуть разом з економічним розвитком, отже лиш дивного, що оно випускає скількість паперів, яка значно перевищує попит грошового ринку. Тоді надмір паперів масами напливає до обміну на золото; як "скарб", золоті гроші є певнішим багатством, ніж паперові, які можуть стратити вартість в разі банкруцтва правительства. З початку державні каси вимінюють папери, але опісля, коли правительство бачить, що безпроцентова позичка не удає ся, оно здержує свободний обмін і обмінні паперові гроші переминюють ся в не обмінні.

Силою права правительство змушує горожан приймати необмінні паперові гроші і само також приймає їх при плаченю податків, мит і т. д.

Побіч необмінних паперів золото не вдержує ся в обороті: оно або замінює ся в скарб, або йде за границю як заплата за привожені товари. В внутрішнім обороті позі-

стають лиш паперові гроші, але їх звичайно є за багато, більше, як треба. Вийти з обороту дуже їм трудно; за границею їх не приймають, а скарб творять дуже сумнівний. Що-ж тоді стає ся?

Припустім, що в якійсь державі дійсний попит на грошевім ринку виносить 800 мільонів рублів, а кредитових паперів в обороті є за 1.200 мільонів. Тоді очевидно 1.200 мільонів паперів заступає 800 мільонів золота і представляє в обороті ту саму вартість, що 800 мільонів рублів золотом. Тоді вартість кредитового рубля буде рівнати ся $\frac{800000000}{1200000000}$ або $\frac{2}{3}$ золотого рубля, значить $66\frac{2}{3}$ коп. золота. Це зазначають в той спосіб: “курс кредитових білетів $66\frac{2}{3}$ коп. золотом за рубля”.

Упадок курсу паперових грошей в Росії доходив до 23 коп. за рубля. Взагалі він може спадати без границь. В Франції, в часах першої республіки, надмірне друковане асигнацій знизило їх ціну до $2\frac{1}{2}\%$ номінальної ціни, т. є. 40 франків асигнат рівнало ся 1 фр. золотом.

Колибання вартости необмінних паперових грошей можуть залежати від багато різних причин, чисто економічних або так званих політичних. Прим. політичне нещевне положення держави підчас війни, революції і т. п. — відразу обнижує курс: довіре до правительства зникає значно і зменшує ся сильно попит на його кредитові папери. Упадок курсу викликає, очевидно, підвищене всіх цін в нутрі краю, а підвищене курсу протилежно — упадок цін. Але колибання цін не наступає сейчас по змінах курсу. Найскорше прищорюють ся до курсу ціни товарів продукуваних головню на вивіз а також тих, які привозять з за границі; так діє ся тому, що курс паперів регулює ся наперед на заграничнім ринку, а на внутрішнім грошевім ринку не може бути докладно означеним, бо там майже не курсують металеві гроші, після котрих означує ся курс паперових грошей. Повільніший зміні піддають ся ціни товарів, які лиш в частині привозять або вивозять, а продукуваних головню і зживаних в нутрі краю. До таких товарів належить також робоча сила. Тому то упадок курсу

взагалі є некорисний для робітничої класи: ціни средств гонечних для життя підносять ся скорше, ніж платня робітникам; капіталісти ніколи не спішать ся піднести єї відповідно до підвишки цін на средства живности.

В великій масі відбуваючих ся обмінних операцій купно і продаж на кредит стають ся що раз частійшим явищем. Рівнож і лихва в добі, котру тепер досліджуємо, сягає величезних розмірів.

Правительство від самого початку періоду обмінної господарки бере на себе контролю над кредитовими операціями. В разі потреби оно помагає відзискати довг, але під умовою, що існують письмениі докази довгу, так зв. кредитові документи.

Найпростійшою формою кредитового документу є записанє довгу в торговельну книгу. Торговельники провадять в означенім порядку книжки, в котрих записують кому і кілько они винні, і кілько їм винні: коли приходить час заплати, они порівнують торговельні книжки межи собою і платять грішми лиш ріжницю межи довгами з обох сторін.

Найважнійшою формою кредитового документу є “вексель” — квіт на зятягнений довг, уложений після правних вказівок. Це є одинокий кредитовий документ в міжнародній торговлі. Він заступає гроші в слідуочий спосіб.

Припустім, що російський купець А. вислав пшеницю англійському купцеві Г. Англійський фабрикант В. продав машину російському купцеві Б. Тоді Б. купує від А. вексель виставлений на Англичанина Г. і посилає його Англичанинови В., котрий одержує гроші від Г. після цього векеля. Обійшло ся зовсім без посиланя грошей, а кождий одержав своє, без видатків і ризика подвійної пересплки.

Разом з розвитком кредиту появили ся інституції, що займають ся лиш кредитовими операціями: з одной сторони одержують они кредит від тих, що розпорядкають свободними капіталами, з другой сторони дають кредит капіталістам, які його потребують, т. є. пускають в оборот свої і

ножичені від других гроші. Такі інституції називають ся банками.

Докладнійше розглянемо форму кредиту і його значіне в загальній системі народної господарки тоді, коли буде мова не о повстаючім (рукодільнім), але о розвиненім капіталі. В кождім разі вже в добі, котру тепер розсліджуємо, кредит має великий вплив на обмін, а через нього також і на продукцію. Взагалі вплив є того рода, що кредит помагає розвиткови великої продукції, бо часово згортає в одних руках прокуційні средства многих осіб.

4. Поділ суспільного продукту межи ріжними капіталістичними клясами.

а) З п е к.

Від часу, як повстала суспільна кляса купців, повстав новий спеціальний вираз — “зпек” — щоби означити її участь в суспільнім продукті, так як участь прим. ремієшника означено виразом “заробок”. Ріжниця в тих назвах виразно показує, що, після загального погляду в суспільстві, дохід ремієшника є вислідом його праці, підчас коли дохід купця не залежить в такім степені від його праці. Загально вважає ся, що купец не продукує нічого, бо продукт виходить з його рук в такій самій постаті, в якій він його набув; противно, праця ремієшника витворює матеріальні зміни, творить новий продукт.

Цей погляд операс ся лиш на поверховнім гляданю на явище і впливає з хибного розумованя. Продукту не можна вважати за скінчений, коли не можна його зужити там, де його витворено; перевозенє його з одної місцевости до другої або з одного господарства до другого є конечною кінцевою операцією “продукції”. Під тим зглядом праця купця не ріжнить ся нічим від праці ремієшника: і о скілько зпек залежить від суспільно-пожиточної утрати енергії праці зі сторони купця, о стілько є дійсним зарібком.

Але дохід купця не полягає виключно на торговельнім зарібку. Купець від початку виступає в ролі торговельного капіталіста. Він бере верх над дрібними підприємствами, і зиск, котрий з них тягне, залежить не від кількості виконаної ним суспільно-пожиточної праці, але від розмірів капіталу і від його власти над продуцентами. В той спосіб зиск по найбільшій частині не є зарібком; і чим далше, тим в більшій степені дійсний торговельний заробок топить ся в торговельнім “зиску”, зходить в порівнянню з ним до зера.

То само відносить ся і до промислового капіталіста: зиск, який він одержує, не є в жадній звязи з величиною страт енергії праці, котрих вимагає його організаторська діяльність. Противно, рівночасно з зростом підприємства, капіталіст звичайно здає чимраз більшу часть своєї роботи на наємних робітників, зменшуючи розміри своєї організаторської праці; але його зиск зростає.

В тім значіно протипоставлене капіталістичного зиску зарібкови цілковито відповідає дійсности. Походжене промислового зиску ми вже вище пояснили. Він повстає з додаткової вартости, т. є. з додаткової праці наємних робітників. Дохід торговельного капіталу в домово-капіталістичній системі є також вислідом додаткової праці дрібних витворців, незалежних лиш формально; ріжниця в обох случаях не є річевою і она зникає що раз більше в міру того, як торговельний капітал стає ся промисловим.

Розеліджуючи справу зиску капіталіста, треба передовсім зазначити, що норма додаткової вартости не є достаточною мірою зиску; ця норма вияснює лиш одну сторону справи — о скільки некорисним є для робітника працювати в чужім підприємстві, але не показує вона з другої сторони — о скільки корисним є для капіталіста проваджене підприємства.

Ми розглядали вже оден примір капіталістичного підприємства — виріб рушниць. Норма додаткової вартости творила там 100%, бо ті 12½ рублів, які капіталіст стратив на купню робочої сили, принесли йому 125 годин до-

даткової праці, рівній $12\frac{1}{2}$ рублям. Але капіталіст вложив в підприємство не лиш змінний капітал; він вложив ще 50 руб. сталого капіталу — видаток на матеріали і знаряди. Після свого рахунку він одержав $12\frac{1}{2}$ руб. зиску з цілих $62\frac{1}{2}$ руб. витраченого капіталу, або 20% від капіталу. Число проценту зиску з цілого капіталу називає ся нормою зиску.

Очевидно норма зиску є менша від норми додаткової вартости бо норма додаткової вартости числить ся лиш після капіталу змінного, а норма зиску від всего капіталу — і сталого і змінного. В наведеном примірі є пять разів більший від змінного капіталу, а норма зиску пять разів менша від норми додаткової вартости.

Інший підприємець вложив в підприємство, припустім, відносно ще більше сталого капіталу, прим $112\frac{1}{2}$ рублів на ті самі $12\frac{1}{2}$ руб. капіталу змінного. Тоді, при тій самій нормі додаткової вартости норма зиску буде виносити лиш $\frac{12\frac{1}{2}}{125}$, т. с. 10%. Отже друге підприємство є менше корисне ніж перше: це походить звідси, що сталого капіталу вложено в друге підприємство значно менше.

Взагалі при однаковій нормі додаткової вартости, норма зиску є тим низшою, чим меншим є змінний капітал в відношенні до сталого.

Інакше можна представити це в той спосіб: норма зиску з огляду на дану норму додаткової вартости є тим низшою, чим вищий є органічний склад капіталу. “Органічним складом” капіталу називає ся відношенні до вартости межн його сталими і змінними частями; органічний склад вважає ся за “внешній” тоді, коли стала часть є відносно більшою — а це тому, що процес розвитку, як побачимо дальше, провадить до зросту відносної величини сталого капіталу.

Попередний примір представляє річ в упрощенім виді: розходить ся тут о норму зиску лиш для одного обороту капіталу. Капіталіст купив раз матеріали і знаряди, наняв робітників, продав товар і витрачений капітал вернув ся до него з зиском. В дійсности не відбу-

ває ся всьо так просто. Підприємець не обмежує ся до одного обороту капіталу, але провадить інтерес в протягу довшого або коротшого часу. Зиск свого підприємства він мірить процентом зиску за рік. В міру потреби він купує робочу силу, знарядд. матеріяли; в міру можности — продає товар.

Єго капітал робить цілий ряд оборотів; при тім тих оборотів не можна докладно відділити від себе. Підприємець рівночасно продає давно витворений товар, продукує за помічю робочої сили новий і купує всьо, що потрібно для дальшої продукції. Грошовий капітал видає ся частями і вертає частями, але дуже нерівномірно.

Видаток на купню робочої сили вертає ся капіталістови цілковито при кожній продажі товару, котрий зістав витворений через зужитє тої робочої сили. Так само вертає ся цілковито при кожній продажі вартість матеріялів, які пішли на витворенє товару. Сли прим. капіталіст продає 1.000 метрів перкалю, то мусить при тім одержати з поворотом все те, що єго коштували матеріяли і робоча сила, зужита при продукції тих 1.000 метрів (мусить він очевидно окрім цього одержати зиск, але тимчасом можемо лишити його на боці).

Зовеїм що ниньшого діє ся з капіталом виданим на знарядд: на робітню, варстатт, струменти; та часть капіталу не вертає ся від разу при кожній продажі товару. Продаючи 1.000 метрів перкалю, капіталіст не одержує ще тої суми, яку видав на робітню. І це зовеїм природне: робітні йому не убуло, стоїть на своїм місці і буде служити еще може бути на многолітню продукцію. Припустім, що сї вистарчить на випродукованє міліона метрів перкалю: тоді в вартість кожного метра входить одна міліонова часть вартости робітні і при продажі 1.000 метрів, повинна вернутись йому лиш $\frac{1}{1000}$ капіталу виданого на робітню.

Те саме відносить ся до струментів: при продажі перкалю капіталістови вертає ся за кожним разом лиш певна часть видатків на варстатт і вертена, при помочи котрих вироблено товар. Сли варстату вистарчить на 100.000 ме-

трів, то при продажі 1.000 метрів капіталіст одержує з поворотом в грошовій формі $\frac{1}{100}$ вартости варстату і т. д. Один знаряд може служити довше, як другий: прим. робітня — 50 літ, варстат — 5 літ. Часть капіталу видана на робітню вертає ся дрібними частинками і верне ся в цілості доперва за 50 літ; иншими словами час її обороту вносить 50 літ. Для капіталу виданого на варстаті цілковитий оборот відбуває ся в протягу 5 літ. Капітал виданий на матеріяли і робочу силу обертає ся ще скорше прим. в протягу одного місяця.

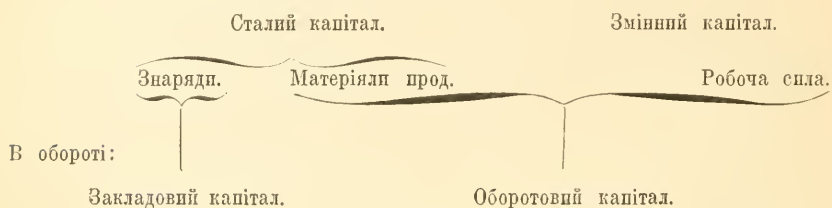
Різниця межн двома частями капіталу, котру ми зазначили, має велике значіне для капіталіста: одна — видатки на матеріял і робочу силу — вертає ся відразу підприємцеві при кождоразовій продажі товару; це так званий **о б о р о т о в и й** капітал; друга — видатки на знаряди — лиш частинно вертає ся капіталістови; це **к а п і т а л з а к л а д о в и й**. Закладового капіталу тратить ся при повстаню підприємства відносно велику скількість відразу; а оборотового капіталу для провадження інтересу потрібно лиш тільки, щоби його вистарчило від одної спродажі до другої; для підприємця ця різниця є дуже важна.

Межи закладовим і оборотовим капіталом є ще пиньші різниці. Закладовий капітал через цілий час уживаня, доки не знищить ся, не змінює форми: робітня остає ся робітнею, сокира — сокирою. Оборотовий капітал змінює форму підчас продукції: пряжа стає ся тканною, вуголь сIALHOє ся, — і одно і друге перестає існувати в давній постаті; робоча сила також, раз зужита, перестає бути капіталом, вже не належить до капіталіста, котрий мусить купувати її знова до дальшої продукції.

Не треба мішати капіталу оборотового з змінним капіталом, і закладового капіталу — з сталним. Одно ділене капіталу на части робить ся з точки погляду підприємця, друге — з точки погляду робітника — виконавця. Змінний капітал — вартість робочої сили —

є лиш частю оборотового капіталу, бо в оборотівім капіталі містить ся ще вартість матеріялів; а сталій капітал є більший від закладового, бо містить в собі також саму вартість матеріялів.

В продукції маємо:

Знаючи скорість обороту поодиноких частин капіталу, можна знайти пересічну довготу обороту цілого капіталу, т. є. вирахувати, через який час ціла сума вложеного капіталу частинно, при поодиноких продажах в грошовій формі переходить через руки капіталіста.

Легко зрозуміти, яку ролю в обчисленнях капіталіста грає пересічний час обороту; ели при кождім обороті одержує ся 2% зиску, то при трех оборотах процент зиску внесе 6%, а при пятьох аж 10%.

В kwestії річного проценту зиску, час обороту змінного капіталу має особливше значіне. Припустім, що той час становить оден місяць, то змінний капітал в протягу року вертає ся підприємцеві 12 разів. Ели норма додаткової вартости виносить 100%, т. є. 1 рубель змінного капіталу приносить капіталістові 1 рубля додаткової вартости, то за цілий рік оден і той самий рубель змінного капіталу принесе в 12 разях 12 рублів, т. є. 1.200% додаткової вартости.

Для робітничої класи значіне має лиш проста норма вартости додаткової, т. є. норма кождоразового обороту, бо она вказує на відношене додаткової праці до конечної, і о скілько є некорисним для робітника продавати роботу

силу. Для капіталіста важною є річна норма додаткової вартости, бо єго цілю є одержати можливо як найбільший річний процент зиску з свого капіталу, а річна норма додаткової вартости вказує, о скілько корисним для нього є купувати робочу силу.

Як це ми вже вияснили, норма додаткової вартости при поодинокім обороті змагає до зрівняня ся в всіх галузях суспільної продукції. Тимчасом пересічний оборот капіталу в різних галузях продукції є ріжний, тому то річна норма додаткової вартости є неоднакова. Ся прим. в прядільнянім заводі пересічна довгота обороту змінного капіталу вносіть оден місяць, а в гарбарстві два місяці. то. при нормі додаткової вартости в скількості 100%, це дасть річну норму для прядільні 1200%, для гарбарні 600%.

Вже вище ми сказали, що навіть при однаковій нормі додаткової вартости, норма зиску не є однакова, ся склад капіталу є ріжний. Тепер треба до того додати, що і річна норма додаткової вартости є неоднакова, ся не є однаковий час обороту змінного капіталу. Звідси здавало би ся, що заключене буде таке: річна норма зиску в різних підприємствах повинна бути ріжною.

В поодиноких случаях можна це наглядно показати в слідуєчий спосіб: Маємо два капіталістичні підприємства — цукроварні і бавовняні заводи.

Ч. підприємства.	Сталий капітал.	Змінний капітал.	Річна норма додаткової вартости	Річна сума додаткової вартости.	Ціна відповідно-ча вартости всего товару вигворено-го в протягу року.	Річнийна ціна все-го товару.	Річний процент зиску.
1	900 р.	100 р.	100%	3 обор.	300%	300 р.	30%
2	950 р.	50 р.	100%	2 обор.	200%	100 р.	10%

Чи можливий такий стан річний в дійности? Ні, бо

він перечить правам конкуренції, пануючим в капіталістичнім суспільстві. Коли в дійсности підприємства одної галузи продукції є більшіе корисні, ніж підприємства другої, тоді відбуває ся перехід капіталу з другої до першої: в першій продукція розширює ся і подача її продуктів на ринок зростає; в другій зменшує ся продукція і подача її товарів на ринку зменшує ся; тоді ціна товарів в першій галузі продукції паде, а в другій підвищує ся, рівночасно змінює ся норма зиску одних і других підприємств. Отже з причини конкуренції відбуває ся переміна цін в таким напрямі, щобн зиск в найкориснійших підприємствах обнизив ся. В той спосіб річний процент зиску змагає до рівноваги. Так впливає на нього конкуренція капіталістів. Ринок взагалі не зносить нерівности: в капіталістичнім суспільстві він грає ролю загального елементарного рівелатора.

Так отже після прав конкуренції річний процент зиску з капіталу в данім суспільстві зміряє до зрівняня ся і колибає ся около одної пересічної величини.

Легко переконатись, що в наслідок того права одні товари завсїгди продають ся дещо понад свою вартість, інші — понизше вартости. Це нам буде легко розелідити на попереднім примірі, припускаючи, що в цілій суспільности є лиш два капіталісти (справа не змінить ся, хоч би ми взяли для приміру далеко більшіе капіталістів).

Ч. підприємств.	Сталого капіталу.	Змінного капіталу.	Норма додаткової вартости.	Річна скількість оборотів змінного капіталу.	Річна норма додаткової вартости.	Річна скількість додаткової вартости.	Річна норма зиску.
1	900р.	100р.	300%	300р.	1300р.	1200р.	20%
2	950р.	50р.	200%	100р.	1100р.	1200р.	20%

Ціна товару понадше вартости 100р.

Ціна товару понизше вартости 100р.

Отже кождий товар продає ся пересічно не після вартости праці, але вище або нижше. Те, що виграє ся на ціні одних товарів, тратить ся на ціні других. Лиш загально і пересічно, не для поодинокого товару, але для суспільного продукту риночні ціни відповідають вповні вартості.

Продаж поодиноких товарів не цілком після їх вартости є ціхою капіталістичної продукції. В обмінній господарці, (не капіталістичній а дрібно-буржуазній. — котра в прочім в чистім виді зовсім не існувала), продавцем був безпосередній продуцент; він все мусів приноровити ся при обміні до вартости продуктів, в протівнім разі поодинокі господарства, як то вже ми говорили, упадають, зменшують продукцію, а опісля внаслідом цього є, що зміни в попиті і подачі змагають до встановленя цін відповідних вартостям. Пересічна риночна ціна товару могла тоді зближати ся до його вартости.

В капіталістичнім суспільстві річ має ся інакше: товар продає не особа, яка його випродукувала, але капіталіст. Для капіталістів обмін рівних скількоствий суспільної енергії праці необхідним не є, найважнійшим для него є з н с к. Процент зиску мусить бути однаковий, хочби навіть риночна ціна мала віддалити ся від вартости.

Все те, що ми сказали про річний процент зиску, відносить ся не лиш до чисто промислових, але також до торговельних і кредитових підприємств. Хоч змінний капітал тих підприємств був би незначний, хоч незначною булаби сума витворюваної в них додаткової вартости, они мусять давати звичайний річний процент зиску, або їх понехає ся, як некорисні, а капітали звернуть ся до інших галузій суспільної продукції.

Впрочім в ріжних галузях продукції можуть вдержати ся певні ріжниці в висоті річного проценту зиску. Ріжниці ті залежать передівсім від того, що в одних підприємствах організаторська діяльність капіталіста є більше зложена і труднійша, в інших — менше. Здаючи свою організаторську роботу на наємних робітників, капіталіст мусить вдоволити ся трохи меншим процентом зиску. З тої

самої причини банковий процент від капіталу є звичайно вищий від звичайного промислового зиску. Сліб в промисловім підприємстві я дістав з 100 рублів 7 рублів зиску на рік, то позичаючи ті 100 руб. промислового капіталістови, я вдоволюся 5 руб., але за те позбудуся клопотів, перозлучних з промисловими підприємствами.

Другим услівем різниці висоти зиску є ступінь ризику полученого з провадженням інтересу. Щоби капіталістови оплатилося наражатися на велике ризико, то його зиск мусить бути вищий від звичайного зиску. Передовсім легко можна це бачити на примірі кредитових підприємств. При звичайних 7% зиску промислового, банковий капіталіст годить ся взяти прим. 5 від 100 лини в тім случаю, сли довжник дасть достаточне забезпеченє: сли такого забезпеченя нема, віритель уважає 5% недостаточним винагородженєм, бо він ризикує, що гроші можуть бути йому не звернені. Тому то віритель в подібнім случаю може взяти 6, 8, 10%, а навіть і більше.

Звичайна норма річного зиску для даного суспільства залежить від цілої суми его капіталів і цілої суми втвореної в протягу року додаткової вартости. Сли сума капіталів виносить 1000 мільонів, а вартість додаткова 100 мільонів, пересічна норма зиску буде 10%. Впрочім тут треба зробити увагу, що часть додаткової вартости заберас в виді податків і мит правительство, другу часть, як то побачимо дальше, в виді ренту — власитель землі. Припустім, що обі ті частини виносять 30 мільонів. Тоді цілий зиск капіталіста виносить 70 мільонів, пересічна річна норма — 7%.

Вертаючи до розсліджуваного тут періоду капіталізму — мануфактурної епохи — треба завважити, що тоді норма зиску була дуже висока, мірила ся взагалі на десятки процентів (часом доходила до 300—400%). Це треба пояснити в слідующий спосіб: доки праця була ручною, видатки на робочу силу, т. є. змінний капітал, творять дуже значну часть цілого капіталу, а тому що зиск повстає за

помочю змінного капіталу, то чим він більший, тим вищий є процент зиску. Тому то хоч в мануфактурних підприємствих норма додаткової вартости не є дуже висока, процент зиску є значний.

Однак загальна маса зиску не сягає таких величезних розмірів, як в добі розвишеного машинного капіталізму і капітали є ще відносно малі, а великий процент від малого капіталу ще не представляє значної суми.

б) Грунтовий рент.

В фєвдальній добі життя людськості, коли рільництво було засадничою і пануючою формою продукції, володінє землею було нероздільно злучене з організаторською ролєю в суспільній боротьбі з природою. Доходи властителя землі, фєвдала (панщина і чинш) були неминучим вислідом тої організаторської діяльности і рівночасно конечним услівєм, щоби властитель рілі міг сновняти свою суспільно-пожиточну ролю.

Розвиток обмінного господарства змінює характер і значінє доходу земельного властителя. Що до форми, зміна полягає на тім, що доходи побірають ся не в натуральнім виді, т. є. не вирост в формі продуктів, але змінюють ся наперед на гроші. Ця зміна полягає на тім, що дохід тої що раз то менше впливає з продуктивної організаторської діяльности властителя рілі, бо фєвдал, втягнений в систему обмінних зносин що раз то більше усуває ся від тої діяльности.

Це не значить, що дохід властителя землі почав зменшувати ся. Противно, як то ми вже сказали, власне під впливом розвиваючого ся обміну, фєвдальний визиск змінює ся значно і викликає з початку прикованє селян до землі, а описля позбавленє їх землі цілковито, або в часті.

Коли зникає панщина і чинш, а підданий селянин стає ся почасти свобідним, дрібним властителем землі, з фєвдально-організаторської ролі майже не остаєсь нічого. Впрочем дідич не все дає землю на вишайм, але часто про-

вадять сам господарство при помочи наємних робітників, але тоді тип господарства є цілкомито капіталістичний, не подібний до фєвдальної організації продукції. Дохід власника землі стає ся аналогічним з “зпском” капіталіста; земля стає ся капіталом і з загальної суми додаткової вартости, витворюваної в данім суспільстві, власник рїлі мусить одержати свою часть, як кождий инший капіталіст. Лиш що розміри тої части залежать від дещо відмінних условин, ніж для иньших капіталістів.

Розвиток капіталістичних форм володїня землею відбував ся з певною повільністю. Останки фєвдальних відносин лиш в Англії зникли в половині XVIII. віку, а в иньних краях європейських задержались довше: до кінця XVIII. в. в Франції, до послїдного часу в Німеччині, Австрії і п.

Рештки фєвдалізму є рїзні що до форми для рїзних країв і періодів. Деколи спроваджують ся вони до натурально-господарчого винайму: тут вчислює ся, перше, винаєм за відробленє на панськїм, що повстав з давної панщини, друге, спілка, подібна до фєвдальних чиншових условин (наймаючий віддає власникови землі певну часть продукту, найчастїйше половину, часом більше). Деколи з причини особливих історичних обставин, серед розвиваючих ся капіталістичних условин переходять ся через довшїй час останки підданчої громади (звичайно правительство піддержує громаду з тих самих причин, що давнїйше піддержував єї фєвдал: в ціли позисканя рїзномодних оплат, вигіднїйше є мати до діла з громадою, якої члени є звязані солідарною порукою, ніж з поодинокими господарствами).

Економічний розвиток усуває останки давних відносин рїзними дорогами. Як це вже висше ми сказали, дїдич: розвитком грошевої господарки, замінює в власнім інтересї натуральні селянські данини на грошеві, заступає описля в многих случаях підданих дїдичних винаємників свободними і т. д. Там, де останки минувшини переходять ся за довго, так, що перешикаджають сильно розвиткови.

вносить ся їх звичайно за помочю прав. Ми не будем тут докладнійше розглядати історії подібних змін. В кождім разі они відбували ся всюди, де мав місце розвиток обмінного суспільства.

Суть ренту і права єго змін виступають найвиразнійше, коли розсліджуємо їх в розвинених формах ґрунтових відносин капіталістичного суспільства. Умовини менше викінчені лекше розглядати, операючись на певній знакомості більше викінчених умовин.

Підприємець, посідаючий капітал, бажає зорганізувати підприємство — промислове, торговельне або рільниче — всьо одно, яке. Жадне підприємство не може бути уряджене поза просторонню; отже підприємець мусить зайняти відповідний кусень землі. Але в культурнім капіталістичнім краю нема землі без властителя, треба землю купити або винаймити, бо ніхто єї даром не відступить.

Так отже підприємець купує або наймає кавалок землі, припустім, що зовсім незправленої, що в ній не містить ся ані атому людської праці — землі, що не має жадної вартости. За щож в такім разі платить підприємець? За можливість вложеня суспільної праці в дану просторонь землі. Обмін полягає тут не на праві вартости праці, але на праві монополію. Колиб земля не була змонополізована, капіталіст не був би змушений платити за кавалок ґрунту, за можливість застосованя на нім суспільної праці. В заплаті лиш за можливість діяльності в певнім напрямі нема нічого незвичайного в капіталістичних відносинах; прецінь і самий підприємець одержує додаткову вартість на тій засаді, що він дає робітникови можливість брати участь в суспільній продукції.

Форма заплати — купно або винаєм — не має великого значіня в цій справі. Припустім, що рент за землю вносить 1000 руб.: сли властитель землі продає даший кусень ґрунту, то бере за нього суму, котра без клопоту і ризика давала би йому річного доходу 1000 рублів. Сли звичайний кредитовий процент вносить 40% річно, то ціна за продаж кавалка ґрунту внесе 25.000 руб.: ця сума при-

носить власникові землі 1.000 руб. доходу, так само догідно, як в формі ґрунтового ренту. Взагалі ціна, за котру продає ся землю представляє як це звичайно говорить ся — скапіталізований рент, т. є. рент замінений на капітал, що приносить такий самий кредитовий зиск, як рент. Вложивши капітал в закупку землі, підприємець зачислює той видаток до необхідних видатків в підприємстві і повинен одержати звичайний зиск з того видатку, иньшими словами, він став ся земельним власником і мусить також одержувати ґрунтовий рент.

Але від кого бере рент підприємць, що віддає його власникові землі, або бере для себе. Ся земля належить до нього? Очевидно від купуючих, в ціні продуктів. В той спосіб ціна продукту, побіч звичайних видатків на продукцію і звичайного зиску, мусить оплачувати також рент. Інакше підприємство не було би корисним для капіталіста. Припустім, що гірничий промисловець видав на матеріяли, знарядд і робочу силу 750.000 руб., а з того випродуковано 1 мільон пудів чавуну (литого желіза); звичайна норма зиску вносить 10% річно а рент за землю під копальнями і гірничими забудованнями — 25.000 руб.; в такім разі продукт мусить бути проданий за 750.000 + 75.000 + 25.000 — за 850.000 руб. по 85 коп. за пуд, щоб підприємство могло входити за хосенне.

Так річ представляє ся з точки погляду поодинокого капіталіста, поодинокого власника землі. Як-же представляє ся вона з точки погляду цілого суспільного господарства?

Власник землі хоче, щоб рент був якнайвищий: а капіталіст старає ся платити за землю якнайменше — на тім основує ся протилежність їх інтересів. Звідси повстає боротьба о рент. Вислід боротьби залежить як завжди в таких случаях, від взаїмних відносин сил, від степені переваги власника землі на капіталістом, і противно. Ся в краю находить ся багато незанятої землі, котру власники хочуть продати для рілничих або промислових підприємств, тоді капіталісти находять ся в корисних усло-

винах боротьби: земельні власники дуже їх потребують, конкурують межн собою на земельнім ринку і не можуть жадати занадто високого ренту. Слн протнвно, незанятої землі, здатної для цілпї підприємства, осталоєь відносно небогато, тоді капіталістн відчувають більшпїй брак землі, конкурують межн собою і муєть платити виспїий рент.

З огляду на такі умовини ясно є, що в міру розширення ся продукції, в міру зменшування ся простору землі, не занятої на капіталістичні підприємства але здатної до тої цілпн, зростати муєть власть земельних монополістів над підприємцями, збільшувати ся муєть рент. Розміри того зросту в кожній даній хвилн залежуть від укладу сил і інтересів в боротьбі. В самій річн, слн власники землі в якімсь краю зачинають вимагати занадто високої заплати за землю, значпть, загато зменшують зиск капіталістів, тоді капіталістн винаходять спосіб на перенесенє своїх капіталів до нпнпх країв, що в дійсности дуже часто можна бачити. Слн цього средства не можна ужити, тоді муєть здержати ся розвиток продукції, бо зменшус ся можливість для капіталістів громадженя богацтв: умівя конкуренції будуть дуже тяжкі, так, що приєшпнть ся руїна здібнїйшпх підприємств; їх капіталн, згромаженї в руках меншого числа великих капіталістів, будуть творити більше силн, нїж давнїйше, бо будуть менше поділеною силою; власники землі, що лєкше давали собі раду з слабими підприємцями, будуть змуненї уступити перед сильними капіталістами.

Так отже загальна сума ренту, яку одержують власники землі в данім суспільстві, залежить від слїдуючих двох умовин: перше, від загальної сумн додаткової вартостн втворюваної в краю і діленої межн власниками землі і підприємцями; друге, від історично утвореного складу і взаїмного відношеня обох класє, в боротьбі за зиск і рент. Перше умівє залежить очевидно від загальної уровенн розвитку продукції; від цього залежить також друге умівє, як це бачимо з факту, що зрієт пошиту на землю з сторони розширяючої ся продукції збільшус панованє рільників

над підприємцями, а заміна дрібних підприємств на великі має противний вплив.

Припустім, що загальна сума капіталу в краю виносить 1200 мільйонів годнів, що відповідає 120 мільйонам рублів; річна сума додаткової вартості рівнає ся 120 мільйонам годнів, в грошовій формі 12 мільйонам рублів. З тих чисел рільники беруть 3 мільйони рублів, а для підприємців остає ся 9 мільйонів рублів. Норма річного зиску виносить тоді $7\frac{1}{2}\%$ (9 мільйонів від 120 мільйонів); а норма ренти для цілого краю виносить $2\frac{1}{2}\%$ (3 мільйони від 120 мільйонів). З розвитком продукції капітал зростає прим. до 300 мільйонів рублів; припустім, що вартість додаткова виносить 25 мільйонів; з них землевласники, користаючи з зросту свого панованя над капіталістами, котрим труднійше, як передше, знайти землю на підприємства, беруть для себе аж 10 мільйонів, полишаючи підприємцям 15 мільйонів; норма зиску внесе 5% ; норма ренти для цілого краю $3\frac{1}{2}\%$. Опісля продукція ще більше зростає: сума капіталу — 800 мільйонів рублів, додаткової вартості 60 мільйонів; але капіталісти знайшли новий вихід для своїх капіталів, прим. край знайшов собі кольонії, де є багато вільної, таної землі, здатної під рільничі і промислові підприємства. Тоді землевласники стають ся трохи приступнійші: они беруть вже не $\frac{2}{5}$ але одну третю часть загальної суми додаткової вартості, іменно 20 мільйонів рублів; зиск рівнає ся 40 мільйонам, норма зиску — 5% , загальна норма ренти $2\frac{1}{2}\%$.

Переїдім тепер до питання, яким способом ділить ся загальна сума ренти межі поодинокими властителями землі. Треба взяти тут під увагу неоднакову якість ріжних куснів землі: праця вложена в одні є більше продуктивна, ніж в других. Цю ріжницю видно наглядно в видобувалючім промислі: в рільництві в наслідок неоднакової урожайности землі — показує ся, що на однім шматі землі плід є пять кратний, на иннім, при однаковій утраті капіталу і праці, — десятикратний; в гірництві, в однім місці руда має більше металю, в иньшій — менше і т. д. Але в перетворчій промислі рівнож не мале значіне має прим. близькість во-

ди, необхідної для продукції, або можливість застосування бігу ріки або потоку. Далше, в всіх чисто капіталістичних підприємствах важним є дуже, під зглядом продуктивності праці, віддаленє від ринків, де купує ся матеріали і продає ся готові товари, як рівнож істнованє або неістнованє вигідних чи не вигідних доріг комунікації до тих ринків. Тому, що вартість транспорту містить ся в вартості продукту — коли перевіз коштує менше праці, як звичайно, продуктивність праці в данім підприємстві буде висша від пересічної.

Так отже маємо перед собою ряд одного роду підприємств, припустім рільничих, проваджених серед неоднакових условин природи. На одній частці землі, при видатках на средства продукції і робочу силу 10.000 руб., одержує ся 10.000 пудів збіжа. Це найгірший рід поля; з другого, при тих самих видатках, одержуємо 15.000 пудів збіжа; з третого, найлучшого поля — 20.000 пудів. Звичайний річний процент зиску виносить припустім 5%. Підприємець, що провадить господарство на гіршім полі, мусить мати своїх 5%, т. є. 500 руб. зиску на рік, бо в иньшійм случаю він вважав би своє підприємство некорисним, і постарав би ся вмістити свій капітал в иньшій галузі продукції. Але земля не належить до нього і він не може дістати єї даром, отже він мусить платити землевласникови якийсь рент, очевидно не дуже великий, бо ґрунт є гірший, ніж иньші ґрунта; в противнім случаю підприємець переніс би капітал до иньшого краю, з огляду на те, що видатки на транспорт можуть коштувати менше, ніж занадто високий рент. Припустім, що рент виносить 300 руб. Отже в ціні продукту підприємець мусить одержати загалом 10.800 руб. (10.000 на видатки продукції, 500 руб. зиску і 300 руб. ренту). Отже пуд збіжа мусить коштувати 1 руб. і 8 коп.; танше продавати не можна, бо тоді підприємець мусів би кинути свій інтерес; дорожше продавати також не може, бо тоді його зиск був-би більший від звичайного. Отже в данім суспільстві риночна ціна збіжа виносить не більше над 1 руб. 8 коп. Сли она є низша від тої норми, рільнича продукція

зменшує ся і ціна збіжа зростає в наслідок меншої подачі: сли є виспа — зиск в рільництві більший ніж звичайно. капітали напливають до тої галузи продукції і землевласник, користаючи з їх конкуренції, підвищує рент так, щоби висоту зиску допровадити до звичайної степені. прим. бере 500 — 1000 руб.

Рент з найгіршого обшару землі називає ся а б с о л ю т н и м рентом. Так отже звичайна риночна ціна відповідає видаткам продукції, при найгірших природних условинах, при котрих капіталісти ще провадять інтерес. п л ю с звичайний зиск. п л ю с абсолютний рент. Це відносить ся очевидно не лиш до збіжа, але також до всіх інших продуктів: лиш що в перетворчій промислі значіне природних условин в наших часах є відносно менше ніж в рільництві з його зацофаною технікою, з єго великою залежністю від якості землі, від клімату, з його потребою великих земельних просторів.

Ринок не робить жадної ріжницьї межі продуктом втвореним серед гірших або лучших условин: ціна є однакова. в нашій примірі 1 руб. 8 коп.; 15.000 пудів збіжа, випродукованих на другім кавалку землі, будуть продані за 16.200 руб., т. є. окрім звичайних видатків і зиску лишть ся 5.700 руб., котрі забере землевласник в виді ренту, капіталістови з тих 5.700 руб. не лишть ся нічого — він одержав лиш свій звичайний зиск, після правила річних норм зиску: слиби рент виносив менше ніж 5.000 руб., а зиск більше ніж 500 руб., тоді появилсь би конкуренти иньні капіталісти, котрі згодьшсьби на підвишенє ренту.

Так отже властитель другого кавалка землі, окрім 300 руб. абсолютного ренту, одержує ще 5.400 рублів, які творять т. зв. д и ф е р е н ц і я л ь н и й (р і ж н и ч к о в и й) рент. Властитель третого, найлучшого кусника землі одержить ще більший ріжничковий рент — 10.000 руб., як то можна переконати ся з простого обчисленя. так як в попереднім примірі.

Тут може виринути питань, чи не перечить теорії вартости праці висше вказана звязь межи риночною ціною і найгіршим природним условинами, при котрих ще можна провадити продукцію. Ми знаєм, що ціна залежить від вартости, а вартість є то пересічна скількість енергії праці конечної до витвореня продукту; отже величина вартости відповідає утраті праці в пересічних природних условинах, а не в найгірших; здавалоби ся, що і до пересічної риночної ціни повинноби те саме відносити ся, т. е. повинна она відповідати видаткам продукції в пересічних природних условинах плюс зиск, плюс абсолютний рент. Але противеньство є лиш тут позірне і оно скоро зникає, коли приглянемось тому ближше.

Вартість товару розпадає ся, як це ми вже знаєм, на вартість сталого і змінного капіталу і на додаткову вартість. Відповідно до того ціна повинна розпадати ся на пересічні видатки продукції, пересічний зиск, і пересічний рент (бо загальна сума ренту і зиску рівнає ся загальній сумі додаткової вартости).

Відповідно до форми поданої в тім розділі, ціна розпадає ся інакше: замість пересічних видатків продукції, є взяті видатки продукції на найгіршим, найменше придатнім на подібного рода підприємства шматі землі, а замість пересічного ренту взятий абсолютний рент. Але легко спостерегти, що о скілько видатки на найгіршим ґрунті перевиснають видатки на пересічним, о стілько абсолютний рент є меньший від пересічного, в котрім містить ся окрім абсолютної ще і пересічний, ріжничковий (диференціальний) рент. І в той спосіб обі формулки цін є зовсім однакові. Справдїм це на нашім чисельнім примірі, уважаючи другий кавалок ґрунту за пересічний.

Продукція 10.000 пудів збіжжя на найгіршім кавалку вимагає видатків сталого і змінного капіталу 10.000 руб.
5% зиску 500 руб.
абсолютного ренту 300 руб.

Загалом 10.800 руб. по 1 р. 8. к. за пуд.

Пересічний кавалок ґрунту такого самого розміру, що гірший, при видатку 10.000 руб. сталого і змінного капіталу, дає 15.000 пудів; то значить, щоби порівнати його з гіршим, треба взяти кавалок ґрунту $1\frac{1}{2}$ разів менший, з котрого одержує ся також 10.000 пудів; тоді маємо: видатки капіталу змінного і сталого: $6666\frac{2}{3}$ руб. ($1\frac{1}{2}$ разів менше як 10.000р.)
зиск 5% $333\frac{1}{3}$ ”
пересічний рент 3800 ” ($1\frac{1}{2}$ разів мен. 4700 р.)

Разом 10.800 руб. по 1 руб. 8 к. за пуд.

Ходить о те, що при обчислюваню для пересічного шматка землі бере ся видатки о $3,333\frac{1}{2}$ руб. менші, зиску о $166\frac{2}{3}$ руб. менші, навіть абсолютного ренту о 100 руб. менше (200 руб. замість 300 руб., бо беремо о $1\frac{1}{2}$ разів менший кусень ґрунту), натомість вчислює ся в ціну недостаточний для гірших частин ґрунт, пересічний ріжничковий (диференціальний) рент — 3,600 руб.; одержуєм отже оден і той самий результат.

Всі ті обчислення дають ся пристосовувати до всіх иньших товарів, лиш з тою ріжницею, що в перетворчій промислї ріжничковий рент, а тимбільше абсолютний, мають менше значінє — ніж в дискусїї.

З того обчислення показує ся, між иньшим, в яким значіню ціна залежить від вартости праці в епої капіталізму. Ціна продукту є в залежности від пересічних видатків сталого і змінного капіталу, п л ю с пересічний дохід капіталістичний (сума пересічного зиску і пересічного ренту). А пересічна норма капіталістич-

ного доходу залежить від відношення вартості праці всего капіталу в краю. В той спосіб від права вартості праці посередно залежать ціни, що в першій мірі є залежні від норми капіталістичного доходу, від котрої з черги залежать ціни при даних стратах сталого і змінного капіталу.

Передовсім великих розмірів сягає ріжничковий рент в промислових місцевостях і містах, де примінене суспільної праці відбуває ся найінтензивніше, де близькість ринку потягає за собою найбільшу ощадність праці при транспорті і переховуваню товарів. В самій річч припустім, що одна фабрика, яка продукує 1.000.000 пудів товару знаходиться в віддаленю одної верстви від ринку, а друга така сама — в 11 верствах; 10-верстовий транспорт мільона пудів є величезною утратою праці, сли отже перша фабрика омине тої страти, то при з в н ч а й н і й висоті зиску першого фабриканта, вся ощадність піде на ріжничковий рент для власителя землі — як заплата за можливість примінення суспільної праці при незвичайно сприяючих обставинах. Впрочім великий капіталіст, маючи величезну економічну силу, дуже часто відтягає для себе часть того ріжничкового ренту і тим легше побиває конкурентів.

Загальний процес продукції, як то ми вже сказали, провадить до того, що рент росте, без жадної заслуги зі сторони тих, що його побирають: зростає разом з попитом на землю для ріжного рода підприємств.

Зростає передовсім ріжничковий рент, особливо коли близько ґрунтів побудовані добрі дороги комунікації, які приближають ті місцевости до ринку, або коли на тих ґрунтах відкрито нові природні багатства і т. п.

Завдяки сталому зростови ренту, земля звичайно продає ся доросше, ніж це припадало би з обчислень капіталізації ренту; будуче підвищення ся ренту оплачує ся почасти в ґрунтовій ціні. Завважимо тут, що продаж землі з м і ц н ю є рент. В самій річч капіталіст, що купив землю, уважає гроші, які він за що за-

платив, за вложенні в землю капітал. що конечно му- сить принести йому відповідний зиск. Рент хоронить з одної сторони не лиш сила монополію, але і сила капіталістів. що вимагає рівної норми зиску для всіх капіталів.

Не треба мішати так званого винаємного чиншу з рен- том. Винаймає ся по більшій часті не голу неуправлену зе- млю, але разом з будинками. що находять ся на ній. разом з уліпшеннями перепровадженими там попереднюю працею. часто разом з знарядями. худобою і т. д. Все те творить певний капітал. який позичає ся в формі винайму. і який мусть принести віртелеви т. є. землевласникови. зви- чайний кредитовий процент. Отже часть винаємного чиншу представляє звичайний зиск з кредитового капіталу зем- левласника; ту часть треба відняти від винаємного чин- шу. щобн одержати чистий рент.

Побіч розвинених форм капіталістичного рільництва в мануфактурній добі всюди. а пізнійше в більшій часті краю. переходують ся форми менше скінчені. головно в рільництві. До таких форм можна зачислити також госпо- дарства. в котрих землевласник і капіталістичний підпри- смець творять одну особу, котра одержує і рент і зиск. Але не маємо потреби задержувати ся тут на цім: така злука майже нічого не змінює в загальнім стані річній.

Дуже часто в ролі винаємника вступає не капіталіст але дрібний продуцент. що обходить ся зовсім або майже зовсім без наємної праці. — звичайно селянин-хлібороб. В тім случаю “зиск” хлібороба легко спроваджує ся до зера: дрібний арендатор (винаємник) не має сили ка- піталіста. він не може провадити боротьби з землевла- сником за рент. і рент зростає так, що заледви лишає а- рендаторови необхідні середники до життя. В дійсности є він тоді наємним робітником землевласником. під маскою самотійного арендатора. Під впливом торговельного капі- талу. що з своєї сторони визискує дрібного арендатора. судьба цього послідного стає ся чим раз нужденнійшою. аж

доки продуцент зовсім не вироджує ся (примір того маємо в Ірляндії).

В тих случаях, коли землевласник і рільник творять одну особу — селянина, здавалоби ся на перший погляд, що одна і та сама особа одержує і заробітню платню і зиск і рент. Однак в дійсности в тим случаю зиск переходить дуже скоро до рук торговельного капіталіста, так як і в попереднім случаю; а рент взагалі відносно великим не є, бо кляса дрібних властителей землі не має так великої, історично розвиненої, суспільної сили, якою тішуть ся кляса великих землевласників.

Щож отже є ґрунтовий рент? Є то часть додаткової вартости, котру капіталіст відступає землевласникови за можливість приміненія суспільної праці на данім просторі землі.

Можність визиску сил природи при помочи суспільної праці є неограничена; навіть найурожайніша земля і до того в найбільше залюднених краях не вся є під управою. Але суспільство не може свобідно з того всього користати: оно стрічає ся з опором кляси землевласників, і цей опір поборює ся при помочи ренту.

б) З а р о б і т н а п л а т н я .

Вартість своєї робочої сили одержує робітник з поворотом в виді заробітної платні.

В натурально-господарчих періодах наємна праця є рідким случаем. Праця вандрівного ремісника в фєвдальних часах, в домі замовляючого і з його матеріялу, має лиш зверхню схожість з наємною працею: платня, яку одержує такий ремісник, відповідає не вартости робочої сили, але вартости, витвореної його власною працею — тут ще нема жадного визиску, бо ремісник має самий знаряди продукції і може легко обійти ся без котрого небудь замовляючого, принаймні так само, як цей послідний без нього.

Наємна праця перший раз зачинає відгравати важну роль в життю тогди, коли в містах розвиває ся дрібно- бур-

жуазна організація ремесла. Челядники і ученики є вже наємними робітниками майстра. Але доки переходять ся патріархальні відносини в границях ремісничого господарства, доки роля челядника є лиш перехідним ступінем до гідности майстра, доти заробітня платня челядника не залежить від вартости робочої сили, але є дещо вища від неї; в противнім разі челядник не міг би в часі своєї служби зібрати відповідної суми на заложене власної робітні і власного господарства. Але коли торговельний капітал бурить давню патріархальну гармонію ремісничих відносин і визискуючи майстра змушує його визискувати челядників, тоді уровень заробітної платні в ремеслі спадає до позему вартости необхідних средств до життя, до позему вартости робочої сили.

Як вже ми зазначили, торговельний капітал лиш формально не робить з дрібного ремісника і селянина наємних робітників: але в дійсности лишає їм за їх працю лиш вартість робочої сили так що їх матеріальне положенє не рїзняє ся від положеня наємних робітників.

Розвиток промислового капіталу означає розвиток наємної праці, котра доперва від того часу зачинає грати важну ролю в продукційнім життю суспільства. “Заробіток” самостійного дрібного продуцента тепер чим раз частійше вишпрає ся заробітною платнею продуцента-пролетара.

Початковою формою заробітної платні є натуральна форма, т. є. платня продуктами, предметами споживчими. Та форма заробітної платні є цікава з того згляду, що вартість робочої сили виступає тут найвипразнійше, як вартість продукції необхідних средств до життя.

Натуральна платня задержує ся довго передовсім в рільництві, а це легко зрозуміле, бо продукти рільництва творять власне більшу часть необхідних средств до життя робітника. В тій галузі продукції переходує ся она навіть при досить розвиненім капіталізмі, але вже в злучі з грошевою заплаатою. В такій самій мішаній, але передовсім натуральній формі одержував заплату челядник в середніх віках. Ще до тепер в дрібних підприємствах власителі

уважають за більше корисне для них давати робітничови харч і лиш частъ заплати давали йому в формі грошей.

Разом з великим розвитком обміну і грошового обороту, натуральна платня зникає всюди. Грошева форма є вигідніша для робітника, бо дає йому можливість купованя средств житєвих після власного вибору, і для капіталіста, котрого це увільнює від клопотів купованя житєвих середників для робітника.

В велико-капіталістичній продукції можна знайти щось в роді мішаної заплати: так звана "система примусу". Підприємець закладає при своїм промисловім заводі крамницю і примушує робітників купувати в ній продукти; очевидно продає їх по ціні, яка приносить йому добрий зиск. "Система примусу" позволяє капіталістови зменшувати аж до остаточности заробітну платню, не обнижуючи її отверто.

Заробітна платня є різнородна: денна, тиждева, місячна, — взагалі за час або відштуки: після першого способу платив звичайно майстер челядникам. Другий є по більшій часті звязаний історично з домово-капіталістичною формою промислу, в котрій продукцент не міг навіть одержати інакше заплати як від штуки.

В добі промислового капіталізму оба способи стрічають ся разом; капіталіст вибирає з них той, що в данім разі є для нього корисніший: оба мають свої добрі і злі сторони для підприємця.

При платні від часу робітник менше напружує свої сили, заощаджує їх: праця його є менше інтензивна. Бо хочби як тяжко працював, він одержить за день однакову заплату.

Платня від штуки примушує робітника працювати здалеко більшим напруженем, він старає ся зробити якнайбільше, бо це збільшує його заробок. Але в наслідок ескорости при роботі обнижує ся якість продукту. Отже платня від часу є корисніша для підприємця там, де ходить головню о якість товару.

Впрочім також при платні від штуки підприємець може при помочі відкидання зле оброблених штук і при помочі кар допровадити поступенно до більшої старанности в роботі. Далше, платня від штуки корисніша для підприємця тим, що дає йому можливість збільшувати потрохи зиск, одержуваний з кожного робітника. Це відбуває ся в слідуючий спосіб. З огляду на більший заробок, робітники працюють енергічнійше і через якийсь час в дійсности одержують більшу платню, як звичайно. Але коли они призвичаїли ся до більшого напруження енергії, підприємець обнижує ціну, так, що заробітня платня спадає менше більше на давне місце. Щоби збільшити заробок, робітники знова мусять збільшити інтензивність праці; опісля знова повтаряє ся обнижене ціни і т. д.

Очевидно, з огляду на такі обставини платня від штуки з розвитком капіталізму чим раз більше виперає платню від часу.

Щоби скінчити з формами заробітної платні, згадаємо тут ще про платню з участю в зиску. Окрім платні за час або від штуки, ділиться межі робітниками якась часть зиску, прим. 5—10%. Поважного, загального значіння ця форма платні не має. Она занадто рідко коли корисна для підприємця. Она примінює ся виключно там, де потрібне заінтересоване ся робітників в якості їх роботи. прим. при виробі музичних інструментів.

Підприємець дає заробітню платню по скінченій праці. Впійми з того правила є дуже рідкі. Отже робітники вишочужують капіталістови свою робочу силу, дають її на кредит; она зуживає ся скорше, ніж є оплачена.

З огляду на те дуже важним для робітника є термін виплати — тижневий, двотижневий, місячний і т. д. Від одної виплати до другої робітник мусять звичайно жити на кредит. Але властитель крамниці, від котрого робітник купує средства поживи, дає кредит не за дармо. Чим рідшою є виплата, тим труднійше є положене робітника.

Справа виплати заробітної платні представляє спеціальні трудности до розелідження. Треба передовсім розва-

жити, в якій спосіб можна порівняти висоти заробітної платні в різних місцевостях і періодах часу.

При натуральній формі платні порівняне є досить легке: де дають робітникови більше продуктів, там платня є висша (розуміє ся, сли продукти є однакові; в противнім случаю заключеня будуть лиш приближні).

При грошовій формі платні трудність зростає. Сли в однім місці робітник одержує два рази більше, як в другім, то це ще не значить, що его дійсна платня є висша. Гроші не є важні для робітника самі через себе, а лиш о стілько, о скілько він купує за них предмети зужитя. Коли в однім краю заробітня платня виносить 2 руб., а в другім 1 руб., але в першім краю всі предмети зужитя є два рази дорожші, то дійсна платня в обох случаях вважає ся за однакову.

В той спосіб треба відрізнити номінальну, позірну висоту платні: тільки а тільки рублів, копіок — і реальну, дійсну висоту: щоби здати собі справу з реальною платні, треба знати, яке число предметів зужитя можна купити за дану грошову платню: тільки а тільки фунтів хліба, мяса, тільки а тільки метрів полотна і т. д.

Порівнувати прямо грошову платню можна лиш в одній і тій самій місцевості, в однім і тим самим часі; інакше дуже легко можна зробити великі онібки.

Але це ще не всі трудности. Обчислюючи висоту заробітної платні, треба також конечно взяти під увагу довготу часу робочого і інтензивність праці, взагалі скількість страт енергії праці. Сли робітники одного краю одержують тільки само за 10-годинний день, що робітники другого краю за 12-годинний робочий день, то очевидно платня других є низша. Сли робочий день в обох случаях є однаковий, прим. 10 годин, але праця в другім случаю є інтензивніша, то заробітна платня в другім краю є низша.

В економічній літературі, внаслідок више наведених трудностей, можна бачити дуже часто спори, чи заробітна платня збільшила ся, чи зменшила ся для даної місцевості і в певнім періоді часу.

В кождім разі заробітна платня не є нічим иньшим, як риночною ціною робочої сили. Тому то пересічно, в приближеню відповідає вона вартості робочої сили.

Як то ми вже вияснили, вартість робочої сили є вартостію річній потрібних до заспокоєня звичайних потреб робітника і його родини. До цього ми ще додамо декотрі поясненя.

1) Межи звичайними потребами робітника, потреби розвинені штучно мають майже такий самий вплив на вартість робочої сили і висоту платні, як натуральні.

При тім треба зазначити, що коли платня де небудь держить ся високої точки, то там рідко коли она спадає в долину. Робітники всіми способами боронять підвищеної платні, щоби мати можливість жити відповідно до нових прибычок. Сли помимо того платня спадає, то показує ся часто, що робітник зменшує зуживанє, мяса, хліба, щоби лиш мати можливість купити тютюну, вина, чаю, книжок і т. д.

2) Коли говорить ся, що в вартості робочої сили містить ся вартість задоволення потреб родини робітника, то під тим розуміє ся іменно родину пересічних розмірів.

Дальше припускає ся, що в данім суспільстві пересічно лиш оден чоловік з цілої родини продає свою робочу силу, та що він заробляє на прочих членів родини.

Після цих загальних уваг про заробітню працю, можна перейти до обговореня заробітної платні в мануфактурній добі.

Навіть при розвитій рукодільничій продукції праця остає ся ручною, так як в ремеслі. Тому то особиста зручність робітника має, як і давнійше, велике значінє.

Ріжні роди праці показують ся при технічнім поділі більше прості, або зложені, вимагають більшої або меншої вправи і науки. Після цього, чи праця є зложена, чи проста, відповідно до степеня зручності і образования робітника в рукодільнях ділять ся на ряди, котрих заробітна платня є неоднакова.

Низший ряд творять т. зв. робітники некваліфіковані — представителі “простої” праці в мануфактурній добі. Від них не ждали жадної спеціальної науки, їм повірювали чинности, які може сповнювати кождий. Они мали найнизшу платню відповідно до своїх дуже мало розвинених потреб. Селяне позбавлені землі, різного рода бурлакц, бідаки: всі вони достарчували рукодільні більшу часть “простих” робітників.

Кваліфіковані робітники творили свого рода аристократію і одержували далеко більше, ніж “прости” робітники. Межи ними також існував поділ на різні ряди, відповідно до вправи і науки. Жерелом кваліфікованих робітників була з початку кляса зруйнованих ремісників, а також бувні челядники.

Маючи те на увазі, що заробітна платня залежить від вартости робочої сили, т. є. від вартости заспокоєня необхідних житєвих потреб робітника, легко зрозуміти, що в рукодільняній добі могли існувати великі і сталі різниці в заробітній платні; сповнюючи неоднакову ролю в продукції, витрачаючи в процесі праці неоднакову скількість суспільно пожиточної енергії праці, різні ряди робітників мусіли мати також різні потреби. Але чому капіталіст числить ся з різнородністю робітничих потреб, чому не знижує платні вправлених робітників до розмірів платні “простих” робітників? Прецінь не ходить йому о те, що наука робітника щось коштувала.

Перше, розуміє ся само собою, що викваліфіковані робітники боронять енергічно високого позему своїх потреб. Друге, в боротьбі за платню они находять ся в добрих условинах, далеко лучших, ніж некваліфіковані робітники. Перших є менше, конкуренція межи ними слабша, заступити їх труднійше, одним словом відношенє межи попнтю і подачею є для них коренійше і капіталістови дуже трудно зменшити їм платню.

О скілько корисним взагалі було положенє вправлених робітників в відношеню до властителів рукодільні, можна бачити з слідуєчого: сли кількох робітників, що викону-

ють роботу конечно потрібну в ряді інших робіт і вимагаючу великої зручності і вправи, не хоче працювати, то з огляду на те, що не можливо сейчас заступити їх іншими, власитель є змушений часто спинити продукцію, або уступити. Попит на заводових робітників з сторони розвиваючої ся продукції рукодільняної був так великий, що они дуже часто могли ставити свої условини властителям. Очевидно, так було не все і не всюди.

Взагалі, колиб навіть внаслідок виїмкових обставин платня кваліфікованих робітників не була висша від платні “простих” робітників, они-б поволі покидали свої давні занятя, що вимагають більшого напруження нервів, більшої утрати енергії і перейшли би в ряди простих робітників; а вчити ся наново скомплікованої праці ніхто би не хотів, бо це не приносилоб жадної користи.

В кождім разі найбільшу часть пролетаріяту творили “прости” і мало викваліфіковані робітники. Они походили з класу суспільних найбільше гноблених і ослаблених економічно до крайности, і тому розвивали они свої потреби дуже поволі. Тому то в XVI.—XVII. віках заробітна платня взагалі була низька. Ще більше, ніж до перетворчого промислу відносить ся це до ново-повставшого капіталістичного рільництва — де “викваліфікована” праця взагалі майже не існує, а потреби працюючих незвичайно мало розвинені.

В підприємствах більше зацофаного типу, зорганізованих після домово-капіталістичної системи, уровень платні витворців був менше-більше такий самий як в рукодільни, або ще нижший. Торговельний капітал ще менше дбає за продуцента ніж промисловий, для котрого вичерпаний, звироділий робітник є очевидно занадто невідгідний.

Условиною, що сприяє високій заробітній платні, є в мануфактурній добі факт, що праця женщин і дітей є ще мало розповсюджена: з цілої родини продає свою робочу силу лиш оден чоловік. В той спосіб продаж одної робочої сили достарчує средств до життя для цілої родини. В наслідок того жінка сповняє дальше в родині ту саму “нату-

рально-господарчу” ролю, що в дрібно-буржуазнім періоді: она ограничує ся до провадження домашнього господарства.

На початку рукодільняного періоду довгота робочого дня мало різнить ся від довготи дня для ремісничих челядників в часі розцвіту ремесла — 9—10 годин на добу; деколи навіть менше. Один автор XVII. в. жалісно нарікає на еґоїзм і лїннєство англійських робітників, котрі працюючи 4—5 днів в тиждень по 8 годин, одержують необхідні средства до життя і зовсім не дбають про те, щоби більше працювати.

Для представителів зложеної праці така мала довгота часу пояснює ся передовсім їх корисним положенєм на ринку праці. Для представителів простої праці це залежало передовсім від надзвичайно малого розвитку їх потреб. Те саме було причиною відносно низької інтензивности праці.

Такий стан річний змушував законодавство тих часів уживати средств проти “лїннєства” і “еґоїзму” робітників. Тут належуть передовсім закони проти “волоцюг”, т. є, проти безробітних, що конечно мусіли наняти ся де-небудь, щоби оминуть острої карі від різок аж до пшбенщі. В той спосіб дисциплиновано маси бездомних бідаків, щоби збільшувати подачу робітників, зробити всіх прочих менше відпорними. Але ціль осягали в дуже малій степені. Опісля реґульовано правно робочий день: назначувано на йменш у його довготу. Прим. англійські закони XVII. ст. означували цю довготу від 11—12 годин і в случаю угоди на коротший день обі сторони підлягали карі. В другій половині мануфактурної доби річи дещо змінили ся, але не на користь робітників. Позбавлюване селян сємлі і унадок дрібної продукції чим раз більше розширювали ряди пролетаріату. Ані рукодільняна продукція, ані останки ремесла не були в силі дати відповідного зарібку тій масі зголоднілих людей. Конкуренція на робітничім ринку заострювала ся чимраз більше.

Однак довгота робочого дня зростала дуже поволи. Трудно навести докладні дані, але слідуючий факт доказує, що навіть при кінці мануфактурної доби робочий день не був занадто довгий. В 1770. р. автор одного економічного твору робить слідуюче предложене: щоби спасти Англію від всіх безробітних, треба заложити для них величезний робітничий дім, котрий був би, після думки автора проєкту, дійсним “домом страху”. Замкнені в тім домі мали одержувати необхідні средства до життя і працювати за те “аж 12 години на добу”. З того, що пропоновано для “дому страху” 12-годинний робочий день можна вносити, що звичайна довгота робочого дня була значно менша.

5. Головні черти суспільної психології мануфактурної доби.

В першій, рукодільній добі, капіталізму промислового тягне ся дальше освободжене оди́нці з під панованя ріжних авторитетів, що ще остались з фєвдальних відносин. Зникає підданьство з відгам, де ще істнувало; зменшує ся скоро суспільна сила і вплив католицької організації; цехи трагять остаточно своє значінє; змінюють ся також відповідно до напрямку річшї також політичні форми. Все те провадить до одного: усувають ся перешкоди розвитку індивідуального господарства і оди́нці. Скорше, як давнішше, можуть витворюватись нові суспільні форми життя.

Але сли оди́нця стрічає чимраз менше перешкод в своїм розвитку з сторони зовнішних авторитетів, сли падуть формальні границі розширення ся єї діяльності, то існують дальше матеріяльні границі: в великім мно́жестві случаїв можність розвитку є ослаблена через бра́к матеріяльних условин. Під тим зглядом для ріжних груп суспільства перешкоди є неоднакові.

Безнастанно зростаюче прома́джене бога́цтв в клясах, до котрих належить організаторська діяльність, дає вже само через себе мно́гим представникам тих кляс повну можність посвятити свої сили умовій праці. Рівночасно загальний розвиток техніки продукції і техніки комунікації і

зростаюча комплікація організаторської діяльності в продукції витворюють сильний попит на умову працю. Капіталови потрібні інженери, техніки, маринарі, книговодчики і т. д.; для правительства потрібні образовані урядники, офіцери і т. д. Внаслідок таких обставин повстає буржуазна інтелігенція. Праця її оплачує ся добре, відповідно до її високих потреб і упривілюваного становища. Посвячуючись виключно науковій праці, она є в можности розвинути високу продуктивність праці. В той спосіб висні верстви суспільства, від власників землі до буржуазної інтелігенції, майже не стрічають жадних матеріяльних перешкод розвитку.

В зовсім пиньшій положеню були кляси, що грали в загальній системі продукції виконуючу ролю. Як ми вже говорили в розділі про заробітну платню, продаючий робочу силу жив в тім часі серед нужденних матеріяльних обставин; низька заробітна платня, що цілкомито відповідала нерозвиненим потребам, майже не лишала можности умового розвитку. На однім місці з робітниками стоять, під тим зглядом, дрібні продуценти, зорганізовані через торговельний капітал, після взірця домово-капіталістичного промислу.

Лиш викваліфіковані робітники, що одержували відносно висшу заробітну платню, були в силі жити децю умовим житєм. Але они були лиш малою частію робітничої кляси, часто відокремленою, і їх корисне положенє майже зовсім не впливало на поступ духового життя всіх прочих робітників. (Взагалі завдяки величезній ріжнородности матеріяльних условин життя, робітники рукодільняної доби не творили практично одної кляси; свідомість, солідарність була серед них дуже мало розвинена.)

Треба тут завважати, що мануфактурний поділ праці, що йшов в напрямі поділу кожної роботи на більше прості чинности, з котрих каждая мусіла бути виконувана через одного робітника, не представляє самий через себе сприяючих условин розвитку. Робітничови принадає дуже вузка сфера діяльности: од-

нородна, чисто механічна праця, при помочи одного і того самого знарядю, над одним і тим самим матеріалом, може умово пригнати чоловіка, зробити з цього машину. Однак не треба пересаджувати цього впливу: коли праця є позбавлена умового змісту, але рівночасно енергія розвитку існує, то духове життя може розвивати ся тим ширше, бо не є затіснене з конечности границями спеціальности.

Взагалі треба признати, що острій переділ праці умової від фізичної, так характеристичний для мануфактурної доби, хоч збільшує продуктивність одної і другої, але рівночасно витворює умовини дуже нерівномірного психічного розвитку поодиноких груп суспільства.

Скількість матеріалу пізнання, що повстає з продукційного життя, зростає надзвичайно. Розширює ся в просторі сфера продукційної діяльности культурних народів, загортаючи чим раз ширші круги земської кулі: енергічно експloatує ся природні багатства землі; одно і друге тягне за собою безпосередно поступ технічних наук. За ними нерозлучно йдуть природничі науки. XVII і XVIII ст. відзначають ся блискучим поступом математики, теоретичної механіки, фізики, хемії, а опісля більше зложених наук — біологічних. Розвиваюче ся мореплаводство мало значний вплив на поступ всіх природничих наук, улегчуючи Европійцям досліди над природою чужих країв, але передовсім астрономія одержала сильний товчок до розвитку — бо она має значне примінене в мореплаванні. Поступ астрономії був злучений тісно з винаходом і удичшенем оптичних знарядів, котрі з черги приспішили значно розвиток наук о живій природі і т. д.

Технічний поступ ріжними дорогами витворював конечність і можливість поступу знаня, котрий в дійсности не дасть ся відділити від першого і безпосередно є його продовженем.

Поступ науки в добі мануфактурного капіталізму має величезне значіне для дальшого розвитку самого капіталі-

му. Лиш на певній степені розвитку науки можливий є перехід капіталізму мануфактурного в машиновий.

Розвиток знаня йшов не лиш вглуб але і виширш. Ті самі суспільні потреби, що в добі торговельного капіталу спричинювали розширене ся свідомости серед робочих мас, ділають з ще більшою силою в мануфактурній добі. Однак не можна сказати, щоби образование в тій добі занадто ширило ся: так рукодільні, як і капіталістичне рільництво, представляють ще малій попит на відносно образованих, уміючих читати і писати, робітників.

Розвиток продукції і науки, зріст власти чоловіка над природою, з konieczности потягає за собою чим раз більший упадок останків натурального фетишизму. Але ще далеко до остаточного їх зникнення; людскість відносить остаточну побіду над природою не в цій добі, але пізнійше.

Власть суспільних условин над людьми треває дальше, навіть зростає в наслідок загального розвитку обміну і конкуренції; впливаючий з тої власти обмінний фетишизм є ненарушений — як фальшиве пояснюване суспільних процесів.

В економічних поглядах тої доби найлегше розглянути з одної сторони фетишистичне розумінє суспільної діяльности, з другої — повстане розуміня тої дійсности, котре завсїгди розвивало ся о стільки, о скільки позволяли на те фактичні суспільні відносини і неминуче звязаний з ними фетишизм.

Інтереси і погляди промислового капіталу, котрі проявляють ся в домово-капіталістичній системі продукції, як рівнож інтереси і погляди доперва повстаючого капіталу чисто промислового, знайшли свій вислів в творах економістів меркантилістичної школи, або школи “торговельного білянсу”.

В тій добі обмінні відносини створили вже досить тревалу і тісну звязь в економічнім життю поодиноких місцевостей, майже кожного з великих країв, на котрі ділить ся Європа. Зверхним знаком тої злуки була національна держава. Але межі поодинокими кра-

ями навязують ся також чимраз ширші обмінні зношення і капітали різних країв починають конкурувати меж собою на міжнароднім ринку, при чім їх інтереси попадають часом в колізію. Прим. англійські капіталісти на початку XVII. ст. мусіли старати ся передовсім о те, щоби забезпечити собі експльоатацію внутрішнього ринку свого краю проти конкуренції більше розвинутого голандського капіталу, а також і о те, щоби мати свободний доступ до внутрішнього ринку Франції. В той самий спосіб заховує ся також французький капітал. Взагалі капітал кожного краю бажає не лиш свободно панувати над продукцією власного краю, але мріє також про те, щоби підбити продукцію інших країв.

Практичні інтереси, що творять підставу школи торговельного білянсу, є слідуючі: що відносить ся теоретичної підстави, то она спроваджує ся до давного погляду на гроші як на одинокє богатство. Для меркантиліста гроші самі ч е р е з себе мають вартість, лиш гроші; інші товари мають вартість лиш о стільки, о скільки дасть ся виміняти їх на гроші; кількістю грошей в краю мірять ся його дійсна економічна сила, зрієт кількості грошей є зростом тої сили. Щоби зрозуміти, яким чудом міг переховати ся в тій добі такий простацько-фетишистичний погляд, треба пригадати собі, що кількістєво переважав тоді капітал торговельний, котрий має переважно форму грошеву; а капітал промисловий, що проявляє ся переважно в виді средств продукції, доперва що повставав.

Але коли з погляду на гроші, як на одинокє богатство, дрібне міщанство, а разом з ним школа грошевого білянсу, робили заключенє, що грошей треба видавати якнайбільше. — капіталіст і школа торговельного білянсу роблять вже инше заключенє: треба видавати гроші в такий спосіб, щоби одержати якнайбільший зиск. Велика буржуазія стоїть висше понад дрібничковою оцадністю — само житє учить її

цього. Она виступає проти старих законів, які заборонювали надмірне видаванє грошей; она переконує ся, що надмірний попит на товари окрає отвирають дорогу розиткови продукції. Що більше — она виступає проти давних законів, які забороняли вивозити гроші за границю, бо вже розуміє, що часом кориснійше вивезти багато грошей за границю, щоби опісля привезти їх ще більше, як це має місце прим. при продажі заграничних товарів. Зглядом монополій приватних осіб і товариств представителі нової школи займають по більшій часті вороже становище, що є цілком зрозуміле: монополія, корисний для невеликої скількості людей, є солею в оці для решти капіталістів в краю, які є змушені дорого платити за продукти монополію, і впрочім високий зиск викликає в них зависть.

Бажає охорони краєвих капіталів перед заграничною конкуренцією спонукує меркантилістів жадати, щоби правительство накладало високі ціни на привожені предмети зужитя. Але в противенстві до школи грошевого білянеу нова школа жадає знизеня мит на спроваджувані сирі матеріяли і знаряди: промисловий капіталіст бажає одержати можливо найтаньше необхідні средства продукції. Опісля стараються не лише охоронити внутрішні ринки, але також підбити заграничні, нова школа жадає зменшеня вивозних мит, жадає вивозних полекиній.

Взагалі меркантилістична школа є за значною участю держави в економічнм житю, але за участю позитивною для розвитку капіталу. В часі своєї молодости капітал кожного краю потребує опіки і помочи правительства, бо йому трудно порадити собі з конкуренцією заграничних капіталістів, а навіть самостійних дрібних продуцентів. Тому то завжди звертає ся він до правительства, жадаючи забезпеченя для него краєвого монополію і увільненя від заграничної конкуренції.

І правительство в дійсности впроваджувало в життя жаданя меркантилізму. Не лиш утворило відповідну систему мит, але також иньшими дорогами поширало капітал.

І так французьке правительство за часів Кольберта (за Людовика XIV.) не ограничило ся на обложеню цлом продуктів заграничних рукоділень, але поробило багато кроків в напрямі піднесеня краєвої техніки. Спроваджувало і заманювало до Франції з заграничі досвідчених робітників, здобувало за помочю підкупства для капіталістів промислові секрети заграничних рукоділень. Видано подрібний регулямін, що докладно означував, подібно як в цехових уставах, якість товару і всі подробиці продукції. Таке подрібне втручуванє ся до техніки промислових підприємств було тоді в більшости случаїв позиточне для розвитку продукції, бо правительство старанно дбало про промисловий поступ. Часом правительство помагало рукодільному капіталом. Стараючись знайти ринок для збуту товарів, оно не здержувало ся навіть перед війною.

Способи, яких правительство уживало в своїй “протекційній” політиці, були взагалі в найвисшій степені різнородні, а деколи дуже оригінальні. В 1563. р. англійська королева Єлсавета приписала обовязуючий піст — два дні в тиждні для попєртя рибуловлі. В 1666. р. видано в Англії закон, котрий під загрозою високої кари вимагав, щобн умерлих ховано конечно в вовняній одежі.

В ряді ріжних средств державної охорони перетворчого промислу, дуже важне історичне значіне маєла “колоніяльна політика”. Она полягала на тім, що колонії не мали права закладати власних рукоділень, а сирі матеріяли вільно їм було вивозити лиш до метрополії. Така експльоатація колоніяльних ринків не мало приспінчила розвиток прим. англійського капіталізму.

Після “Мореплавського Акту” Кромвеля всякі товари могли бути привожені до кольоній і вивожені з них лиш на англійських кораблях, а до Англії чужоземці мали право привозити на власних кораблях лиш вироби власного краю. В той спосіб Англія і єї кольонії були певними ринками для англійських капіталістів.

В кольоніяльній політиці поважну роль відіграє система монополів: з одної сторони цього вимагали інтереси державного скарбу, з другої — приватна підприємчивість не досягла ще, може бути, такої степені розвитку, щоби можна обійти ся без особливої протекції в скомплікованих і ризиковних кольоніяльних підприємствах. Великим компаніям капіталістів віддавано за певну суму грошей проваджене торговельних справ в певних кольоніях, разом з иньшими економічними привілеями. Найвизначнішою серед таких товариств була англійська Східно-Індійська кольонія; своєю зручністю і хитрою політикою она зуміла здобути величезні посілости з людністю, що числила на десятки мільонів. Так отже в “протекційній” політиці держав практично зреалізували ся потреби розвиваючої ся капіталістичної продукції, котрі теоретично відбивали ся в поглядах школи торговельного білянсу.

В школі торговельного білянсу по раз периний повсталала ідея о законах економічних явищ. Є це ідея в найвищій степені важна, бо без неї було би неможливе повстанє економічних наук, бо наука не може істнувати, сли нема бодай змаганя до викритя законів ріжних явищ. Периний раз Тома Мейн (початок XVII ст.) висказав думку, що економічне житє є підчинене власним законам. Ріжні кроки з сторони правительства можуть, після його думки, ледво на короткий час змінити напрям подій, онієля возмуть гору власні права економіки, і все знова піде власним шляхом. Матеріал до таких поглядів дали очевидно неудачі ріжних правительственных кроків, що йшли в попе-

рек потреби часу, средств прим. в дусі системи грошевого білянсу.

Сли для капіталізму доперва повстаючого, ще слабого, система протекційна є надзвичайно пожиточна, а в декотрих случаях навіть конечна, то це ще не значить, що ця система має таке саме значінє на висших ступінях капіталістичного розвитку. Скорше чи пізнійше проходить час, коли промисловий капітал чує ся досить сильним, щоби обійти ся без чужої помоци. Тоді правительственна опіка стає ся для нього не вигідною.

Перше, в міру того, як внутрі краю зростає спожитє мануфактурних товарів, чимраз більше середна і дрібна буржуазія починають повставати проти протекціонізму. В самій річи, що то є протекціонізм з точки погляду консумента (споживця)?

Припустім, що в Англії продукція вовняних тканин є дуже розвинена, продуктивність праці в даній галузи дуже висока, і англійські капіталісти можуть винагородити собі достаточним зиском всякі видатки продукції і транспорту тканин до Франції, побираючи ціну прим. 2 фр. за метер. В Франції вовняна продукція доперва повстає, єї техніка слаба і французькі капіталісти не можуть продавати своїх тканин таньше, як по 3 фр. за метер. Очевидно, англійські капіталісти мусять побити французьких капіталістів на французькім ринку — і вовняна продукція в Франції мусить впасти. Правительство запобігає тій небезпеці при помочи ввозового мита $1\frac{1}{2}$ фр. за метер. Англійський товар можна продавати не таньше як $3\frac{1}{2}$ фр. — і французькі капіталісти спасені перед убіійчою конкуренцією. Але французькі споживці (консументи) замість одержати добрі англійські тканини по 2. фр., мусять купувати лихі французькі тканини по 3 фр. З часом они зачинають протестувати проти цієї опіки на користь краєвих капіталістів, і протест їх набирає великого єспільного значіння. коли є можливість до-

провадження французької техніки до рівня англійської.

Друге, опіка над одною галузею капіталу виходить на некористь другій. Високі мита ввозові на рільниччі знаряди є не вигідні для хлібороба, котрий їх потребує. Ввозове мито на желізо є непожадане для того, що виробляє желізні знаряди. Мита на предмети зужиття для робітників є некорисні взагалі для всіх підприємців, бо підносять ціну робочої сили і т. д. Взагалі монополія приносить шкоду всім, окрім самого монополіста.

Промисловий підприємець, незадоволений, що право мішає ся в технічні справи, прим. приписує взірці, котрих треба вживати в продукції. — не іде притім за скорим технічним поступом, так що ті взірці скоренько стають ся перестарілими.

Розвиваючий ся промисловий капітал починає шукати собі ринків зовнішних, але они недоступні внаслідок того самого протекціонізму. На високі ввозові мита одної держави другі держави відповідають такими самими митами. Повстає свого рода війна на тарифи цлові, котра часто допроваджує до дійсної війни.

Так отже протекційна політика показує ся противною інтересам капіталу. Так змінюють ся економічні погляди. Нові погляди найскорше були висловлені в науковій формі англійськими економістами.

В Англії для промислового капіталу найбільше не вигідними були мита, що попірали рільництво — т. зв. “збіжеві закони”. Привіз збіжа до Англії з заграниці дозволений лиш тоді, коли ціна збіжа досягла дуже високої норми. Високі ціни збіжа потягають за собою високу заробітну платню, т. є. відносно низький зиск капіталістів. І як раз з причини “збіжевих законів” дав ся почути голосний протест проти державної протекції над рільництвом (яка в більшості случаїв була властиво протекцією для землевласників).

З таким протестом виступив десь в половині XVII. ст. Ралей (Ralley).

Значний розвиток промислового капіталу в порівнянню з торговельним капіталом, зростаюча перевага капіталу в формі средств продукції над капіталом в грошовій формі, спричинює зміну в поглядах на гроші. Чайлд (Child) говорить, що гроші — це оден з товарів. Це підкопує, хоч ще не зовсім, теоретичну підставу старої школи.

Тому що торговельний капіталіст всю свою безпосередню діяльність посвячує обмінові, отже стоїть від продукції досить далеко, і тому що інтереси купця в многих случаях операють ся власне на змінах і колибаннях цін від їх пересічної норми, яєним отже є, що для ідеологів торговельного капіталу є незвісний основний закон обміну — зависимість обмінних умовин від вартости праці вложеної в товар. Промисловий капіталіст знаходиться в иньшій положенню; він безпосередно організує працю, має нагляд над продукцією, і єго інтерес полягає більше на сталих цінах, ніж на їх колибаннях. Завдяки цій обставині, ідеолог промислового капіталу знаходить ся в умовинах сприяючих зрозумінню злуги межі вартостю праці в продукції товару і єго ціною. І в дійсности при кінці XVII. ст. В. Петті (William Petty) вже представляє в загальних начерках теорію вартости праці, яка є підставою сучасної економічної науки. Рівночасно завдано послідний удар науці про гроші, як про одинокє, виключне, правдиве багатство: стає яєним для всіх, що і гроші мають вартість лиш тому, що в них вложена праця.

Опієля, з особливною рішучостю, глибиною і яєністю висказує ідеї свободної конкуренції, ворожої ідеям старої школи — Дудлей Норт (Dudley North), котрого звичайно уважають за першого “фрітрейдора” — сторонника свободної торговлі.

Наука Норта в загальних нарисах представляє ся так: народи багатіють завдяки промисловні і торгівлі. Їх підставу творить праця, котру треба вважати за жерело багатства. А гроші є нічим пильним, як одним з товарів. “В краю нема ані за багато ані за мало грошей, але все є тільки, кілько потрібно для обороту”, але лиш в тім случаю, додає Норт, коли торгівля грішми не є нічим звязана.

Торговля і промисел мусять бути свободні, і сли жерелом багатства є праця, то жадні регуляції не поможуть збагатити народу, але противно, шкодять йому, бо перешкаджають розвиткови праці. “Ані одно місто не збагатило ся через правительственні приписи: лиш мир, праця і свобода творили промисел і багатство”. Норт є проти всякого вмішуваня ся в економічне життя. Шкідливість законів, що ограничують особисті видатки, він доказує тим, що розвиток потреб є могутчою підоймою поступу, бо заохочує людей до енергічнійшої праці.

Внутрішня і загранична торговля, на думку Норта, є однаково потрібна і взаємно залежна одна від другої. Одна і друга муєть бути однаково свободна. Веї народи світа так само злучені межн собою, так потрібні оден другому, як міста одного краю. Ставити перегороду межн народами в формі мит, законів і т. п. є так само перозумним ділом, як перешкаджати торговельним зносинам межн сусідніми містами, або межн поодинокими господаретвами. Веї народи йдуть до одної ціли в своїм розвитку, услуги їх є взаїмні. Людськість муєть бути солідарною в промисловім життю. Всякий вузкий націоналізм приносить лиш шкоду, бо зменшує обопільні услуги народів і тим задержує їх економічний розвиток.

Позиточна діяльність правительства на економінім полі заключає ся лиш в охороні власности: кожде пильне вмішуванє ся може, на думку Норта, лиш пошкодити інтересам промислу. Погляди Норта

не знайшли широкого відгону в його часах (конець XVII. ст.). Навіть в Англії лиш декотрі галузи капіталістичної продукції були розвинені достаточнo, щоб могли істнувати без опіки держави.

Пів року пізніше пікола свободної конкуренції повстала також в Франції. Деяко відмінні обставини падали там тій науці особливий відтінок, але сама суть річ була та сама.

Коли протекціонізм дав розвиваючому ся французькому промислови майже все, що міг дати, тоді так само як в інших краях він чимраз більше ставав ся перешкодою на дорозі розвитку. Це викликало реакцію проти него в настрою промислово-торговельної буржуазії. В результаті появили ся теорії фізіократів.

Але не лиш протекціонізм перешкадав розвиткови капіталу. Ще більшу шкоду під тим зглядом приносили останки фєвдальних цехових форм, що не годили ся ані з свободою капіталу, ані з свободою праці. Фізіократи мусіли рівночасно вести боротьбу з тими останками фєвдалізму і з протекціонізмом. Найдогіднішим знарядом боротьби для нової школи були інтереси рільництва, а не залежало від двох причин. Перше, Франція була тоді краєм рільничим, і друге — рільництво найбільше терпіло від тих самих условн., що стояли на перешкодї розвиткови капіталу.

О величезній шкоді, яку приносили розвиткови рільничій продукції останки середніх віків, нема потреби особно тут говорити: ми вже вкше говорили про те. Що відносить ся до протекціонізму — то він спричинював руйну хліборобського господарства більше побічними дорогами. Передовеїм підвищував ціни на нові продукти, конечно потрібні для селянина: дальше, втягнув Францію в цілий ряд воен., що страшно руйнували край і цілим тягаром спадали на рільничу клячу. Селянство мусіло платити найбільшу часть податків на покритє воєнних видатків і віддавати

цвіт своїх робочих сил на так непродукційне заняття як війна, в додатку дуже часто програє.

Інтереси рільничої класи були тим ближчі серцю ідеологів капіталу, що руїна селянства звужувала надзвичайно внутрішній ринок для капіталістичного промислу. Попередній напрям економічної політики не здавав собі справи з того, що розвиток перетворчого промислу є в великій залежності від економіки рільництва. Нова школа створила теорію, яка уважає рільництво за угольний камінь економічного життя.

Після науки фізіократів природа є жерелом всякого багатства. Лиш така праця витворює багатство, лиш така праця є продуктивна, котра безпосередно має до діла з природою — рільнича праця і взагалі праця добуваюча. Лиш одно рільництво дає чистий дохід, достарчує чоловікові більше продукту, ніж коштувала продукція.

Реміснича праця-рукодільча, і взагалі перетворча, на думку фізіократів, лиш змінює форму добутого з землі багатства, але нового багатства не творить. Торговля тимбільше не творить нових вартостей, але переносить їх з одних рук до других. Весь нарід же на кошт чистого доходу, витвореного працею класи хліборобів. Прочі промислові і непромислові класи знаходять ся, що так скажемо, на удержанню рільників.

Звіден приходить ся до такого заключення: зовсім природно є, і розумно, щоби земля була обтяжена всіма податками, як одиноке жерело багатства: всі податки повинні бути заступлені одним грунтовим податком. Перетворчий промисл і торгівля, що не втворюють жадних багатств, повинні бути цілком свободні від всяких тягарів. Це заключене є протестом проти звільнення від податків шляхти і духовенства; але рівночасно оно доказує, що фізіократи, помимо своєї прихильности до рільництва, були власне представителями інтересів промислового і торговельного капіталу (свідомими чи несвідомими — це шияна річ).

Природа, після погляду фізіократів, є не лиш одним жерелом багатства. — є она рівночасно одним правдивим провідником в життю народів. Суспільний порядок повинен бути в згоді з вічними, незмінними законами природи, так як залежать від них всі інші явища. Суспільний порядок є розумний і нормальний лиш тоді, коли відповідає законам природи; лиш тоді він провадить до добробуту всіх членів суспільства. Оскільки ж вдійсненості суспільний устрій віддалоє ся від природи, о стільки є він нерозумний і шкідливий.

Найбільш природним, отже і найрозумнішим устроєм є, після фізіократів, такий, котрий найменше придавлює прояви людської натури; лишена сама собі, она найкраще зуміє знайти правдиву дорогу поступу. Повинуючись голосови природи, кожний свідомо і розумно буде стремити до особистого щастя, а цєю дорогою осягне ся щастє всіх. Треба звільнити чоловіка від кайдан (очевидно — фєвдалних, цехових, протекціоністичних і п.). Свобода є конечна вєвди, а передовсім в життю економічним. Тут сміло можна здатись на діланє особистих інтересів, бо кожний, стараючись збільшити своє власне багатство помагає через те саме до збільшеня народного багатства. Отже правительство не повинно мішатись до економічного життя. Їго річню є — боронити одипицю і власність, нічо більше від нього не вмагає ся.

Змаганя нової школи найяскравійше і найенергічнійше є всловлені в знаім реченю фізіократа Гурнея (Gournay), зверненім до правительства: “Laissez faire, laissez aller” (“Не перешкадайте, нехай життя йде своїм тором”). Слова ті стали ся євангелією всеї ліберальної економічної науки.

Фізіократи творили тісний кружок, на котрого чолі стояв Кесней (Quesnay), лікар Людвига XV. До цієї школи належав знаменитий політик Турґо. Він перший означив основний закон заробітної платні:

висота платні залежить від вартості необхідних для робітника средств до життя.

Практична програма фізіократів була в значній мірі впроваджена в життя великою французькою революцією. Була она отже дійсно висловом потреб часу.

Дальший розвиток школи свобідної конкуренції переносить нас знова до Англії в період діяльності Адама Сміта (Adam Smith).

Англія в другій половині XVIII. ст. була досить розвитим мануфактурно-капіталістичним краєм. Суспільні відносини велико-буржуазного порядку вже виступали досить виразно і грали пануючу роль в життю.

В той спосіб було можливе досить повне і докладне, взагалі — наукове зрозуміння самих основ капіталістичної системи. Цього доконав Адам Сміт, котрого звичайно називають батьком економічної науки. В самій річчї це неслухно і властивим основателем економічних наук повинно би ся вважати хочби Віліяма Петтого, котрий дав їм тривалий теоретичний фундамент своєю теорією вартості праці. Але загальну оцінку можна пояснити дуже легко величезним впливом, який мали твори А. Сміта на розвиток економічних наук.

А. Сміт є в значній степені учеником фізіократів: запізнав ся з їх кружком, приневоїв собі його ідеї. Але сприятливі суспільні умовини дозволили Смітові вратувати ся від многих блудів і односторонності науки фізіократів. Теоретичні блуди тої школи повстали під впливом економічного життя Франції; а Сміт робив досліднї над англійським суспільним господарством, яке значно випередило в розвитку французьке і взагалі багато рїзніло ся від нього.

Адам Сміт примішує передовсім дедукційні методи в економічних дослідях. Він розуміє, що в господарській діяльності чоловік піддає ся лиш почутю власного інтересу, а власний інтерес на данім

полі життя спричинює змагання до якнайбільшого багатства. На цій основі він старає ся пояснити всю економічну діяльність чоловіка і суспільства.

Але для дедукції не вистарчить само твердження, що в господарській сфері чоловік іде за покликом економічного егоїзму. Ще треба знати умовини, при котрих чоловік здійснює свої бажання. Для розсліду бере А. Сміт в загалъних нарисах суспільно-економічні умовини, котрі тоді існували в Англії, і слїдить, як серед таких умовин розвиває ся економічна діяльність чоловіка.

Однак А. Сміт старає ся вяснити не поодинокі закони життя капіталістичної суспільности на тїм ступени розвитку, на котрім стояла Англія; він уважає свої заключеня за вислів загалъних законів економіки, пише загалъну політичну економію (“Богацтво Народів”, в 1776. р.) Капіталістичні відносини він уважає за одинокі нормальні; інших відносин або зовсім не розслідує, або бачить в них збочене від норми, вислід нескінченого, недосконалого розвитку.

Богацтво краю, після Сміта, творять всі товари краю. Таке понятє о богацтві можливе, очевидно, лиш в краю о товаровій обмінній господарці; для натурально-господарчого суспільства, де продукти не с товарами, оно не має жадного значїня.

Одноким жерелом вартости і богацтва є, на думку Сміта, праця, взагалї всяка продуктивна праця. Впрочім для Сміта продуктивною є лиш праця, котра витворює матерїальні добра. В кождім разї Сміт не робить того блуду, що фізіократи, які вважали продуктивною лиш працю на полі: за часів Сміта перетворчий промисел грав в Англії не менш важну ролю в твореню народного богацтва, нїж промисел добуваючий.

Капітал, після означеня Сміта, є це часть нагромадженої праці, призначена на дохід. І в будуччинї також люде будуть мусїли, очевидно, для одержаня

доходів примінювати в продукції заощаджену працю; отже капітал з точки погляду Сміта, мусить існувати в с.е. З огляду на таке понятє о вічності капіталу легко поветала в його голові думка про незмінність капіталістичних відноєнн.

Початкове нагромадженє капіталу Сміт пояснює при помочи оцаджености: дрібні продуценти зуживали не все, що вигворювали, і в той спосіб творив ся капітал.

Теорія вартости Сміта в загальних нарисах є слідуюча. Він признає, що першим її жерелом є праця. Прямим заключенєм з того повинна би бути теорія вартости праці: обмінна вартість товарів залежить від скількості вложеної в них суспільної енергії праці. Однак Сміт збачує від цього заключеня. Після його думки, на ціну товарів в сучаснім суспільстві складають ся: вартість праці, дохід з капіталу і ґрунтовий рент. Згідність пересічної ціни з вартостию праці признає він лиш для періоду, в котрім зняряди праці належали до вигворця. Але коли разом з розвитком культури праця і капітал відділили ся від себе, тоді в склад ціни муєв ввійти також зиск з капіталу, як винагорода за можливість користувати ся ним в продукції. З загарбанєм землі ввійшов єще рент.

В дійсности ціни товарів, як то вже виєше ми пояснили, залежать від їх вартости; а вартість товару складає ся з вартости сталого капіталу (котрий Сміт лишає на боці), з вартости капіталу змінного і з додаткової вартости. В поглядах Сміта бракує цього важного пункту, що разом з побільшенєм ся заробітної платні, зменшує ся зиск, бо они творять дві частини одної незмінної суми — вигвореної наново вартости. З точки погляду Сміта, єли побільшує ся заробітна платня, то підносить ся лиш ціни продуктів; тимчасом після теорії вартости праці, зрієт части припадаючої на робітничу класу, означує не підвиєшенє цін, лиш зменшенє ся частки иньших клас.

Заслугою Сміта є між іншим, що наука о конкуренції, а тим, в якій спосіб вона вирівнює зиск, а також заробітну платню в різних підприємствах і в різних галузях продукції.

В науці про заробітну платню Сміт висказує, що її зміни спричинюють ся змінами в цінах предметів, зуживаних робітниками.

В науці про зиск Сміт висказує думку, що процент зиску зменшує ся разом з зростом народного багатства. На його думку, причина лежить в тім, що межі капіталістами росте конкуренція: капіталів є так багато, що з трудностю можна їх десь вложити в продукцію. Явище добре спостережене, але пояснене, як побачимо пізнійше, є зовсім фальшиве.

Ще менше влучно пояснив Сміт ґрунтовий рент. Він каже, що це заплата за користанє ся землею, коли попит землі перевищує її подачу.

Гроші є для Сміта таким самим товаром, як і інші. Є они лиш малою частю народного капіталу і притім найменш ужиточною — непродуктивним і мертвим капіталом. Сли так, то очевидно торговельний біляне не має жадного значіння. На його місце Сміт кладе біляне річної продукції і зуживаня. Край збогачує ся, сли продукує більше вартости, ніж зуживає.

В той спосіб зрієт продукції є цілєю розумної економічної політики держави. Але яка іменно політика є здібна улегчити розвиток продукції?

Протекціонізм не помагас загальному зростови продукції, лиш змущує капіталістів переносити капітали з одних галузей промислу до других, з непротегованих до тих, що знаходять ся під протекцією держави. Змінює ся лиш поділ народного капіталу межі галузями продукції: сума капіталу не росте. Противно, вклад капіталу стає ся чимраз меньше корисним, а то з слідуючих причин: коли нема правительственной опіки, капітали напливають до тих галузей промислу, де праця є найбільш продуктивна, а протекціонізм

звертає капітали до таких галузей, котрі є найменш відповідні в краю, в котрих праця є найменш продуктивна.

Найрозумніша засада при обміні є: “купуї на найтаншїм ринку, продавай на найдорожшїм”. Протекціонїзм утруднює приміненє тої засади: край мусить купувати ті товари, котрі є протеговані, не на танім заграничнїм ринку, але на доросшїм, у краєвих витворцїв.

Окрім цього протекціонїзм сїє лиш ненависть межн народами і боротьбу, а торговля повинна бути ланцухом приязни. (Рукодільні англійські при кінці XVIII. ст. були досить розвинені, а протекційна політика иньших країв шкодила сильно англійському промислови. відбираючи йому заграничні ринки).

Цїлком свободний від протекції і огранічень промисл — оце розумний і натуральний порядок. Держава повинна огранічити ся до оборони від неприятеля, до провадження судівництва і побіч цього до підтримання тих інституцій, котрі лежать поза границею приватних підприємств (шпиталі, школи, приюти і т. п.). При таких условинах приватний інтерес людей попровадить їх в свободній діяльності на найкориснішу для суспільства дорогу. На думку Сміта люде, слідкуючи за своїм егоїзмом, приносять часто більше хісна суспільстві, ніж колиб руководили ся найбільш альтруїстичними, безінтересовними мотивами.

Однак вороже становище до протекціонїзму не робило його одностороннім. Переходячи від найбільш абстрактних (відірваних) тверджень дедукції до конкретної дійсности, він огранічував деңо свої засади. Так прим. признавав він, що мито від оружжя, ввезає від всього, що є необхідне для війська, є потрібне: ці продукти край повинен сам витворювати, а не замовляти в чужинцїв, хоч би це було найтанше, бо інакше він може стати ся безборонним в часї війни.

Вільну торговлю треба впроваджувати, думає Сміт, поступово, інакше зруйнувалоби ся капіталістів.

Ідеалом Сміта є неограничений зріст продукції, а тому що не можна представити собі його поза капіталістичними відносинами, він признає за розумні і природні всі ті умовини, що сприяють розвиткові тих відносин. В його часах і в його краю найважливішою з тих умовин була економічна свобода, свобода капіталу і те все творить “натуральний порядок”, нормальний склад життя суспільства.

Після погляду Сміта, “натуральний порядок” свободної конкуренції разом з розвитком продукції спричинює рівнож “справедливий” поділ. Це є черта спільна йому і всім його попередникам в науці економічній — вважати нагромаджене народного багатства за рівнозначне з добробутом народу. Протилежність між тими двома поняттями не могла виступати в тих часах так яскраво, як в віці машинового капіталізму. Однак і давні економісти знали случаи такої протилежності. Очевидно, в таких случаях економісти-ідеологи буржуазії були готові принести “справедливий поділ”, т. є інтереси мас, в жертву для збільшення продукції, т. є інтересам підприємців. Прим. Адам Сміт признає заміну управної землі на пасовиска, яка відбувалась в многих місцевостях в Англії на початку нових часів, корисною для краю, бо для продукції ця заміна безперечно була корисною.

Як економіст мануфактурного періоду капіталізму, Сміт приписує велике значінє рукодільняному поділові праці. Цю форму поділу праці він вважає за найважливіший знаряд технічного поступу; в його очех машини грають лиш другорядну ролю. Рівночасно звертає він увагу на суспільно некорисні сторони такого поділу праці: фізичний, моральний і умовий занепад організму робітника. Він припускає, що в остаточнім розвитку мануфактурний поділ праці мігби допровадити до цілковитого пригуплення народних мас і

узнає це за шкідливе. Щоби ослабити ті злі сторони, Сміт пропонує запровадити образование народу на кошт держави, але радить образувати обережно і умірковано, уважаючи небезпечним занадто високий умовний розвиток народу.

На Адамі Сміті кінчить ся розвиток економічної науки дрібно-буржуазної доби.

6. Сили розвитку і його напрям в першій періоді промислового капіталізму.

Економічно найбільше поступовою класою в мануфактурній періоді капіталу була промислова буржуазія. Головною силою розвитку є тут, так як і давніше, конкуренція і її психологічний результат — змагання до неограниченого нагромадження багатств, до неограниченого розширення підприємств.

Погляньмо, як діляють ті сили розвитку в границях поодинокого підприємства і як проявляють ся вони в взаємних зносинах підприємств. Тому що частю, яка при суспільній поділі припадає для капіталіста, є додаткова вартість, то, організуючи продукцію, капіталіст старає ся конечно побільшити додаткову вартість з підприємства.

Висота додаткової вартості в підприємстві залежить від двох умовин: перше, від розмірів додаткової вартості, витворюваної через кожного робітника, і друге, від кількості робітників. Збільшуючи одно і друге, капіталіст збільшує суму додаткової вартості даного підприємства.

Припустім, що необхідний робочий час виносить 5 годин, додатковий — також 5 годин. Найпростіший спосіб побільшення додаткової вартості, витворюваної через кожного робітника, полягає очевидно на тім, щоби збільшити додатковий час, при чім робочий день стає ся довшим. Ся робочий день замість 10 годин буде тривати 12 годин, тоді додаткова вартість буде витворювати ся не в протягу 5, але в протягу 7 годин денно: она зростає о 1.4 разів

(норма додаткової вартості замість давніх 100%, а тепер 140%). Однак таке збільшенє робочого дня має свої границі. Довший робочий день, як 24 год., є фізично неможливий. Окрім того організм робітника не зносить занадто довгої праці: робота йде зле, є мало інтензивна. Задовгий робочий день може показати ся менше корисним ніж 12-годинний, сли праця в першій случаю є о 1½ разів менше інтензивна. Вкінці самі робітники не згоджують ся на надмірне збільшенє робочого дня.

Окрім простого збільшеня робочого дня на певній степені розвитку продукції можливе є з а м а с к о в а н е збільшенє. Цего способу найскорше уживано в рільництві. Коли фєвдал розширюючи власне господарство, присвоював собі землю залежних від себе селян, цілковите позбавленє їх землі було для нього річно ризиковною: позбавлені землі йшли до міст, бо вже нічо не вязало їх з селом, і дідич міг остати ся зовсім без робочої сили. Щоби цього оминути, властитель землі лишав многим селянам невеликі уділи землі разом з будинками. Розміри уділів були так невеликі, що їх властители (халушники, англійські “катеджери”, німецькі “коссатен”) могли одержати з власного господарства заледви невелику часть необхідних средств до життя, отже були змушені продавати свою робочу силу сусіднім дідичам. Дідич дає селянинови в формі заробітної платні не цілу вартість робочої сили, але менше, так щоби загальна сума заробітної платні разом з доходом з його власного господарства творила ціну необхідних средств до життя.

В початковім розвитку великого підприємства примінює ся аналогічні способи в перетворчій промислі: робітникам дає ся до розпорядимости уділи землі для закладання невеликих городів. І тут також заробітна платня зменшує ся відповідно до доходів з уділу; в тій ціли по часті знизує ся ціну, по часті обчислює ся певну суму з платні робітника за користанє з городу.

В обох случаях вислід є оден і той самий: довгота робочого дня для полевого робітника і для робітника в ру-

годільній побільшує ся о всі ті години, котрі він посвячує на управу власного кусника землі. Рівночасно неминучим є надзвичайне вичерпанє; упадок житєвих сил працюючого. Однак робітник остає ся неначе прикутим до місця тим чаром, який представляє для него провадження хоч малесенького власного господарства.

До тих самих економічних вислідів провадить по знесеню підданьства зменшенє селянських наділів: они є так малі, що не можуть ані викупити властителей, ані зайняти всеї їх робочої сили; селяне мусять або продавати останок своєї робочої сили суєдним дідичам, або взяти в аренду більше землі. Умовини винайму землі притім є такі, що сама аренда є нічим иньшим, як прямо замаскованою продажею робочої сили: дохід з аренди лиш доповнює заробок селянина до величини вартости необхідних житєвих средств. Великі землевласники віддають свою землю в аренду малим наділами, замість провадити власне велике господарство, прямо тому, що при одних і тих самих видатках можуть розпоряджати в той спосіб більшою кількістю праці. Легко представити собі, як тяжкий муєв бути цей переходовий період заміни селянина на наємного робітника.

Така система приносить для підприємця певну користь лиш до часу, доки нема наглої потреби побільшити інтензивність праці і доки єї якість не грає великої ролі. Тому то з впливом часу вона раніше зникає в перетворчім промислі, котрий розвиває ся скоріше, а опісля потрохи і в рільництві (де навіть до наших часів вона існує в великій мірі).

Майже таке саме значінє, як побільшенє робочого дня, має для капіталіста збільшенє інтензивности праці: але тут збільшений видаток енергії праці обмежує ся до меншої кількості години. Чи підприємець збільшить 10-годинний робочий день до 11-ти годин, чи осягне підвищенє інтензивности праці о $\frac{1}{10}$, це для нього все одно, сли оставимо на боці декотрі дрібні знеки (як те, що при

коротшим робочім дню менше видає ся на топливо, світло і т. д.). Звичайним средством побільшення інтензивности праці є, як ми вже сказали, платня від штуки. В початках капіталізму той спосіб побільшення додаткової вартости грає в порівняню невелику роллю, бо майже не дає ся злучити з побільшенем робочого дня, яке тоді загально вже було примінене, і тому, що при так низькім уровені розвитку робочої класи, при недостаточнім відживленю ся, велика інтензивність праці є прямо неможлива.

Сли робочий день лишає ся такий як давнійше, а необхідний час праці зменшує ся, тоді побільшує ся знова час додаткової праці і додакова вартість. Прим. сли при 12-год. робочім дні необхідний час зменшує ся з 6 до 5 годин, то додатковий час зростає з 6 до 7 годин.

Але в який спосіб зменшує ся необхідний час праці? Очевидно через зменшенє вартости робочої сили: чим менша є вартість робочої сили, тим менше часу потрібно, щоб її витворити.

Вартість робочої сили є вартостю необхідних для робітника средств до життя, є скількістю суспільної енергії праці, якої потреба для її витвореня. Сли ті средства — хліб, м'ясо, бавовняні тканини і иньші — починають витворюватись з меншою утратою енергії праці, як давнійше, сли отеже збільшує ся продуктивність праці в рільництві, в бавовняній продукції, і т. д., то через те саме обнижує ся вартість робочої сили.

І так сли вартість звичайших предметів робочого спожиття виносела давнійше деню 5 годин, а опісля, в наслідок розвитку средств продукції, впала до 4 годин, то при 10-годинним робочім дні вартість додаткова зростає з 5 до 6 годин, а норма додаткової вартости з 100% до 150%. При тім грошева платня робітника відповідно обнижує ся з 50 до 40 коп.; але за ті гроші він може купити ту саму що давнійше скількість житєвих средств.

Сли станемо на менше абстрактнім (відірванім) ґрунті, то в тім зменшеню грошевої платні побачимо деякі користи для робітників. Коли прим. в якімсь ро-

бітнику розвивають ся висші потреби, ще не розвинені серед мас, прим. потреба приличного убраня, читаня газет і т. д., то для їх осягненя робітник муєть щадити на необхідних предметах, а при високій ціні тих продуктів щадити на них очевидно легше ніж при низькій.

Коли побільшує ся продуктивність праці, витворюючої предмети зужитя для робітників, зрієть додаткової вартости відбуває ся відразу для всіх капіталістів даного суспільства. Але при певних условинах навіть оден підприємець незалежно від иньших може зменшити в своїм підприємстві необхідний час праці і збільшити в той спосіб додатковий час. Це діє ся тоді, коли йому вдаєть ся зробити продуктивність праці в своїм підприємстві вищою, ніж звичайна продуктивність праці в даній галузи продукції. Прим. він запроваджує в себе далеко більший поділ праці ніж той, що панує в других подібних підприємствах. Припустім, що це буде фабрикант ножів, і що улущеня ним запроваджені побільшуюють точно два рази продуктивність праці: вартість ножа замієть 4 год. буде міряти ся в него 2 год. Тому, що всі прочі фабриканти ножів вчаси не вєшли, вчаси через брак капіталу не могли запровадити того самого улущеня, то суспільна вартість ножа рівнає ся як давнійше 4-ом годинам. Припустім, що робочий день триває 11 год. і вартість робочої сили мірять ся 6 год., причім припустім, що кожда година відповідає 10 коп. Так отже давнійше на кожного робітника припадало 3 ножи; ціна ножа (припускаємо, що він продає ся цієля своєї вартости) 40 коп., і з 60 коп. змінного капіталу капіталієть одержує 60 коп. додаткової вартости. Тєпер кождий робітник виробляє денно 6 ножів, котрі продає ся по давньому по 40 коп. за штуку, бо їх суспільна вартість не змінилась; за 6 штук одержує ся 2 руб. 40 коп., змінний капітал виноєть 60 коп., а на користь підприємця остає ся 1 руб. 80 коп. Необхідний час в тім підприємстві є лиш 3 год. замієть 6 год.; норма додаткової вартости виноєть 200% замієть 100%.

Треба зазначити, що в дійсності капіталіст буде продавати ножі не по пересічній риночній ціні, але дещо нижче, щоби шкоро продати товар. Є ще потрібне тим більше, що витворюючи ножі при менших як давнішніх коштах, очевидно збільшує ся їх продукцію, отже і подачу на ринку.

В той спосіб, коли оден капіталіст збільшує в своїм підприємстві продуктивність праці, тоді збільшує ся в його підприємстві висота додаткової вартості. Але це явище є часове. По трохи і інші підприємці запроваджують в себе ті самі технічні улучшення, в данім случаю — той самий поділ праці; а хто не має достаточного капіталу для тої цілі, той руйнує ся в конкуренції понад сили. Звичайний спосіб продукції ножів змінив ся — суцільно необхідний час на виріб ножа зменшив ся, іменно о 2 години. Ціна ножів зменшила ся, зиск кожного капіталіста, а також і того, котрий найшкоро впровадив в себе улучшення, обнижує ся до звичайних розмірів, або навіть ще нижче (в дійсності, як побачимо дальше, має місце те послідне).

Отже для кожного капіталіста з окрема корисно є впроваджувати в себе технічні улучшення, але для цілої капіталістичної класи взагалі ті улучшення не є так корисні, бо остаточно они провадять до обниження вартості і ціни товарів.

Збільшуючи різними способами додаткову вартість з праці робітників, капіталіст збільшує через те і свій зиск, о котрий йому властиво ходить. Але існує також цілий ряд способів, за помочю котрих підприємець може збільшити свій зиск незалежно від скількості додаткової вартості. Є то способи незвичайного заощадження сталого і змінного капіталу.

Сли уряджуючи робітню підприємець запроваджує економію в самих розмірах будинку, так що робітники мусять працювати в тіснім місці; сли допроваджує до можливо найменшої скількості видатки на топливо і світло, на вентиляцію і гігієнічні урядження; сли змушує робітників пра-

цювати одними і тими самими знаряддями аж до остаточного їх зужиття, на що не дозволяють інші фабриканти зі згляду на небезпеченство робітника або інші невігоди, — все те творить надзвичайне заощаджене капіталу сталого і зменшує ся загальна сума страт капіталу, на котру припадає якась сума зиску, отже побільшує ся для даного капіталіста процент зиску, хоч сума додаткової вартости осталась без зміни.

Не треба вчисляти тут тих случаїв, коли в якимсь підприємстві використовує ся більше відпадків продукції, як в інших: є це прямо підвишене продуктивности праці, бо зужитковані відпадки є додатковими витворами продукції, а це стає ся особливо виразним, сли підприємець продає їх.

Сли підприємець купує робочу силу понизше її суспільної вартости, то це є надзвичайне заощаджене змінного капіталу.

І тут також індивідуальний зиск росте, хоч сума додаткової вартости не знижує ся (бо додаткова вартість є надвишкою утрати енергії праці робітників понад суспільну вартість їх робочої сили, а ця вартість остає ся тою самою).

Такі є в загальних нарисах способи, котрих примінене збільшує зиск з підприємства при даній кількості робочих сил. Сли число робітників зростає, то очевидно відповідно до того зростає додаткова вартість, а з нею і зиск: з 200 робітників додаткова вартість є два рази більша, як з 100 і т. д.

Більша кількість робітників має ще й те значінє, що дозволяє розвинути поділ праці, отже і її продуктивність: це послідне, як ми вже сказали, провадить до сталого, або часового побільшення додаткової вартости.

Побільшенє суми додаткової вартости через побільшенє робочого дня, або через підвишенє інтензивности праці знаходить свої границі в прикметах людського організму, а при даних обставинах в онорі продаючого робочу силу.

Підвищення продуктивності праці в підприємстві є обмежене загальним станом техніки і науки в даній добі. Не можна запровадити удичень доки їх не винайдено.

Заощаджуване капіталу понад норму звичайного заощаджування є в загалі явищем дуже рідким і оно може відбуватися ся лиш в тісних границях. А спосіб підвищення зиску, що полягає на збільшеню числа робітників при відповіднім розширеню цілого підприємства, можна приміювати майже без обмежень. Перешкодою може тут бути лиш брак пошиту на товари, або брак капіталу на розширене підприємства.

Всяке розширене підприємства відбуває ся дорогою нагромадження капіталу. Це полягає на тім, що капіталіст, замість тратити часть зиску на свої потреби, додає єї до капіталу: купує за ню струменти, матеріали і робочу силу. Таке нагромаджене має місце і в інших случаях побіч простого розширення підприємства; щоби прим. збільшити продуктивність праці в підприємстві, треба поробити додаткові видатки на технічні поправки. Навіть збільшене робочого дня потягає за собою видатки на матеріали і знаряди, отже знов є нагромаджене.

В подібних случаях нагромаджене не конечно му- сить мати місце: заощаджує ся капітал на вартости робочої сили, і це заощаджене при даних условинах вирівнює додаткові видатки сталого капіталу. Також при “надзвичайнім заощадженю” сталого і змінного капіталу можна збільшити зиск без нагромадження. Але це виїмкові случаиї.

Капіталістичне нагромаджене треба відріжнити від первісного громадження багатств, яке полягає не на розширеню підприємств, але на докладаню грошей до грошей.

В капіталістичній добі значіне має в житю лиш капіталістичне нагромаджене; початкове є не лиш незначне що до розмірів, але спроваджує ся до капіталістичного нагромадження. Припустім, що ціла сума початкового нагромадження капіталів в данім суспіль-

стві виносила мільярд рублів; за ті гроші закладано капіталістичні підприємства, що приносили додаткової вартості 100 мільйонів на рік. Припускаємо також, що капіталісти не роблять дальшого нагромадження, але зуживають весь додатковий продукт, в таким разі в слідуючій році капітал також буде виносити мільярд, але з початкового нагромадження осталося лиш 900 мільйонів, прочі 100 мільйонів, капіталісти зужили в формі средств до життя і предметів розривки: але тих 100 мільйонів відновлено коштом додаткової вартості. В слідуючій році з початкового нагромадження лишиться 800 мільйонів, а 200 мільйонів буде творити нагромадження додаткова вартість і т. д. В протягу 10 літ початкове нагромадження і весь капітал спровадить ся до скапіталізованої додаткової вартості.

Так отже кождий капітал, не зважаючи на способи початкового нагромадження, можна вважати за нагромаджену додаткову вартість. Як то ми вже говорили, початкове нагромадження також по найбільшій частині спроваджувало ся до різних форм присвоювання додаткової праці (підданьство, невольництво і т. д.); ощадність самих працюючих грала при тім дуже підрядну ролю. Бачимо з того, яку вартість має теорія старих економістів про погоджене капіталів з ощадністю.

Так отже, зміряючи взагалі до нагромадження, до збільшення своєї грошевої сили, капіталіст природною дорогою доходить до конечности капіталістичного нагромадження. до конечности розширення підприємства, при помочи вкладання нових капіталів з одержаних зисків.

Але колиб жакда громадження грошей мала границі, поза котрі не булаб в силі змусити капіталіста до розширення і технічного розвитку підприємства, помимо того безпосередня конкуренція підприємств змусила б його переступити цю границю. Конкуренція межі підприємствами полягає на тім, що кожде старає ся відібрати ринок веім

нившим. Боротьба провадить ся через зниженя цін і улучене товарів.

В тій боротьбі великі підприємства з великими капіталами мають рішучу перевагу над дрібними. В великих підприємствах продуктивність праці взагалі є вища, бо спільна праця і поділ праці є там більше розвинені (незгадуючи про подрібну технічну перевагу, як прим. менші в порівняно видатки на робітню, на знаряди, перевіз і т. п.). Нагромаджене капіталів відбуває ся там скорше, отже легше можна впроваджувати рівні технічні удосконалення. Великим рукоділлям легше розширити продукцію також тому, що при рукоділлянім поділі праці підприємець є змушений наймати нових робітників відразу цілими групами, і очевидно для підприємства, що складає ся з 20—30 груп, далеко легше прилучити ще одну групу, як такому що складає ся з 2—3 груп.

Великі підприємства мають тим більший вигляд на здобуте ринків, що легко можуть видержати упадок цін. Дрібний капіталіст, котрий, може бути, самий ледви в силі удержати ся з свого зиску, часто руйнує ся навіть підчас коротко тривалого упадку цін, а довго тривалий упадок цін нищить його цілковито. А великий підприємець видає звичайно лиш незначну часть на свої власні потреби, а решта йде на розширене підприємства; підчас упадку цін такий капіталіст перестає лиш розширювати своє підприємство, а хоч поносить страту то в порівняно не так скоро може цілком зруйнувати ся.

Дрібні підприємці не є в силі видержати конкуренції, они змушені продавати свої робітні і знаряди, а при тім тратять свою організаторську ролю в суспільній продукції. Великі капіталісти набувають средства продукції, що належали давнійше до дрібних витворців, і в той спосіб поступенно збирають, концентрують капітали в своїх руках.

Той процес централізації капіталів є неминучим вислідом капіталістичної конкуренції; він стремить самий через себе до зменшеня числа підприємств. Але в ранній добі капіталізму промислового те явище не виступає виразно.

бо оно замасковане відворотним процесом: закладанням наново (контром початкового нагромадження) підприємствами.

Те, що сказано тут про великих і дрібних капіталістів, відносить ся також до певної міри до зручнійших підприємців, більше досвідчених в провадженню інтересу, і до підприємців менше практичних. Перші тягнуть з своїх капіталів більші зиски, неначеб то їх капітали були більші. В міру того, як організаторська діяльність в підприємствах переходить до рук наймлених спеціалістів, ця сторона справи тратить значіне.

Змаганє капіталу до побільшення ріжними способами розмірів додаткової вартости, одержуваної з кожної даної робочої сили, через побільшенє робочого дня, підвищенє интензивности праці, надзвичайне заощадженє змінного капіталу і т. д., викликає з сторони продавця робочої сили (робітника) противне змаганє — поліпшити або принаймі не дозволити на погіршенє матеріальних условин життя. Є ще друга підойма розвитку в промислово-капіталістичнім суспільстві — сила, що з початку поветас в формі звичайної конкуренції межі кожним кунуючим і продаючим робочу силу. В перших фазах капіталізму той чинник розвитку не має великого практичного значіня в наслідок низької уровенн розвитку і великого розсіянн продавців робочої сили. Життєве значіне цього чинника в мануфактурній добі є далеко менше ніж в добі боротьби челядників з цеховими майстрами, коли організації тих перших запевнювали їм досить значну єдність діланя.

Коротко ще раз можна сказати про сили розвитку в добі рукодільній слідуєче. Головною межю ними є конкуренція в ріжних формах разом з єї неихольгичним вислідом: жаждою громадження богацтв. А напрям в котрім ділають ті сили, полягає з економічної сторони на централізації капіталів, з зростаючим поділом праці і співробітництва, з технічної сторони — на зростаючій интензивно-

сти, довготі і продуктивності праці при можливо найбільшій упрощенню діяльності кожного робітника (рукодільний поділ праці).

Історичний початок рукодільняної доби припадає на ст. XV—XVI для Англії і Голандії; для інших країв пізніше. За історичний кінець тої доби треба вважати період великих винаходів — кінець XVIII. ст. в Англії; в інших краях рукодільняний капітал почав уступати перед машинним в першій і другій четвертині XIX. ст.

VII. Промисловий капіталізм.

ДОБА МАШИНОВОЇ ПРОДУКЦІЇ.

1. Відносини суспільства до природи.

а) Походження машини.

З внутрішніх відносин капіталістичного суспільства випливає змагання капіталу до безнастанного збільшення продуктивності праці. Але в мануфактурній добі це змагання не знаходить перешкоди, що лежать в самім характері продукційних сил рукодільняної доби. Праця була ручна, фізична сила чоловіка грала головну ролю в продукції. А з огляду на те, що вона має свої границі, продуктивність праці не могла посунути ся поза дані границі, доки струментом безпосередно володіла рука чоловіка.

Рукодільня розвивала продуктивність праці за допомогою чимраз більшого поділу праці. Притім діяльність робітника упрощувала ся до остаточності, ставала ся чимраз більше механічною, машиною. Власне в наслідок того, що рукодільня допровадила розвиток ручної праці до остаточних границь, завдяки механічності, простоті чинностей робітника, показало ся дуже легкою річю полишити виконувана

тих чинностей машині. І коли дальше розширене ся ринків вимагало дальшого розвитку средств продукції, а рукодільня вже не могла дати більше нічого, тоді відбував ся перехід від ручної праці до машинової.

Головна ціха машинової продукції полягає на тім, що безпосередно виконуючі чинности продукції виконує не чоловік, але сила природи: а роля чоловіка чимраз більше обмежує ся до кермованя і догляданя машини, і під многими зглядами є аналогічна з давною організаторською працею.

Тому, що сили природи є неограничені, то разом з поступом науки продуктивність праці в машинової продукції може зростати до незнаних нам границь.

Історія машини починає ся далеко скорше від доби машинового капіталізму. Вже в часах клясичного невільництва винайдено водний млин, а також водну помпу, машини до черпаня; в середних віках появил ся вітрак, а в мануфактурнім періоді уживано деколи машини до виконуваня простих чинностей, які вимагали великої механічної сили, прим. до товченя руди, помпованя води з копанель і т. д. Але загальне значінє машин в продукції було майже жадне.

Уживанє машини в передкапіталістичнім періоді було ограничене не лиш через брак технічних відомостей, в наслідок чого винаходжено дуже мало машин і при тім дуже недосконалих. Часто лучало ся, що винайдені машини не могли ввійти в загальне уживанє в наслідок чисто суспільних неприхильних условин. І так вже в XVIII. ст. винайдено механічні ткацькі і прядільняні варетати, котрі в порівнаню з ручними були великим кроком вперед. Але в тих часах середовічній ремісничій організації, хоч вже упадали, так все таки они мали досить значну економічну силу і відповідно до того політичне значінє. Власне вони з легко зрозумілих причин, з розпучливою ненавистю виступали проти всіх спроб заміни праці чоловіка працею машини. Під впливом церковних брацтв мійські ради одна за другою видають розпорядженя, якими заборонює ся за-

проваджувати механічні варстати, нарід розбиває машини винахідників переслідують жорстоко, як людей, що хочуть позбавити ремісників кусника хліба.

Але під впливом торговельного і промислового капіталу давні організації розпадали ся, тратили свою економічну силу, а з нею і політичний вплив і моральну повагу. Рішучу перевагу в економічному життю здобували кущі і фабриканти. А їх відносини до машини були зовсім інші. Їм машини так не грозили, як цеховим ремісникам, збуренем дорогого для них укладу суспільного життя, підкопанем матеріальної підстави їх існування. Машини обіцяли зиск, а це був незбитий аргумент на їх користь.

Так отже економічний розвиток ослабив і знищив сили ворожі машині, зміцнив сили, що стояли по її стороні, і в той спосіб приготував ґрунт для як найширшого примінення машини.

В всесвітнім капіталістичнім розвитку мануфактурний період є безсумнівно фазою конечно потрібною: навіть не можна собі представити безпосереднього повстання великої машинової продукції прим. з ремісничої техніки. Але в історії суспільств, котрі виступили пізніше як інші на дорожю розвитку капіталізму, вплив їх історичного середовища — культури старших суспільств — дозволяє майже оминути мануфактурні фази техніки: від дрібно-ремісничої і рукодільняної продукції, зорганізованої торговельним капіталом, відбуває ся прямий перехід до великої машинової продукції, з її всіми суспільно-економічними наслідками.

б) Що то є машина?

Машина є то знаряд праці, котрий виконує роботу людини заступає діланем сил природи. Є це зовнішнє, найбільш досконаліш тп знарядю.

Придивляючись загальній будові різних машин, легко спостерегти, що в основі ця будова є одна. В машині треба розрізнити три часті: мотор, механізм трансмісійний, і робочу часть, або механічний струмент. Кожда з тих трох

частині машини має свою історію розвитку. Коли машини уживає ся до невеликої роботи, яка не вимагає значних страт механічної сили, тоді як мотор в машині служить часто механічна робоча сила чоловіка.

Так прим. машину до шпня впроваджує ся в рух при помочи рухів руки або ноги. Це не скінчений, не зовсім розвинений тип машини. Заступлене людської моторичної сили силою звірят (головно коний) є першим кроком наперед в розвитку машинового мотору. Але тут ще нема великого поступу: сила звірят коштує в порівнянню дорого; працювати безвипину не можуть (досвідчений господар не змушує прим. коня працювати більше як 8 годин на добу); впрочім сила звірят не багато перевищує силу чоловіка.

Слідуючим кроком вперед було заступлене звірят через силу вітру і спад води. Ці мотори мають ту виспівість, що вже є неживотні; але вони також мають багато недомогань.

Сила вітру, яку від непамятних часів примінювано на широкі розміри для перевозу тягарів водою, але дуже мало в інших галузях продукції, має те недомогане, що є дуже нестала і діє нерівномірно. Сила води не має того недомогання і в наслідок того в мануфактурнім періоді вона здобула велике значінє. Але она не є вільна від різного рода недомогань. Перне, водний мотор можна примінити лиш там де є під рукою спад води і його вихиенуванє не є в суперечности з інтересами і правами місцевої людности або землевласників. Друге, в наших студених краях в зимі сила води не все діє. Влітці, не можна єї збільшувати після бажаня. З огляду на ці недомогання водні мотори не могли бути примінені на широкі розміри. Це є одною з причин, що в мануфактурнім періоді, доки не винайдено лучшого мотору, уживано дуже мало машин.

Декуди вже в добі рукодільній уживали парових моторів, але дуже недосконалої і невідгідної конструкторії. Коли в 1774. р. Ват (Watt) удосконалив значно їх механізм і створив знану парову машину о подвійнім діланю, доперва

тоді показало ся, що пара є тим найлучшим мотором, якого потребував розвиваючий ся капіталістичний промисл.

В паровім моторі механічна сила повстає через зужитє вугля і води. Силу діланя можна зменшувати або збільшувати відповідно до потреби. Мотор уряджений так, що легко можна його перевозити з місця на місце і уживати до всіляких робочих машин.

Але на тім не задержав ся розвиток моторичної частини машини. В послідних часах чимраз більше значіне здобувають електричні мотори. Тимчасом приміненє їх є ограничене, але вже тепер бачимо перевагу електричної сили над силою пари: найважнійша перевага полягає на тім, що електричну енергію можна ділити на як найменші частини і що можна єї переносити на любі віддаленя з невеликою (при певних условинах) стратою.

Електрика буде правдоподібно головним мотором слідуючого періоду організації продукції. Вже сучасна техніка знає способи переміни ріжних сил природи в електричність і переносеня єї в вибрані місця. Завдяки тому, електрика уможливить використанє таких величезних жерел сили в природі, як великі водопроводи, морські припливи і т. п.; багато з тих жерел не використано досі головно з тої причини, що не було способу перенести їх енергію на дальшу віддаль.

Друга часть машини, це трансмісійний механізм, котрий переливає енергію мотору на робочу машину. Він мусить змінювати характер і напрям тих рухів, які дає перша часть машини, змінювати з цілею, відповідно до призначіня машини і в тій формі переливати рух на робочий струмент. В міру того, як машина примінює ся до чимраз більше зложених процесів продукції, трансмісійний механізм комплікує ся, а головно тоді, як уживає ся одного і того самого мотору для порушуваня нараз кількох робочих машин, до того ріжного рода. Сли одна робоча машина вимагає колового руху, друга простого, а трета ломаного і т. д., то легко собі представити, яке множество прирядів мусить мати трансмісійний механізм, щоби відповідати

ціли. Він стає ся цілим системом зубатих коліс, валців, відосередочних приладів і т. д., а система є тим більше скомплікована, чим більше скомпліковані, різнородні і численні є робочі машини, порушувані одним мотором.

Третою, найважнішою частю, машини є робоча машина, або механічний струмент. Він повстав безпосередно з струменту, котрим працював робітник в ремеслі, або в рукодільництві. Впрочім часто струмент в робочій машині улягає такій зміні, що трудно його навіть пізнати.

Але робоча машина ріжнить ся передовсім від струменту ручної праці тим, що виступає безпосередно як струмент машини, а не чоловіка; машина лиш виконує рух, котрий передше виконувала рука чоловіка. Навіть ели за мотор в машині служить сила чоловіка, робочий струмент мимо того порушує ся безпосередно не руками чоловіка, але за помістю трансмісійного механізму.

Так отже машина заступає робітника, оскільки він був в продукції простим виконавцем, простим знарядом організуючої волі. В наслідок того на машину переходить багато відноси, які давніше існували межі робітниками — виконавцями рукодільні.

І так спів-робітництву і поділові праці межі робітниками рукодільні відповідає “співробітництво” і “поділ праці” межі машинами (цей вираз є уєлівний, бо “працювати” може лиш чоловік).

Примір простого спів-робітництва представляє ткацька фабрика, що складає ся з множества механічних верстатів, умічених в однім будинку, і сповняючих однакову функцію. Оден і той самий мотор порушує в тім случаю множество однакових машин.

“Поділ праці” межі машинами полягає на тім, що цілий ряд ріжних машин, що стоять в взаїмних зпоснах, переробляють одна за другою оден і той самий матеріал, доки не прибере остаточної своєї форми. Там, де з початку запроваджує ся поділ праці межі машинами, він є менше більше такий самий, як в рукодільній, що заняті тою самою продукцією. Прим. в вовняній рукодільній праця була

поділена межі гремплярами, прядільниками і т. д. Тепер замість тих робітників появляється цілий ряд машин — до чесання, гремльовання і т. д. В переходовій добі одні чинности сповняла машина, підчас коли інші були виконувані ручною працею. В будуччині спосіб поділу праці межі машинами може очевидно улягати зміні.

В поділі праці межі машинами одна достарчує другій матеріялу до перероблення, так як в рукодільній оден робітник достарчував його другому. І тут в ріжних машинах, як там в руках ріжних робітників матеріял переходив рівночасно через всі ступені перетворення. Групі рукодільників, т. є. даним відносинам межі числом робітників ріжних спеціальностей, відповідає “система машин”, т. є. якась означена звязь межі числом, розмірами і скоростю руху одної, другої і третьої машини, так як для даного числа прядільників, потрібно даного числа ткачів, так для даного числа прядільнящих машин даної конструкторії треба відповідного числа механічних ткацьких верстатів також даної конструкторії.

Видно з того, що роль мануфактурного робітника в дійсности далеко більше була заступлена через саму машину, ніж через робітника при машині; цей послідний, з огляду на свою продукційну діяльність, ріжнить ся богато від першого: цей проводить і контролює, підчас коли тамтой — вповняє прикази. Це дуже важна ріжниця.

Впрочім, в переходових періодах машинової продукції треба робітників, не лиш для надзору і контролі над роботою машин, але вчасти також на те, щоби безпосередно надати механічним струментам рухи, які машина сама виконати ще не здібна. Але розвиток машинової продукції зміряє до заступлення тих всіх нескінчених машин через автоматичні механізми, в котрих робочі машини без безпосередної помочи чоловіка виконують всі рухи, потрібні до перероблення матеріялу. Чим в більшій степені відбуває ся та заміна, тим в більшій степені праця робітника при машині є потрібна до давньої організаторської праці.

В ремісничій продукції організаторська сторона праці є в дуже малій степені відділена від виконуючої праці; робітник, майстер або челядник, по більшій частині самі контролюють ся, самі собою рядять. Рукодільня закінчує поділ обох сторін праці, допроваджуючи його до остаточности, до такого абсурду, як переміна чоловіка в машину. Машина вигладжує ті суперечности, надаючи виконуючій праці організаторський характер, що вимагає від робітника не лиш фізичної сили і механічної вправи, але також розуму і волі.

Що до продуктивности праці, то головна перевага машинової праці над ручною полягає на слідуючій: найзручніший робітник не є в силі працювати нараз кількома струментами, бо має не більше, як дві ноги і дві руки. В Німеччині пробували колись змусити одного робітника працювати при двох коловоротах і при двох вертенах, відразу обома руками і ногами; але це вимагало такого велитенського напруження, що переходило сили робітника. Але машина працює многими струментами рівночасно. Прим. в сучасних прядільнях оден робітник при допомозі відповідної машини керує сотками веретен (в Англії вже в 1887. р. на одного робітника припадало пересічно 333 веретен, а в більших прядільнях поперх 400). Сли до того додамо факт, що скорість рухів машини значно перевищує скорість рухів чоловіка, то буде нам ясно, який велічезний зріст продуктивности праці можна осягнути при допомозі машини. Прим. при машиновім ткацтві оден пересічний робітник може зробити тільки, кілька передне 40 добрих ручних ткачів.

Порівнаймо продуктивности праці при виробі шпильок ремісничої, рукодільної і машинової продукції.

Оден робітник, виконуючий всі чинности в продукції шпильок, заледви чи виробивби 10 шпильок на день. В рукодільни при поділі праці лиш межі 10 робітниками, щоденна скількість продукції виносить 48.000 шпильок. Ма-

шина шпилькова витворює 180.000 шпильок денно. причім оден робітник може доглядати нараз кілька таких машин. В одній американській фабриці з 70 шпильковими машинами п'ятох робітників виробляло $7\frac{1}{2}$ мільона шпильок, значить на кожного робітника припадало $1\frac{1}{2}$ мільона шпильок денно.

Вже в теперішнім часі люdekість має сили парової тільки, що можна нею заступити поверх мільярд робітників; тимчасом число дорослих робітників на земській кулі не перевищує 400—500 мільонів.

Поступ машинової продукції посуває ся з зростаючою шкоростю. Заступаючи в продукції сили робітника силами природи, приміненє машини отверає безграничне поле розвитку продукційних сил. зросту власти суспільного чоловіка над природою.

в) Розширенє машинової продукції.

Чи машина є все позиточна в продукції, чи все збільшує продуктивність праці? Очевидно, лиш тоді, коли в дійсности заощаджує працю.

Припустім, що винайдено машину, при помочі котрої оден робітник виконує те, що давнійше виконувала праця 11 людей; отже машина заступає 10 робітників - виконавців. Припустім, що она зужие ся в протягу 300 днів, і в той спосіб заощаджує через цілий час свого уживаня 3.000 днів праці.

Сли сама машина (т. є. ціла єї конструкція) коштує 3.500 днів праці, то очевидно булоби нерозумним запроваджувати єї, бо одержує ся при тім, замість заощадженя, страту 500 робочих днів. Сли навіть продукція машини коштує 3.000 днів, то і так вона безужиточна, бо не заощаджує праці зовсім.

Але коли вартість машини виносить прим. 2.500 робочих днів, тоді машина збільшує продуктивність праці і є позиточною для продукції, бо заощаджує 500 робочих днів.

Однак капіталіст-підприємець, від котрого залежить запровадити або не запровадити машину, має іншу точку погляду. Для нього зовсім обоятно, чи машина заощаджує, або не заощаджує людську працю; для нього важним питанням є, чи она побільшить його зиск? Капіталіст обчислює, кілька рублів муєть видати на купно машини і кілька рублів она повинна заощадити йому на заробітній платні.

Припустім, що машина заощаджує 3.000 робочих днів, а сама коштує 2.500; вартість робочої сили денно рівнає ся 5 годинам простої праці, що відповідає ціні 50 коп.; і норма додаткової вартости 100%, т. є. ціла нова вартість витворена через робітника рівнає ся 10 годинам, що відповідає 1 рублеви.

Сли підприємець купує машину, він муєть заплатити за ню другому капіталістови суму грошей, яка витворює ся в 2.500 днях, бо такою є вартість машини; та сума грошей виносить 2.500 рублів. Сли капіталіст не впроваджує машини, то муєть замість неї купити нову робочу силу на 3.000 робочих днів, котрі би йому машина заощадила. Робоча сила коштує денно $\frac{1}{2}$ рубля, отже за 3.000 днів капіталіст виплатив би новим робітникам 1.500 рублів заробітної платні, т. є. о 1.000 рублів менше ніж за машину. З того видно, що нема користі запроваджувати машини, хоч она підвиєшує продуктивність праці. Купуючи машину, капіталіст платить за ню ціну відповідно до тої суми праці, яку видано на єї продукцію, підчас коли купуючи робочу силу, він оплачує лиш часть праці, котру достарчить йому робоча сила.

Колиб машина коштувала 1.500 днів праці, значить 1.500 рублів гринми, тоді для підприємця не булоби користі запроваджувати машину; она не принеслаби йому знеку, ні страти, бо робоча сила в протягу 3.000 днів також коштує 1.500 рублів.

Колиж машина коштує лиш 1.000 днів — 1.000 рублів — тоді запровадження машини принесє капіталістови користь: за 1.000 рублів він позбуває ся видатку 1.500 руб. на заробітню платню, а це приносєть йому 500 руб. знеку.

Треба тут зазначити ще раз, що риночні ціни, і нашини і робочої сили збочують дещо від своїх вартостей: а лиш риночна ціна має значінє для підприємця.

Так отже машина не все є корисна для підприємця-капіталіста, хоч навіть збільшує продуктивність праці. Капіталістичне приміненє машини можливе лиш тоді, коли, єї ціна є низша, як ціна робочої сили, яку машина заступає.

З того легко зрозуміти, чому одних і тих самих машин уживають з користю капіталісти в одних краях, підчас коли в иньших не уживають їх зовсім. Прим. декотрі машини винайдені в Англії є капіталістично корисні лиш в Америці, де заробітна платня є висша, як в Англії. Чим низша заробітна платня, тим менше знаходять вони приміненя. (Є це одна з головних причин, що повздержують процес машинової продукції в Росії, головню в рільничім промислі).

Помимо цих несприяючих условин, машини розвсюдновали ся взагалі дуже скоро. Це відбувало ся з повільністю, було навіть в кождім поодинокім случаю не вислідом сліпої самоволї судьби, що проводить так а не інакше фантазією винахідника, але задоволенєм дозрілої потреби самої продукції. Щоби це наглядно виказати, погляньмо яким способом в поодиноких галузях продукції виринає потреба машини і яким способом запровадженє машини в одних галузях промислу спричинює перехід до машин також і в иньших, звязаних з першими. За примір послужить нам історія англійської бавовняної продукції.

Ще в половині XVIII. ст. ця галузь продукції була зорганізована переважно після домашно-капіталістичного взірця: ткач, звичайно голова родини, працював при ручнім варетаті в своїм власнім домі; пряди члени родини — жінка і діти. Серед таких обставин прядільники не могли держати кроку з ткачем, не могли приготувити йому все достаточної скількості пряджі. Ця розбіжність збільшила ся, коли винайдено човенце, яке два рази збільшило продуктивність праці ткача. З другої сторони прядженє також

лишалося по заді в порівнянні з продукцією бавовни — співниця для пряжі. Як великою була потреба удешевлення прядільної техніки, можна бачити прим. з факту, що в 1782. р. в Англії, внаслідок браку робітників, лежала неспряджена вся бавовна, привезена з Кольоній в протязі трьох попередніх літ, і лежалаби ще кілька літ, колиб з помічю не наспіла машина.

Тоді оден за другим появляють ся винаходи на тім полі. З початку винайдено варстат, що прядє рівночасно 8 ниток, виконував працю 8 прядільників. Опісля новий винахід дає можливість порушувати цю машину сплюю води. Дальше цілий ряд удешевлень провадить не лиш до збільшення кількості пряжі, але також до удосконалення її якості.

В бавовнянім промислі знова повстає розбіжність межі поодинокими фазами продукції, але вже в відворотнім напрямі: тепер ткач не може держати кроку з прядільниками. Цю розбіжність також усунуено в 1787. р. через винахід механічного ткацького варстату.

О скільки рукодільняний поділ праці улекшив перехід до машини, видно між иньшим з того, що першими винахідниками були звичайно прості робітники, що не мали ані загального, ані технічного образования, а лиш практичне знанє даної галузі продукції. Що більше, механічний ткацький варстат винайшов під з Кенту.

По всіх удосконаленнях в прядженю і тканю давній спосіб білення бавовняної матерії показав ся цілком недостаточним. Надзвичайно довгий час того процесу — кілька місяців — не був великою перешкодою, доки прядженє і тканє було ручне, і скількисть витворених тканин була в порівняно невелика. Але тепер з огляду на величезне збільшенє продуктивності праці прядільників і ткачів, вирінула потреба прискінення процесу білення. З помічю прийняла хемія: коли примірено при біленю кваси, процес зменшився до кількох днів, а навіть до кількох годни.

З тих самих причин при кінці XVIII. ст. повстали удешевлення в фарбованю і друкованю перкалів. Пізнійше,

щоб приготувати достаточний матеріал для машинової прядільної продукції, кінечним було значне розширення продукції бавовни: в тій цілі треба було запровадити спеціальну машину; котра відділює волокна бавовни від насіння.

Такі зміни відбувалися не лише в бавовняній промислі. Вони потягали за собою кінечність інших змін. І так багато з винайдених машин показалися безужиточними, колиб не винайдено нової порушаючої сили, здібної витворювати більшу скількість праці.

Вслідом цілого ряду таких змін було нечуване розширення продукції. Це викликало потребу нових, удішених доріг комунікацій. В кождім економічному періоді розвиток комунікації залежить від загального розвитку продукції. Прим. середовічні дороги комунікації, достаточні для дрібної продукції, показалися недостаточні в рукодільній добі — тоді удосконалено мореплавання, побудовано білі шляхи. Для машинового капіталізму і це показалося недостаточним, тоді настав час нових парових кораблів, залізних доріг, телеграфів і т. д.

Так отже завдяки тісній звязи межі різними галузями промислу, винаходжено і запроваджено скоро одну машину за другою. Маса машин повстала в короткім часі при кінці XVIII. ст. і на початку XIX. ст.

В хліборобстві перехід до машин відбуває ся найпізніше, що пояснює ся многими причинами. Перше, рільництво не могло розвинути мануфактурного поділу праці, котрий так добре приготував ґрунт для машини. Друге, за впровадженням машини в рільництві не слідуєть так яскраві зміни в продуктивності праці, як в перетворчій промислі, так що для земельного капіталіста запровадження машини має слабші мотиви. Вкінці гнет останків феодалізму, які довго переховують ся в сфері рільництва, є немалою перешкодою технічного поступу в тій галузі продукції.

На початку машинового періоду вироблювано машини в рукодільнях, приготуваючих струменти. Доки сама будова машин операс ся на ручній праці, доти розвиток

машинної продукції поступає дуже поволі. Машини коштували дорого, були не досить сильні і досконалі. Щоб машина добре функціонувала, до цього конечно потрібно найдокладнішої правильності в формі її поодиноких частин. Цього ручна праця доклати не може навіть при найбільшій зручності робітника; це можливе лиш при машиннім виконанню. Окрім цього продуктивність праці в рукодільних інструментах була не досить велика, щоб можна приготувати таку масу машин, якої прим. тепер потрібно.

Коли сама продукція машин стала ся машинною, тоді усунено послідну перешкоду розвитку великого промислу — він тоді почав розвивати ся з нечуваною скоростю.

Притім наука стояла все на услугах капіталістичної продукції, сумлінно вдоволяла її вимоги. Попит на винаходи з сторони капіталу спричинив збільшену подачу з сторони умової праці.

2. Суспільні відносини продукції в добі машинового капіталізму.

а) Розвиток простого спів-робітництва і поділу праці в поодиноких підприємствах.

Здавалоби ся, що запроваджене машин, зменшуючи потребу виконуючої праці ручної, повинноби зменшити скількість робітників в поодиноких підприємствах, так що взагалі розвиток співробітництва повиненби зменшитись. Але такий вплив машин винагороджує ся з надвишкою через пильші условини.

Перше, розширене машинної продукції відбуває ся так шалено скоро, маса випродукованих товарів зростає так дуже, що помимо збільшеної продуктивності праці, промисл в більшості случаїв вимагає не менше але більше робочих рук, як давійшнє. (Розуміє ся само через себе, що такий зріст продукції каже припускати розширене ся ринків; підвишенне продуктивності праці потягає за со-

бою, після закона вартости праці, упадок ціни товарів, а це збільшує попит на них).

Друге, вплив конкуренції на капіталістів стає ся особливо сильним в добі машин. Конечність запровадження нових машин, вкладання в підприємство чим раз більше капіталу допроваджує скорше слабших капіталістів до руїни, як давніше. Останки ремесла, останки рукодільні гинуть з нечуваною скоростю. Дрібні машинові підприємства слідуєть за ними. Загальне число підприємств зменшує ся. Капітали побіджених згромаджують ся в руках побідників. В той спосіб поодинокі підприємства стають ся чимраз більші.

В наслідок цих двох річий — розширення ся продукції і збільшення ся конкуренції — розміри співробітництва не лиш не зменшують ся, але ростуть з величезною скоростю. Коли давна рукодільня потребувала сотки робітників, то пізнійша машинова фабрика організує звичайно тисячі, і десятки тисяч.

Такий розвиток співробітництва, збираючи масу людей в підприємствах, провадить до того, що продукція стає ся чимраз більше суспільною.

Це можна сказати про співробітництво взагалі, вчислюючи тут просту кооперацію і технічний поділ праці внутрі підприємства. Але на особлившу увагу заслуговують зміни в самім характері технічного поділу праці.

В рукодільни технічний поділ праці приберасе таку форму, що різні робітники виконують різні неподібні до себе роботи; робітник спеціалізує ся і кожда спеціальність виразно ріжнить ся від інших.

Машина поступенно усуває спеціалізацію і відграничене. Перше, продукційна діяльність стає ся більше зближеною для різних робітників, більше однородною: чи робітник мусить робити одною, чи другою машиною, праця його спроваджує ся головно до шильного надзору і контролі над мертвим виконавцем і представляє мало ріжниць в своїм загальнім характері: она стає ся тим більше подіб-

ною, чим більше досконалі є машини, чим менше робітник мусять мішати ся безпосередно до процесу рухів машини. Друге, в міру спеціалізації машин, зменшує ся, і стає ся потрохи непотрібною, спеціалізація людей: робітник легко учить ся управляти одною, другою і третою машиною, не потребує через ціле жите посвячувати ся одній роботі.

В той спосіб роля різних робітників в поділі праці межн ними стремить до однородности; технічний поділ праці чимраз більше прибирає вигляд простого співробітництва; це є важною річю для зрозуміння психології цієї доби: неоднакова роля в продукції витворює неподібні психічні типи, з ріжними змаганнями: подібна роля витворює подібні типи, подібні змагання.

Такий є загальний напрям, в котрім розвивають ся продукційні відносини. Однак старі форми роблять місце новим дуже поволі, а декотрі черти чисто мануфактурного поділу праці ще довго задержують ся в організації підприємств. Вчастн залежить це від того, що сама машинова техніка розвиває ся поступенно, отже існує цілий ряд переходових форм від рукодільняної техніки до машинової, причім, очевидно, і відносини межн робітниками носять мішаний характер. З другої сторони сучасна машинова продукція є капіталістичною. Організатором підприємств є капітал, котрий порядкує продукцією так, як цього вимагають інтереси капіталів. І з цієї точки погляду дисципліна і порядок в фабриці вимагають, щоби робітник по можности був привязаний до якоїсь спеціальности і не змішовав її після своєї волі. Робітника ставлять при одній машині, часто при одній її частн і не дають йому нагоди до зміни занятя: з його сторони не може бути жадного вибору.

Очевидно, виімок є той случай, коли робітник переходить від одного працьодавця до другого. Але на це робітник рішає ся не скоро в наслідок непевного положеня: він не може часто змінювати занятя лишн длятого, щоби оминутьн одноманітности праці.

Вислідом цього є, що праця при машині є докладно поділена в підприємстві. Кожний робітник раз на все приязаний до одного механізму, як живий його додаток.

Однак, чим даліше, тим в більшій степені тенденція зробленя з чоловіка невідьника одної машини слабне в наслідок інших, слідуючих обставин: перше, змінчивість продукційної техніки зпричиноє часті зміни в поділі робочої сили внутрі підприємств; друге, змінчивість самих розмірів продукції в підприємстві, відповідно до умовин ринку, зпричиноє також зміни в розкладі робітників; третє, взагалі зростає рухливість робітничої класи, з одної сторони в наслідок надзвичайної несталості робітничого ринку, з другої сторони в наслідок величезного розширення ся того ринку в просторони з огляду на удосконалене доріг комунікації: робітник, що стратив роботу в однім місці, їде часто тисячі верств даліше шукати зарібку в другім і третім місці; капіталіст в однім краю спроваджує тисячі робітників з другого і т. д.

Децо окреме становище в продукції займає вища група наємних робітників, т. зв. інтелігентний персонал — директори фабрик, начальники робітні, книговодчики, образовані механіки, техніки і т. д.; це представителі зложеної роботи в машинувій організації продукції. Їх праця є головно організаторська — загальний заряд і загальна контроля над працею робітників і функцією машин. Інтелігентний персонал творить групу в порівнаню невелику.

Але машинова продукція в своїм розвитку і цю групу старає ся зблизити, зрівнати з іншими наємними робітниками. З одної сторони в міру того, як машини удосконалюються, зростає їх складність і делікатність будови, так що і для простого робітника чим раз більша інтелігенція, чим раз більше загальне, а навіть технічне образование, стають ся необхідними, в противнім случаю він бувби нездібним управляти машиною; з другої сторони змінчивість і несталість еко-

номічних відносин, питомих машинному капіталізму, дуже часто, а чим далі тим частіше, потягає за собою перехід елементів інтелектуального персоналу в ряди простих робітників а навіть відворотно, так що зникає всяка стала границя межі тими двома класами.

б) Розвиток суспільного поділу праці.

Рівночасно з поступом співробітництва внутрі підприємств, розвиває ся також суспільний поділ праці. Притім зміцнює ся взаїмна звязь і залежність поодиноких підприємств і цілих галузей промислу, а весь суспільний процес продукції чим раз в більшій степені прибирає характер єдності і неподільності.

Конкуренція витворює залежність межі підприємствами передовсім в той спосіб, що удичинене техніки в однім підприємстві викликає конечність такого самого удичинення в иншій підприємстві. В машинній продукції ця форма обоїльної звязи підприємств розвиває ся найспільніше тому, що конкуренція сягає тут своїх вершків.

Опісля зміцнює ся взаїмна звязь в ріжних галузях промислу. Це відбуває ся двома дорогами.

Перше, величезний зріст продукції провадить до скорого розвитку тих галузей промислу, що достарчують матеріялу і знарядів для инших галузей; появляє ся маса нових підприємств того рода, а давнійші ділять ся на дрібніщі спеціальности. Прим. повегає продукція машини і ділить ся на масу ріжних галузей; продукція литого желіза відділює ся від продукції желіза, сталі і т. д. Взаїмна звязь межі тими продукціями очевидна: істноване одних залежить в цілости від істнованя других.

Побіч цього надзвичайно скоро розвивають ся ті підприємства і зростають ті класи, котрих суспільна роля є звязана з обмінним поділом продукції в суспільстві. Прим. в Англії торговлею займає ся $\frac{1}{9}$

людности (поверх 4 мільйони), в Франції $\frac{1}{8}$ (около 5 мільйонів), в Росії около $\frac{1}{20}$ (поверх 3 мільйони), коли числити купців і їх помічників разом з родинами.

Друге, поодинокі галузи промислу відграничують ся від інших. Зникають давні господарства мішаного типу, що лучили в собі різнородні продукції. Рільництво остаточно відділює ся від перетворчого промислу; зникає дрібно-ремісничя і селянсько-ремісничя продукція получена з помічним рільництвом; зникають помічні ремесла рільничого селянства. Як ми говорили вище, навіть рукодільні підкопували своєю конкуренцією ті подвійні господарства, а машина має подостатком сили, щоб їх остаточно знищити. З якою енергією і жорстокістю конкуренція машини руйнує ті рештки давних економічних формацій. можна судити з слідуячого факту: в Росії в наслідок розвитку фабричних пряділень і ткацтва домашня продукція так лихо винагороджує працю, що по обчисленю всіх видатків, кожда година праці дає селянці менше ніж одну копійку (в декотрих случаях ця норма винагородження спадає навіть до $\frac{2}{3}$ копійки).

А тимчасом з початку розвитку машинової і мануфактурної продукції дуже часто витворює нові того рода ремесла, разом з поштом на матеріяли, котрих продукцію ще не зовсім огорнули великі підприємства. або навіть лишає дрібним продуцентам, працюючим по домах, виконане декотрих чинностей продукції, до котрих сама фабрика не є ще достаточо приготована.

Разом з цілковитим відділенням ся перетворчого промислу від рільництва, зростає економічна зависимість міста від села і наоборот.

Суспільний характер продукції доходить до того, що цілі краї знаходять ся в найліпшій продукційній звязи межн собою. Обмін до тої степені лучить продукцію ріжних держав, що не можна собі навіть представити їх самостійного економічного істнованя. **Цільний розвиток** одної галу-

зи існує побіч слабого розвитку в другій галузи, а навіть браку иншої, не менше важної продукції, так що помимо обміну цілий народ не може заспокоювати своїх потреб. Прикладом нехай послужить Англія, котра привозить більшу часть нею зуживаного збіжа з инших країв.

В той спосіб в добі машини єднає ся продукція цілого світа.

3. Розвиток способів поділу в машиновій добі капіталізму.

а) Грошовий оборот.

Гріш — це необхідна підойма капіталістичної продукції. Тому то велитенський розвиток продукції в машиновій добі капіталізму збільшив до нечуваних розмірів оборот грошей.

Скількість золотих і срібних грошей зросла десятки разів. В протягу 45 літ, від 1851—1895, добуто поверх два рази більше золота, ніж в попередних 358 роках (від відкриття Америки), іменно 655.000 пудів в порівнянню з 295.000 пудів, і майже тільки само срібла, що в протягу тих 358 років, іменно 8.900.000 пудів в порівнянню з 9.300.000 пудів.

Впрочім в протягу останніх 20—30 літ срібло почало скоро тратити ролю грошового металю, передовсім на міжнароднім ринку. Золото стає ся чим раз більше одиноким правдивим грошем, випераючи срібло, так як срібло давніше виперло мідь з Італії, а желізо з Греції. Це явище залежить очевидно в найбільшій степені від того, що обмінна ціна срібла є в порівнянню менше стала, іменно, в останніх часах она спадала дуже скоро в наслідок зросту продуктивности праці добуваючої срібло (в протягу послідніх 40 літ вартість срібла обнижжлась о 50%). А для грошового металю нестійна ціна є великою недо-стачею, бо спричинює зміни всіх цін і псує рахунки капіталістів. Лиш в немногих відсталих краях ще до тепер переважають срібні гроші.

Оборот паперових грошей в машинній добі сягає велитенських розмірів. Притім в всіх краях, де з обмінних паперових грошей на ґрунті державних потреб повстали необмінні, можна бачити змагання до відновлення обмінних грошей. Це зовсім зрозуміле: при величезнім розвитку обміну передовсім пекучою стає ся потреба сталих що до вартости знарядів обороту; сль срібло, з огляду на недостачу в нього такої стійности, робить місце золотій монеті, то рівнож необмінні паперці, що відчувають цю недостачу ще в більшій мірі, мусять бути заступлені обмінними.

б) К р е д и т.

Кредит, що давніше грав підрядну ролю як додаток до грошового обороту, розвиває ся підчас панованя машинного капіталізму в подиву гідну широку, скомпліковану і гармонійну систему, яка є могутчою підоймою загального економічного розвитку.

Капіталістична система вимагає від кожного підприємця численних, менших або більших грошових виплат. Тимчасом хочби найбільше грошей було в обороті, то однак не все вони під рукою. Навіть для найбільшого капіталіста можливий случай, коли йому забракне готівки для виплати, підчас коли иншим разом має аж за багато грошей. Капіталістична продукція знайшлаб багато перешкод в своїм розвитку, колиб все виплачувано лиш готівкою; найменші грошеві трудности захиталиб всіми інтересами підприємця.

Отже легко зрозуміти, чому разом з розвитком капіталізму, з зростом капіталів і скорости їх обороту і кредит розширює ся без перерви і здобуває чим раз більше значінє в суспільнім господарстві.

Удосконалює ся також форма кредитово-капіталістичних підприємств, котрі в цій добі появляють ся в виді т. зв. б а н к і в. Банки є посередниками межн попитом на кредит а його подачею, одержують кредит від тих, які можуть його достарчити, і дають тим, що його потребують.

Банки повстали ще перед машинною продукцією, але доперва при ній они широко розвинули ся і розповсюдились ся.

В історичнім ланцуху, нинішній банкер є спадкоємцем двох середньовічних діячів: лихвара і обмінщика грошей. Першого ми вже досить схарактеризували, тепер задержимо ся на другім.

З огляду на надзвичайне політичне роздроблене фєвдального світа, з огляду на право бптя монети, яке мала кожда держава, на ринку находилась така маса різних монет, що повстала потреба обмінних інституцій.

Характеристичний для фєвдального світа брак публичного безпеченства був причиною, що обмінщики грошей, які все переховували в себе великі суми грошей, мусіли уживати особливих средств в цілї охоронї перед грабежню. Тому то гроші переховувані в обмінщиків були безпечні; і багато кущів воіли дати свої гроші до перехованя обмінщикам, за певним впагородженєм. Гроші депозиторів мусіли бути звернені на жадане і обмінщики не мали права пускати їх в оборот.

Тому що в однім підприємстві виміни грошей знаходили ся гроші різних осіб, то взаїмні виплати межн тими особами почали відбуватись за помочю простого переписування рахунків в обмінщиків.

В організації тих обмінних інституцій, що з впливом часу одержали назву банків, розвиток капіталізму з його наслідками — сильним попитом на кредит — спричинив поважні зміни.

Довголітний досвід переконав банкерів, що часть грошей, які находились в перехованю, можнаби віддавати на процент, бо депозитори не жадають всі разом звороту всіх грошей, а притім їх жаданя покривають ся новими вкладками.

Досвід показав, що вкладки і жаданя звороту відбувають ся з повною рівномірністю, в наслідок певних економічних причин, так що показало ся можливим предвдїти періодичні припливи і відпливи грошей.

В різних краях існують різні заграничні терміни виплат, до котрих приміює ся більша часть платничих зобов'язань. Такі терміни залежать в кождім данім краю, деколи прямо від природних условин красвої продукції, деколи від звичаїв, котрих економічне походженє пояснити дуже тяжко, хоч не можна сумнівати ся, що і ті звичаї мають своє жерело в матеріяльних условинах життя суспільства. Прим. в хліборобських краях час виплати припадає найчастійше на час продажі збіжжя. Оперті на звичаю є також, як здає ся, передсвяточні терміни виплат: на Різдво в Англії, на Зелені Свята в Росії. В часі тих термінів на грошевім ринку є великий попит на гроші. Маса грошей з скарбнищ банкових переходить в сферу обороту; каси банкових закладів скоро пустіють. Повстає навіть коротке замішанє на грошевім ринку, яке звичайно не має поважнішого значіння: гроші знова вертають в сферу скарбу і каси кредитових заведень знова виповнюють ся, часом навіть того самого дня.

На основі такої реґулярности грошевого обороту банкері почали давати на кредит різним особам часть переходуваних грошей — з початку лиш на короткий час і за певною гарантією. Від тоді вкладаючі гроші були дійсними віршителями банку, так що банк почав виплачувати їм якийсь процент за користанє з їх вкладок, підчас коли давніше було противно — ті що вкладали платили за переходуванє.

В той спосіб повстали дві первісні банкові операції: приймаанє вкладок, або операція депозитова — найголовніща межн "пасивними" операціями, т. є. такі, в котрих банк є довжником, одержує кредит, і операція позичкова — найсильніща серед "активних" операцій, т. є. тих, в котрих банк є віршителем: дає кредит.

Депозитова операція під зглядом скількості є головною пасивною операцією в всіх краях з розвиненним кредитом. Она практикує ся переважно в двох формах: вкладки тер-

мінові і безтермінові. Термінові вкладки, а головню довготермінові (бувають також “вічні” вкладки), мають для банку більше значінє тому, що їх звороту не можна зажадати несподівано. А безтермінові вкладки, або “на біжучий рахунок”, можуть бути виняті кожної хвилі; банк пускає їх в оборот з великою осторожностю і тому платить за них менший процент, ніж за термінові депозити.

Банк, хоч має в себе дуже багато вкладок, не є забезпечений перед кризою; може она легко прийти, коли депозитори в наслідок несподіваних економічних змін зажадають відразу звороту вкладок в дуже великій кількості. Це лучає ся тим скорше і є тим небезпечніше, що безтермінові вкладки творять звичайно більшу часть засобів банку і що належать в більшій часті до промислових і фінансових капіталістів. Кожде економічне чи політичне потрясенє змушує тих вірителів жадати безпроволочного звороту своїх грошей з банку, щобн забезпечити ся перед несподіваними випадками. Підвишенє або обниженє процентів від вкладок є для банку одним з способів, щобн вміру потреби викликати наплив грошей до банкової каси, або жаданє їх звороту. Припустім, що в банку лежить багато свободних грошей, але нема на них пошиту з сторони капіталістів, а банк мусить платити проценти від вкладок, котрих не пустив в оборот; тоді банк обнижує процент від вкладок, в наслідок чого приплив нових грошей значно зменшує ся, а часть давних депозиторів вибирає гроші з банку, щобн вложити їх в корисніше підприємство.

За відміну депозитової операції можна вважати “заставні листи”, т. є. зобовязанє банку до поступенної, довгої виплати, як проценту, так і цілого фонду. Заставні листи відповідають довготерміновим вкладкам, котрі банк не звертає відразу при кінці назначевого терміну, але частями.

З виплат грошей при помочі векселів розвинула ся “чекова” система виплат. Сучасний капіталіст рідко коли держить при собі великі суми грошей, він переховує їх в банку. Колиж капіталіст мусить виплачувати, то робить він

це за помочю “чеків”, т. є. пише картку до того банку, де є його вкладки, з припорученєм виплати даній особі тільки а тільки; цей останній звичайно не бере грошей відразу до рук, але записує їх на рахунок власних вкладок, коли є они в тім самім банку; в противнім разі він переказує гроші на імя свого власного банкера. В той спосіб оминає ся передаваня грошей з рук до рук, зменшує ся потреба готівки. Чекова система практикує ся найбільше в краях економічно розвинених, як Англія, де сума вартости грошей, що тою дорогою переходять щоденно з одних рук до других, обчислює ся на міліони рублів.

Велитенська економічна сила великих банків, що стягають з всіх усюдів капітали і лучать в собі средства тисячів капіталістів і некапіталістів, надає тим банкам таке суспільне значінє, що формальне приреченє такого банку виплати певної суми вважає ся в суспільстві за рівнозначне з самою виплатою. Звідти повстають емісійні операції, або видаванє банкових білетів. Отже банкові білети є зовсім тотожні з паперовими грішми; ріжниця лише та, що паперові гроші всі приймають на засаді довіря в виплатність держави, а банкові білети на засаді довіря в виплатність банку. Розуміє ся само через себе, що такі операції можуть повстати лише на доєнтъ високої степени розвитку банків.

Банк видає своїм депозиторам білети, котрі зобовязує ся на перше жаданє замінити на правдиві гроші. Сли банк тіпнить ся повним довірем, білети його курсують на рівні з грішми. Там де є багато державних паперових грошей, банкових білетів курсує в порівнаню небогато, бо суспільна роля одних і других є однакова. В промислово розвинених краях заходу банкових білетів знаходить ся на сотки міліонів рублів.

Значінє емісійної операції для самих банків є зовсім зрозуміле: они творять безпроцентову позичку. Скількить випущених білетів може перевишати готівку, що знаходить ся в банку, — але це не потягає за собою краху, бо серед звичайних умовин не всі білети відразу

подають ся до виміни. Але в часі спільних економічних потрясень можливі є крах банку, в наслідок надмірних жадань виміни його білетів.

Чекова система, а передовсім емісійна операція, зменшують значно скількість грошей, як средство заплати і обміну.

Серед активних операцій первісною і основною є, як то ми вже зазначили, позичка на застав. Поміж ріжними її формами, найвчасніше розвинули ся “льомбардові” операції, позичка на застав рухомого майна. З початку, коли ця операція мала форму звичайного дрібного лихварства, приймовано на застав лиш предмети високої вартости, а малих розмірів — штабки золота, дорогі каміні і н.; але з розвитком товарового обороту і кредиту — головно товари і вартісні папери.

Банки не переховують заставлених товарів. Це є спеціяльністю осібної групи підприємств — товарних складів, котрі за певне винагородженє приймають товари і переховують, а властителям видають посвідчення на прийняте товарів, разом з означенєм їх вартости. Такі посвідчення банк приймає на застав і видає на них позичку: сли довжник невиплатний, банк відбирає товар на основі свідоцтва і продає його. (Очевидно позичка є все менша як ціна товару — звичайно около 60%).

В той спосіб приймає ся також на застав посвідченє залізничних і корабельних компаній, що товар прийнято і наладовано.

Разом з розвитком кредиту в товарнім обороті появляє ся множество ріжного рода “вартісних паперів”, державних кредитових зобовязань, акцій ріжних товариств і т. п. Про ті папери треба говорити окремо: в дійсности они є одними і тими самими правними посвідченнями на одержанє певної частини додаткової вартости, втвореної в данім суспільстві. Ті “вартісні папери” банки також приймають в застав. Звіден повстає ще одно з численних небезпек, що грозять банкам: тому що риночні ціни вартісних паперів можуть улягати значним змінам відповідно до

попиту і подачі, банк, що видає позички на їх застав, завжди ризикує.

Гіпотечною операцією називає ся позичка на застав нерухомого майна (земля, дома і т. п.). Такі позички по більшій часті є довго-термінові: землевласники потребують звичайно грошей для запровадження уліпшень в господарстві, або для закупа нової землі, або вкінці для особистого ужитку; в всіх тих случаях вони можуть сплачувати позичену суму лиш поступенно з своїх доходів, тим більше, що в рілльництві взагалі капітал обертає ся повільніше. Внаслідок цього банки, що займають ся гіпотечною операцією, самі приймають лиш довго-термінові позички, бо не можна позичати на довгий протяг часу, одержуючи кредит на короткий час. Головною і характеристичною пасивною операцією таких банків є видаване заставних листів.

Осібний рід позичкової операції творить “особистий кредит”, т. є. уділюване позички без всякої кавції, лиш на основі довіря до позичачої особи. Є це дуже ризикозна операція (в Росії она спричинила крах многих банків).

Децо відмінною формою позичкової операції є дисконто векслів. Тут банк замість давати позичку на застав вартісного паперу — векся, прямо купує цей папір, т. є. звязане з ним право одержання грошей.

Велика продукція спричинює величезне розновсюдження продажі на кредит. Але кождому вірителеви гроші можуть бути потрібні скорше ніж припадає термін векся. Тоді віритель несе вексель до банку. Сли банк вважає, що векслеви можна довіряти, то платить за нього і набуває його для себе; притім очевидно виплачує ся не цілий вексель, бо якийсь процент йде на користь банку. Така операція називає ся дисконтованем векся, а процент на користь банку — дисконтовим процентом.

Величина дисконтового проценту залежить від двох условин: перше, від звичайної величини кредитового проценту в данім суспільстві, друге, від степеня ризика для вірителя — для банку. Припустім, що вексель продає ся

на два місяці перед терміном; звичайний процент на застав виносить 6% річно, значить 1% на два місяці. Для банку булоби некорисно брати для себе менше як 1%, бо цю суму, що дає за вексель, мігби банк позичити на два місяці і одержати 1% зиску. Сли додамо до цього ризико неодержаня нічого за вексель, або коли взагалі банк вважає ризиковним видаване в данім моменті грошей з своєї каси, тоді дисконтовий процент збільшує ся прим. о 2 до 3% за два місяці.

Зміна дисконтового проценту і позичкового проценту, подібно як зміна проценту від вкладок впливає на скількість готівки в касі банку. Коли процент дисконтовий і позичковий підносять, гроші остають ся в банківій касі, бо дисконтувати векселі і позиччати в банку стає ся менше корисним; при обниженю — противно, наплив грошей зменшує ся.

Дуже оригінальний характер має операція купованя і продаваня на рахунок банку цінних паперів-акцій, процентових паперів і т. п. — операція впрочім до певної міри аналогічна з дисконтованем векселів. В разі підвищення ціни закуплених паперів, банк має зиск, в противнім разі — страту. Є це одна з форм т. зв. гри на біржі, яка дає можливість скорого збогаченя ся, як рівнож наглої руїни. Ця гра часто провадить до банкруцтва банку, а коли він грає не за свої гроші — до руїни тих, що дали свої гроші до банку.

Це є головні черти діяльності банків. В дійсности є она незвичайно скомплікована, а навіть заплутана; розслідженє банкових справ в подробицях представляє багато трудностей, які викликають ріжницю думок навіть серед найлучших їх знатоків.

Банки репрезентують собою значну групу капіталістичних підприємств з масою наємних робітників і величезними капіталами. Наємні робітники кредитових підприємств належать переважно до "інтелігентного персоналу": конторщики, книгводчики, касієри, директори і т. д. Щоби провадити операцію з успіхом і оминуть трудностей

зв'язаних з кредитовим інтересом, банкір мусить бути добре познакомлений з загальним положенням ричий на ринку і з справами тих осіб і підприємств, з котрими провадить операції; звідси впливає потреба множества агентів, якіб достарчували всяких відомостей, і “досвідчених людей”, що вмють користати з тих відомостей після даного пляну; банки дуже часто держать в себе цілі комітети таких спеціалістів. Так отже в кредитовім підприємстві повстає зложена система поділу праці: в цій системі організаторська діяльність людей управляючих підприємством сягає далеко поза обсяг самого підприємства: рівночасно має она безпосередній вплив на масу промислових і торговельних підприємств і дає образ їх загального положення.

Як вже вище ми сказали, головна суспільна вага кредитових підприємств лежить в тім, що своєю діяльністю вони улегчують і прискішують розвиток капіталістичної продукції, з властивими їй економічними відносинами і з всіми суспільними результатами.

Кредит дає промисловим і торговельним капіталістам такі средства на проваджене і розширене інтересів, яких они не моглиб витягнути безпосередно з своїх підприємств.

В кождім підприємстві не весь капітал видає ся відразу: значна його часть повинна лежати в протягу довшого або коротшого часу, як запас на щоденні видатки і на непредвиджені випадки. В міру розширення підприємства капіталіст мусить з року на рік збільшувати розміри грошевого запасу. Давніше такі гроші лежали в руках капіталіста, як мертвий “скарб”. Але тепер підприємець віддає їх до банку, отже стають ся они дійсним капіталом, перше, з суспільної точки погляду, бо через банк дістають ся вони до иншого капіталіста, котрий уживає їх безпосередно в ціли здобути додаткової вартости, друге, також з точки погляду першого капіталіста, котрому приносять ті гроші зиск.

З другої сторони, завдяки банкам, капіталіст легко може розширити свої підприємства, не маючи грошових запасів — на рахунок будучих зисків. Це приходить тим легше, що процент від вкладок є примукою, що витягає на денне світло навіть такі гроші, котрі серед інших обставин не стали-би ся капіталом, але були-б сховані в скрини, закопані в землі, взагалі лежали-би як мертвий “скарб”. Тепер кредит громадить в руках капіталістів средства також некапіталістів: ощадности якоїсь служниці, селянина, ремісника, робітника; они переходять через каси ощадности, дістають ся до рук великого підприємця, котрий уживає їх до побільшення свого підприємства.

Таке є значіне кредитової системи для суспільства: она еднає капітали і рівночасно всі продукційні сили суспільства, отже приспінує побіду суспільства над природою.

Застановляючись над безпосереднім значінем кредиту для ріжних економічних класів, треба звернути увагу на слідуєче: серед класів капіталістів кредит приспінує розвиток двох ріжних процесів. Перше, скорше відбуває ся розділ межі великими капіталістами а дрібними: одні мають можливість користати з кредиту, розширюють бпстро свої підприємства і збільшують капітали; для других кредит доступний лиш в дуже обмежених розмірах, стає ся взагалі радше некорисним для них і тягар конкуренції стає для них ще тяжшим. Друге, скорше відбуває ся процес відділення ся капіталістів від їх організаційної ролі в продукції. Банки дають можливість чимраз більшій кількості капіталістів жити з процентів, не займаючись жадною працею в підприємстві; чим раз більша кількість капіталістів стає ся “рентієрами”. (Назва “рент” означає взагалі дохід не з особистої діяльности в продукції, але вже з самого права власности якогось майна. Таким доходом є ґрунтовий рент, котрий землевласник поберає лиш на основі володіння землею, таким доходом є також рент з капіталу, відданого на кредит до банку, або приватним особам.)

Для робітників зайнятих продукційною працею розвиток кредиту не представляє жадного безпосереднього значіння: кредит для них не існує.

Розмір кредиту в наших часах є величезний і побільшує ся з шаленою шкоростю.

В Злучених Державах північної Америки сума банкових операцій за рік 1892 виносила 65,265 мільярдів доларів (около 120 мільярдів рублів). В слідуючій році банкові обороти зменшили ся майже о 8.000 мільярдів доларів. т. є. о $\frac{1}{8}$, а банкруцтва збільшили ся три рази і досягли 347 мільярдів; це характеристичні цифри для несталости капіталістичної господарки.

в) Акційна форма підприємств.

На ґрунті розвиненого кредиту повстав спеціальний тип капіталістичних підприємств — акційні товариства.

Історія розвитку тої форми підприємств є менше більше слідуюча. Часто лучало ся, що капіталіст, що не мав відповідних средств і не мав достаточного кредиту в інших капіталістів, зібрав спільників з капіталами, щоби разом провадити підприємство. В дійсности це позичка на певних условинах, позичка, при котрій вірителі мають право особистої участі і контролі над підприємством. причім замість проценту они одержують певну часть зиску. Перехід від таких товариств підприємців до акційних товариств відбуває ся в той спосіб, що при цих послідних початкові організатори підприємства запрошуюють не лиш деякі особи, але всіх, що можуть і хочуть вложити бодай незначну часть капіталу. Притім хапають ся способу уживаного в кредитових підприємствах — випускають вартісні папери, що в тім случаю носять назву акцій.

Закладає ся велике капіталістичне підприємство, прим. організує ся желізничне товариство або товариство корабельне або яке инше. Випускає ся, припустім, 10.000 акцій по 100 руб.; кожда акція є заперукою на одержане $\frac{1}{10.000}$ зиску з підприємства. Капіталісти купують по од-

цій, по десять, по сто і т. д. В той спосіб повстає капітал мільон рублів, з котрим організатори зачинають провадити підприємство (самі дають звичайно дуже малу часть того капіталу). По покриттю всіх видатків і по виплаті пенсії урядникам, лишає ся чистого зиску 60 тисяч рублів на рік. Ті гроші ділить ся межі акціонарів в формі т. зв. дивіденди по 6 руб. за акцію.

Властитель акції може цілком не брати участі в завідуваню справами товариства, а сли бере участь, то звичайно лиш таку, що приходить на збори акціонерів, де вибирає ся заряд, приймає ся справоздання і ділить ся доходи.

Такі є акційні товариства — капіталістичні підприємства, в котрих одного підприємця заступає множество акціонарів, і в котрих праця провадження підприємства є остаточно відділена від праці володіння капіталом і є вложена на наємних організаторів — директорів і заряд.

Вступаючи до акційних товариств, дрібні капіталісти стають далеко більше забезпеченими від погубної конкуренції, як члени великої і могутчої цілості. Акційні товариства через те, що охоронюють дрібних капіталістів, утруднюють їх перехід в ряди непосідаючих, творять концентрацію капіталів без зміни капіталістів, через те проявляють вони тенденцію заощадження сил класи підприємців. Але далеко сильніше ділають вони в противнім напрямі — роблять з капіталістів звичайних “рентіє” позбавляють їх фактичної ролі в продукції.

Впрочім навіть що до кількостевого понертя класи підприємців, значіне акційних товариств не є занадто велике. Конкуренція, головно підчас кріз, руйнує дуже багато акційних підприємств, хоч в меншій мірі, як підприємства поодиноких капіталістів. Натомість з унадком акційного товариства, відразу множество осіб переходить з рядів властителів майна в ряди безмаєтних.

В справі концентрації капіталів значіне акційної форми підприємств є дуже велике. В однім підприємстві згромаджує ся десятки, сотки мільонів рублів. Лиш акцій-

на система робить можливим повстане таких велитенських підприємств, як залізна дорога межі двома океанами через цілу Північну Америку, що коштувала кількасот мільйонів, або як перекопаня "Панамського Каналу", котре коштувало ще більше.

Зріст акційних товариств в останніх часах відбувався з подиву-гідною швидкістю. В Росії на початку 1895. р. було 784 таких товариств з капіталом 890 мільйонів рублів; а до 15 цвітня 1898. р. — вже 990 з капіталом огило 1.690 мільйонів. Пересічна сума закладового капіталу в підприємстві виносила в першій случаю огило 1.113 тисяч, в другій огило 1.703 тисяч — так скоро зростали пересічні розміри акційних підприємств. Вже цей скорий розвиток показує, о скілько они вищі над підприємствами закладаними через поодинокі особи.

Акційний капітал носить в найвищій степені характер міжнародного капіталу. Акціонерами одного і того самого підприємства є часто мешканці різних країв на цілій кулі земській. Дуже часто в однім краю організується акційне товариство в цілі експльоатованя природних багатств иншого краю; англійська компанія закладає фабрики в Росії і т. д.

г) Біржа.

Разом з зростом числа, розміру і комплікації обмінних і кредитових операцій виринає потреба центральних ринкових заведень, де збіраю відомости про попит і подачу і установлювано загальні ціни на товари і папери. Тим потребам йдуть на встрічу біржі, існуючі в всіх більших торговельних центрах. Є це зорганізовані, по більшій часті правительством, збори великих капіталістів, де відбуваються більші операції, де концентрує ся торговельне життя, де при помочі удосконалених средств комунікації навязує ся безпосередні зносини з всіми ринками в інших містах і інших краях, де приходять торговельні відомости з різних частин капіталістичного світа.

Біржа, що лучить в собі і попит і подачу, усуває приватні вагання риночної конкуренції і товарових цін, які залежать від місцевих умовин. Однак вагань більш загального характеру не усуває, але улекшує їх розширенню на все поле капіталістичного обміну і кредиту.

В наслідок незорганізованого характеру обмінних зносин, можливі є короткі або довгі забурення в обміннім механізмі, котрі проявляють ся часом в надмірнім напливі певних товарів на поодинокі ринки товарового світа, а деколи в часовій недостатці товарів конечно потрібних для даного ринку. Припустім, що в Америці був часово добрий попит на шовкові тканини, отже багато французьких купців, захочені тим, не знаючи нічого оден про другого, спроваджують до Америки велику масу шовкових тканин: в той спосіб ринок переповнений, ціни спадають, купці ноносять величезні страти — і маємо кризу в даній галузи обміну; тимчасом при рівномірнім поділі даного товару на всевітнім ринку можна би цего оминути. Того рода потрясеням організація біржі перешкаджає передівсім через те, що збирає відомости про попит і подачу і дає капіталістам хоч менше більше правдиве понятє про стан рійжних ринків. Окрім цего в ринкових зносинах біржа ще в більшій степені запроваджує реґулярність і пляномірність при помочи певного типу операції — термінового купна.

Оден капіталіст заключає з другим угоду, на основі котрої під загрозою грошевої кари за недодержанє умови зобовязує ся достарчити першому в означенім терміні, в означенім місці певну скількість свого товару. Переглянувши біржеві рахунки тих термінових операцій, кождий капіталіст може знати, як велика буде подача даного товару на ринку даної простороши в найблизнім часі. Звычайну величину пошту для поодинокого ринку можна випайти на основі обчислень попередних операцій на тім самім ринку. В той спосіб є можливо з менше більше докладною певністю знати, де буде в данім часі достаточний попит на товар, а де умовини пошту будуть некорисні.

Так отже при помочи термінового куна обмін регулює ся до певної міри, товари ділять ся межн ринками в порівнянню рівномірно, уникає ся несподіваного переповнення одних ринків і браку товарів на другім ринку.

Щоби не приписати завеликого економічного значіння біржевій організації, треба пам'ятати, що її регулюючий вплив розширює ся лиш на сферу обміну, мало що дотикаючи основне економічне поле — продукцію; але навіть на обмін вплив біржі обмежений: она не єднає цілковито життя ринків, дуже багато справ капіталісти залагоджують поза біржею; навіть і відомости про стан економічного процесу є по більшій частині не зовсім докладні; вкінці, що є найважніше, взаємні відносини капіталістів навіть на біржі остають ся ті самі, як поза нею, остають ся відносинами боротьби, конкуренції.

г) Спекуляція.

На ґрунті високого розвитку обміну і кредиту, величезних розмірів сягає і здобуває велике значінє в життю суспільства спеціальний спосіб “поділу”, званий спекуляцією.

Основою спекуляції є риночні колибання цін на товари, відповідно до попиту і подачі. Сли хтось купує товари лиш на те, щоби їх відпродати, коли підвищиться ціна — то він є спекулянт. В той спосіб всяка торгівля може приобратити спекуляційний характер; спекуляція є в історії майже таким самим давним явищем, як торгівля.

Тому, що зміни цін відбувають ся не все згідно з врахованєм спекулянта, то замість зиску його занятє часто приносить страту; є це взагалі свого рода гра получена з ризиком, так як і кожда инша гра.

В розвиненім капіталістичнім суспільстві спекуляція виступає головно в формі т. зв. “біржевої гри”; її центрами є біржі; головним знарядом — цінні папери, а в меншій степені — всі инші товари.

Кредит і акційні підприємства стають ся жерелом величезної маси курсуючих на ринку цінних паперів: векслів, необмінних паперових грошей, заставних листів, акцій, ріжних процентових паперів і п. Лиш самі державні довги покликають до життя вартісні папери на много мільярдів рублів; а загальна вартість подібних паперів в обороті обчисляє ся на десятки мільярдів рублів. Кождий такий папір представляє, як то вже вище було вяснено, законне свідоцтво на одержане певної частини втвореної суспільною працею додаткової вартости.

З огляду на те, що цінні папери самі в собі не мають жадної вартости (їх власна вартість праці є жадна), то їх риночна ціна легко податна колибаням, відповідно до попиту і подачі. Завдяки цьому цінні папери є найдогіднішим знарядом спекуляції.

Розгляньмо, в якій спосіб ріжні причини викликають зміну в риночній ціні паперів.

Акційне товариство процвітає і приносить від кождих 100 рублів закладового капіталу 15 руб. дивіденди: а звичайний процент кредитовий в данім суспільстві виносить 5% річно. В той спосіб дохід з одної сто-рублевої акції є такий самий, як звичайно з 300 руб.; очевидно, в гім случаю всі радо будуть купувати акцію за суму около 300 руб. Противно, сли процент від одної акції можна числити лиш на оден рубель річно, то і риночна ціна буде виносити около 20 руб. Це є головна причина колибань цін паперів: правдоподібність одержання меншого або більшого доходу від паперу. Але "правдоподібність" не є ще певністю; много ріжний можуть здавати ся людям менше або більше правдоподібними, відповідно до того, чого надіяти ся від них, або чого обавляти ся каже загальний стан річий. Це провадить нас до иншої причини, яка впливає частійши, часами дуже сильні колибаня біржевих цін — "настрій ринку".

Всякі потрясеня, всякі навіть дрібні занепокоєня, які відчуває суспільне господарство, відбивають ся безпрочно на цінні (курсі) паперів.

Коли в наслідок яких небудь причин, чи то економічних, або чи то політичних, тратить ся, або ослаблює ся певність завтрашнього дня, спекулянт боїть ся, щоби папери, які він має в своїх руках, не стратили части, або навіть цілої своєї магічної прикмети — несеня доходу. Ця обава змушує його сейчас жертвувати свої папери на продаж. Подача вартісних паперів на ринку скоро росте; але попит зменшує ся сам в собі в наслідок тої самої непевності завтрашнього дня. Така розбіжність межі попитом і подачею викликає безпроволочний упадок курсу паперів, упадок деколи надзвичайно сильний і скорий, що руйнує відразу багато властителів цінних паперів, які продають їх за безцін.

Тимчасом обставини змінюють ся, страх показав ся безпідставний, папери приносять дальше зиск, і знова підносять ся в ціні. Тоді відразу збогачують ся спекулянти, що купували папери в часі упадку цін.

В подібний спосіб повстає нагле, нестійне підвишене ся цін паперів під впливом менше або більше случайних умовин. Прим. коли в наслідок поголосок і вістей в газетах виринає надія, що дане підприємство буде давати великий зиск, тоді акції того підприємства скоро підносять ся в ціні, і ті що продають їх в хвили підвишки, збогачують ся коштом інших купуючих.

Серед цих безнастанних колибань спекуляція знаходить найкорисніщі для себе умовини. Вартісні папери під тим зглядом є найдогіднішим товаром для спекуляції. Спекуляція иншими товарами (головно тими, що є предметом міжнародної торгівлі) відбуває ся після того самого взірця.

Спекуляційна гра потягає за собою масу ріжних підступств, ошукувань, витворює свого рода газардову гру незвичайно розвинену в сучаснім біржевім світі.

Тому що ціни змінюють ся відповідно до “настрою ринку”, уживають ся всякі законні і незаконні средства, щоби вплинути так або інакше на той настрій. Сли прим. хочуть викликати упадок цін паперів, щоби їх танше ку-

шити, тоді починають устно, або при помочі підкупної преси розповсюджувати неприхильні вісті про дане підприємство; власителі паперів занепокоюють ся і продають їх дешево. Де треба підвишки, там робить ся противно — вихвалює ся підприємство, оголошує ся навіть фалшиві справозданя.

Панамська афера з величезною масою брехонь, ошукства, підкуства, злодійства, з стратою, яку обчислюють на мільярди, і з руїною тисячів людей, є знаменитим приміром того духа, який в наслідок спекуляції панує серед героїв біржевого світа.

В наших часах біржеві спекуляції грають велику ролу в утвореню ся великих богатств і руїні множества капіталістів, взагалі в справі концентрації капіталів. Значна часть теперішних мільонерів власне тим способом здобула свої величезні маєтки. (Так прим. Американець Gould, звісний з несумлінности своїх спекуляцій, придбав ними 550 мільоновий маєток, річний його дохід виносив 27 мільонів, на добу — 74.000, дохід на мінуту 50 руб. О много більші є капітали Ракфелера, яких докладне число невідоме. Такіх біржевих мільярдерів особливо багато в Америці; але є їх досить також в Европі).

Викликана спекуляцією влада обманьства дуже зле відбиває ся на довірю і повазі ріжних елементів суспільства до системи економічних відносин, яка викликає ті явища.

Так отже суспільні причини спекуляції полягають на незорганізованім характері обмінних зносин, завдяки котрому закон вартости проявляє ся в житю ринку лиш в безперервним ряді збочень від норми; суспільні результати спекуляції спричинюють бистріцній розвиток велико-капіталістичних відносин, але почасти також дескредитують їх.

4. Поділ суспільного продукту межи різними капіталістичними класами.

а) Зиск.

В відношенню до зиску капіталістів машинну добу характеризують дві рiчи: перше, поступенне зменшуване ся проценту зиску з капіталу, і друге, бистрий зріст загальної суми зиску. Розгляньмо основні причини одного і другого явища.

Машинна є знарядом праці і її вартість входить в склад сталого капіталу. Тимчасом она заступає робітника-виконавця, отже виперає часть робочої сили: видатки на купно робочої сили зменшують ся, т. є зменшує ся змінний капітал.

В той спосіб, при запровадженю кожної нової машини, місце певної части змінного капіталу заступає певна скількість сталого: разом з зростом сталого зменшує ся змінний капітал.

Сли при запровадженю машини продукція скоро розширює ся, то і змінний капітал може не зменшувати ся, але навіть побільшити ся: помимо машини може бути потрібно більше робітників як давніше. Але сталий капітал — видатки на машину і матеріяли — і в тім случаю зростає очевидно далеко скорше від змінного, і в порівнаню з сталим, змінний капітал все таки зменшує ся, т. є. творить меншу його часть, як давніше. Прим. перед запровадженем машини змінний капітал виносив 5.000. в порівнаню з 10.000 сталого, т. є. $\frac{1}{2}$ сталого, або $\frac{1}{3}$ цілого капіталу; але при нових условинах змінного капіталу буде 8.000 на 32.000 сталого, т. є. $\frac{1}{4}$ сталого, або $\frac{1}{5}$ цілого капіталу. Іншими словами, змінний капітал абсолютно, сам в собі, окремо, зріс, а релятивно, в порівнаню з цілим капіталом, як часть цілого капіталу — зменшив ся.

Взагалі це відносить ся до кожного технічного поступу: сли в даній продукції зменшує ся продуктивність пра-

ці, тоді на дану скількість сталого капіталу, знаряду і матеріялу — треба менше живої праці, ніж давніше, менше робочої сили, менше змінного капіталу. Але власне в машинній продукції, де підвишене продуктивності праці відбуває ся особливо скоро, це явище виступає з особливою яскравістю.

В англійській бавовняній продукції на початку XVIII. ст. цілий закладовий капітал складав ся в половині з сталого, в половині з змінного капіталу. Але вже в сімдесяти роках XIX. ст. стала часть капіталу виносила $\frac{1}{8}$, т. є в порівняно 4 рази менше, як давніше.

Ми вже передше вяснили, що вартість додаткова повстає через примінене робочої сили і що в наслідок того висота додаткової вартости залежить не від величини капіталу, але від величини його змінної части, за котру купує ся робоча сила.

Норма додаткової вартости показує, який процент з змінного капіталу становить додаткову вартість; норма зиску показує число процентів додаткової вартости з цілого, і сталого і змінного капіталу. Тому то норма зиску є тільки разів менша від норми додаткової вартости, кілька разів змінний капітал є менший від цілого капіталу.

При запровадженню машин і взагалі при розвитку техніки продукцій, змінний капітал зменшує ся в порівняно. Сли норма додаткової вартости не змінює ся, то норма зиску повинна знизити ся.

Припустім, що норма додаткової вартости виносить 100%, сталий капітал 8.000, а змінний 2.000 рублів. т. є. перший гворить $\frac{4}{5}$, а другий $\frac{1}{5}$ цілого капіталу. Тоді додаткова вартість виносить 2.000 руб. і норма зиску 20%.

Примінене нових машин допроваджує сталий капітал до 27.000, змінний припустім до 3.000, т. є $\frac{9}{10}$ і $\frac{1}{10}$. тоді додаткова вартість винесе 3.000, норма зиску лиш 10%. Хоч змінний капітал підніє ся абсолютно о 1000, але в порівняно зменшив ся два рази ($\frac{1}{10}$ замість $\frac{1}{5}$) і норма зиску зменшила ся два рази.

В ціли улегченя рахунку, ми прийняли, що ціла додат-

кова вартість переходить в зиск капіталіста. В дійсности річ має ся інакше; але недокладність тут не велика і справа це цілком не змінює.

Вернім ся до нашого приміру. Колиб підприємцям вдало ся дійти до того, щоби норма додаткової вартости збільшила ся два рази, т. є до 200%, то норма зиску знова виносилась би 20%, т. є, процент не зменшив би ся. В той спосіб підприємці мають спосіб, щоби перешкодити обниженню ся проценту зиску, а іменню є ним збільшенню норми додаткової вартости. І в дійсности они користають з того способу (побільшенню робочого дня, підвищенню інтензивности праці і т. д.).

Але приміняючи ті способи капіталіст має до діла не з мертвою машиною, лиш з живим еством. Машина є нерухома; відповідно до волі підприємця она може функціонувати без перерви по 24 годин на добу. і так скоро, як лиш на се позволить єї конкуренція; притім зужиття вона і стане ся нездідною до продукції 4 рази скорше, ніж колиб она працювала 12 годин і йшла два рази повільніше.

Організм чоловіка є зовсім инший і такі способи збільшення зиску скорше чи пізніше стрічають ся з перешкодами зі сторони робітників, і ті перешкоди все зростають. Тоді зменшенню ся змінного капіталу провадить до упадку проценту зиску.

Тому то в краях з малорозвиненим капіталізмом, процент зиску є в порівнянню високий: В Росії підприємства дуже часто приносять 25% зиску з капіталу, підчас коли в Західній Європі 5% уважає ся за добрий дохід. Очевидно ділають тут також инші причини, але основною є зменшенню ся змінного капіталу.

Упадок проценту зиску ще не означає зменшення ся абсолютної величини зиску. Його сумм. Слн приходить 20% з капіталу 10.000 руб., це творить дохід 2.000 руб., але 10% з капіталу 40.000 рівнає ся 4.000 руб. Взагалі зиск збільшує ся, коли зрієт капіталу поступає скорше, як упадок проценту.

В добі машин капіталістичне нагромаджене багатств поступає з величезною швидкістю. Велике нагромаджене було кінцевою умовиною машинової продукції: але сама машинова продукція незвичайно швидко своїм розвитком викликає ще більше нагромаджене багатств.

Помимо зростаючого марнования продукту непродукованими клясами, збільшує ся без перерви також та частина додаткової вартости, що замінює ся в капітал, який служить до дальшого тягнення додаткової вартости з наємної праці. Нагромаджене відбуває ся далеко швидше, ніж обнижене проценту зиску, так що зиск не лиш зростає, але зростає швидше, як коли небудь перед тим.

Обчислюють, що в Німеччині нагромаджує ся річно около мільярд рублів, в Англії около два мільярди.

В Злучених Державах нагромаджене йшло ще швидше: в році 1840 ціле народне багатство обчислювано на 3.700 мільонів долярів, в р. 1894. — около 82 мільярдів.

В Англії і Ірляндії цифра річного доходу капіталістів і землевласників за період від 1843 до 1883 року побільшилась більше як два рази — з 374 до 720 мільонів фунтів штерлінгів (1 фунт штерлінгів = $9\frac{3}{8}$ руб.). Найбільша частина з того припадає на зиск підприємців.

Ці цифри дають нам поняття про величину властивого зиску, як рівнож о цілій масі додаткової вартости, котра витворює ся що року в кряях з машиновою продукцією, а також взагалі о швидкому розвитку суспільних продукційних сил.

Треба впрочім зазначити, що грошеві різниці оцінки національних доходів і багатств для різних періодів можуть залежати не лиш від підвищення, але почасти також від обниження вартости грошей (в наслідок збільшення ся продуктивности праці, витворюючої грошеві товари). Упадок вартости грошей дійсно мав місце в останніх часах, але є він так малий, що ледви чи він змінює значіне наведених цифр. Окрім цього його значіне ще зменшує ся внаслідок зросту вартости того фікційного капіталу, котрий

представляє право приватної власності на землю (ціна землі підвищує ся завдяки підвищенню ся ренту).

Як дуже зростають великі капітали в порівняно з дрібними, можна бачити на Франції, де дрібна буржуазія є особливо численна в порівняно з іншими країнами. Там з цілого народного майна, що виносить 174 мільярди франків, 114 мільярдів. т. є майже $\frac{2}{3}$. належать до $\frac{1}{30}$ часті людності, а ледви 60 мільярдів. т. є $\frac{1}{3}$. до прочих $\frac{29}{30}$ людності.

б) Р е н т.

Як це ми вже зазначили, часть додаткової вартості, котру забирають землевласники і котра називає ся груповим рентом, визначає ся змаганем до неустанного зросту разом з розвитком промислового життя. Це залежить від того, що промисловий розвиток суспільства, збільшуючи попит на землю, якої потрібно для всякого рода підприємств, збільшує через те саме силу монополію класу землевласників, його власть над прочою частию суспільства і дозволяє тій класі присвоювати собі чимраз більшу часть витвореної додаткової вартості.

В той спосіб хочби зрієт зиску капіталістів поступив як найскорше, рент росте ще скорше. Однак промислово-фінансова буржуазія піддала ся такому положенню річний не без боротьби. Она всіма силами старала ся перешикувати зростови ґрунтового ренту, що обнижує зиск.

Боротьба межі рентом і зиском провадила ся в найрізноморідніших формах всюди, де ставали проти себе інтереси землевласника і капіталіста. Найпростішою єї формою є боротьба капіталістичного фермера з землевласником (лендльордом) за чинш. Все, що фермер може тут собі запевнити, се звичайний зиск з підприємства; але і це не все йому вдає ся: в наслідок того, що з землі тяжко добути без страт вложений в ню капітал в формі будинків, амеліорації ґрунтів і т. п., фермер часто є примушений погодити ся з підвищенням чиншу, котрий зменшує його зиск понизше звичайної норми.

Коли зріст ґрунтового ренту допроваджує ціни збіжа до надмірної висоти, підвиспуючи через те ціну робочої сили і ще більше обнижуючи зиск, тоді для промислово-торговельного капіталу є корисним бороти ся з рентом при помочи довозу збіжа з інших країв: в мало-розвинених рільничих краях, де рент ще не встиг сягнути значної висоти, де продукція збіжа коштує мало внаслідок дешевоти робочих рук, ціни на збіже є в порівнянню низькі і привіз того дешевого збіжа до країв розвинених і з високим рентом — сильно обнижує рент.

Проти цього способу боротьби рільнича класа уживає своєї політичної сили. свого впливу на правительство: она домагає ся високого ціна на привожені продукти, а деколи прямо заказу їх довозу. Так прим. в Англії довго держали ся “збіжеві закони”, що позволяли на довіз збіжа лиш в тім случаю, коли ціна збіжа на внутрішнім ринку сягає певної дуже високої норми. Проти політичної сили буржуазія могла ужити такої самої сили; на тім ґрунті повстала боротьба капіталу з землевласниками, як двох. менше або більше споріднених, клас. В тій боротьбі побіду віднесла англійська буржуазія і в р. 1844 здобула право свобідного довозу збіжа. Вислідом цього було задержане ґрунтового ренту в його розвитку, а, навіть обнижене його на якийсь час.

На тім не задержав ся триумф побідного капіталу: він колонізував обширні, урожайні рівнини північної і південної Америки, Австралії, південної Африки, злучив їх з європейськими ринками за помочю удосконаленої комунікації і зорганізував експльоатації їх урожайности при помочи удосконалених технічних средств, причім важну ролю грала рільнича машина. Висока продуктивність рільничої праці в тих краях причинилась до цього, що все-світний ринок заляли дениевим збіжем. Це був страшний удар для хліборобства старих капіталістичних країв; але тому, що зиск не міг багато змінити ся, той удар відбивав ся тим сильніше на ренті країв: зріст ренту був так задержаний, що не міг поступати рівночасно з зростом зиску.

Після обчислень Джиффена сума ґрунтового ренту значно знизилась від 1843. р. до 1893. р. (з 42,127.000 фунт. штерлінгів до 41,682.000 фунтів штерлінгів).

Але сли європейські землевласники відчували упадок ренту, натомість властители країв з чорноземом почали гарбати величезний рент і суть річи не змінила ся: загальна сума ґрунтового ренту зростала чимраз більше. Упадок ренту був одною з головних причин величезного задовження європейської земельної власности в послідних десятиліттях; другою важною причиною була потреба улүчення рільничої техніки — з огляду на сильну конкуренцію; для улүчення землі і способів продукції потрібно було капіталів. отже землевласники мусіли їх позичити. Задовжене допровадило до того, що значна часть ренту виплачує ся в формі проценту за довги кредитовим підприємствам, які в той спосіб до певної міри заступають тих, що давніше одержували рент.

Що відносить ся до ренту неґрунтового — з землі під будинками і т. п., розвиток єго в Європі також не був здержаний. Прим. в Англії в протягу 50 літ від 1843. до 1893. р.р. — цей рент зріє що найменше в тров. Особливо скоро збільшує ся він в великих торговельно-промислових містах; в міру того як місто росте, платня за винаймане будинків в центральних ділянцях сягає величезних розмірів і зрієт єї припадає власне на рент, бо зиск з капіталу виданого на уряджене будинку остаєсь той самий. В декотрих случаях висота такого ренту є прямо не до увірення: в центральних ділянцях найбільших капіталістичних міст, як Лондон, Нью Йорк, Шікаґо, ціна квадратного саяжня землі виносить 10.000 рублів.

в) З а р о б і т н а п л а т н я .

Мануфактурний поділ праці спричинив поділ робітничої кляси на ґрупи, з ріжною що до висоти заробітною платнею, відповідно до роду праці, кваліфікації і зручності робітників. Не було одної робітничої кляси, але було

їх кілька, що знаходились в різних матеріяльних умовах життя.

Усуваючи мануфактурний поділ праці, заступаючи його спеціалізацією машини, машинова продукція стремить до усунення різниць заробітної платні, стремить до зрівняння її для всіх робітників. Сли завдяки машині продукційна роля всіх робітників стає ся чим раз більше однородною, то і їх матеріяльне положенє мусить ставати ся чим раз більше однорodne.

До роботи при машині треба так мало науки, що кождий може її здобути в короткім часі. Всякий давний поділ робітників спроваджує ся поступенно до одного, котрий під многими зглядами пригадує простих робітників. Головна різниця містить ся в тім, що робітник при машині мусить мати загальний розвиток, троха інтелігенції: інакше було би ризиковною річю і не оплачувалоби ся повірити йому машину, котрої скомплікований механізм хоч трохи треба зрозуміти, щоби можна нею управляти. Чим більше автоматичною є машина, чим менше вимагає від робітника звичайної фізичної участі в її праці, тим більше вимагає вона від нього праці чисто психічної — напруженої уваги полученої з зрозумінєм значіння різних частий механізму і їх взаємної звязи при роботі.

В той спосіб праця робітників при машині стає ся простою працею, т. є такою, що вимагає як найменшої суми виваліфікованя і розвитку. Але в цю найменшу суму входить загальна інтелігенція робітника, і чим дальше, тим більша.

З виспою інтелігенцією конечно є звязана виспа уровень потреб, отже і виспа заробітна платня. В той спосіб, хоч як кождий капіталіст старає ся як найбільше знизити заробітну платню, все таки потреби продукції змушують його погодити ся з фактичним її піднесенєм: колиб йому навіть удало ся через якісь час здержати змаганє робітників до такого підвпшення, їх нездатність до машинової праці, при недостаточнім заспокоюваню їх потреб, булаб для нього дуже некорисною.

Окрім представителів “простої” машинової праці в продукції, як ми вже сказали, бере участь спеціальна група представителів зложеної праці — інтелігентний персонал: механіки, технольоги, хеміки, спеціалісти в загальній організації підприємств, директори і т. д. Ця в порівнянню нечисленна кляса під зглядом своєї робочої платні різниться значно від простих робітників. Як посередня група межи підприємцями і робітниками, вона не може в теперішнім часі зачисляти ся до робітничої кляси.

Однак, як то ми вже зазначили, машиновий капіталізм зближує цю групу в її продукційній ролі, суспільнім положеню і психології до груп простих робітників. Ця тенденція машинового капіталізму найсильніше ділає на низшу, численнішу часть інтелігентно-технічного персоналу, котра по трохи затерає свою границю, зливає ся з неупривілюваною частию пролетаріату. Інша є тенденція розвитку другої части технічного персоналу, що займає више становище на службі капіталістів, стоїть ближе до них походженєм і склонностями: в міру поступу економічних відносин, ця виша часть інтелігентного персоналу прилучує ся до кляси підприємців.

Вже в мануфактурнім періоді капіталізму праця женщин і дітей примінює ся в продукції, але в дуже невеликих розмірах. Ручна праця рукодільні вимагає побільшій часті мужеської робочої сили, якої, очевидно, не мають ні женщины ні діти. Але помімо того в мануфактурнім періоді жінки і діти роблять значну конкуренцію мужчинам подачею своєї робочої сили.

Більше в порівнянню уживає ся праці женщин і дітей в домово-капіталістичній продукції; незвичайно жорсткий характер визиску дрібного продуцента через торговельний капітал змушував власителів дрібного підприємства визискувати з черги немилосердно силу своєї родини, не звертаючи уваги на те, що пра-

ця є понад їх сили. Для мануфактурного капіталіста к о р и с т н і щ е було провадити інтерес при помочі сільних фізично, дорослих робітників: хоч платити треба їм більше, але при ручній праці їх робоча сила перевищує робочу силу жінки і дітей о стільки, що з їх праці можна одержати в порівняно більшу додаткову вартість.

При машинній продукції ручної праці є мало, більша частина робіт не вимагає сили дорослого чоловіка. Тому праця жінки і молодіжні знаходить чимраз більше примінене, а там, де не треба не лиш фізичної, але навіть психічної сили дорослого чоловіка, там на сцену виступає праця дітей. В многих случаях для капіталіста є корисніще заступити дорослих мужчин через дешевших, хоч слабших робітників.

Вслідом цього конкуренція межі робітниками зростає, бо на ринку появляє ся маса нових робочих сил. Заробітна платня спадає тим більше, чим більше зростає примінене праці жінки і дітей. Легко пояснити, яка є норма, до котрої зміряє обнижене платні. Після закона вартости, заробітна платня повинна відповідати ціні звичайних средств потрібних до життя робітничої родини; лиш що тепер заробітну платню не бере оден мужчина, як це було давніше, але беруть її всі члени родини, що продають свою робочу силу. Як давніше, так і тепер родина одержує пересічно необхідні средства до життя; ріжниця полягає на тім, що участь в продукції капіталістичній бере не лиш самий батько родини.

Розмір примінення праці жінки і дітей зростає разом з розвитком капіталу. В Росії, краю доперва від недавня капіталістичним, жінки в фабриках знаходять ся около $\frac{1}{4}$, дітей около $\frac{1}{40}$ всіх працюючих. В старім капіталістичнім краю, Англії, відношення зовсім інші: в ткацько-прядільнім промислі мужчини творять трохи більше як четверту часть (298.000), жінки поверх половину (610.000), діти повище 13 літ життя около $\frac{1}{12}$ (89.000), понижше 13 літ майже тільки само (86.000).

Різниття в заробітній платні мужчин, женщин і дітей є досить значна. І так в фабриках і промислових заводах московського округу середня платня мужчин виносить 19 руб. в місяць, женщин около 9 руб., дітей около 6 руб. Ці різниці лини в частині залежать від меншої здібности до праці женщин і дітей. Сли порівнати заплату за зовсім однакову скількість праці, то покаже ся, що мужчина одержує все таки більше як женщина, а дитина найменше. Причина лежить в тім, що на робочім ринку жінки і діти не вміють боронити свої платні так, як мужчины.

Суспільні результати праці женщин і дітей є дуже зложені і мають вчастині додатний, вчастині відемний характер.

Збільшена конкуренція межн робітниками кладе кожного з них в більшій зависимості від підприємця; робітника легше можна заступити, менше його потребують, як давніше. Число робітників без занятя збільшує ся.

Праця вагітних женщин зле відбиває ся на здоровлю і їх і їх будучих дітей: діти родяться слабі, мають вигляд недоношених, і улягають значній смертности. Побіч цього робітниця-мати має мало часу на плеканє дитини.

Заледво дитя трохи підросте — часами вже в 6—8 роках, сли закон не заборонює . — вже йде до фабрики. Фізичну слабість таких дітей признають не лини фабричні інспектори, але і самі підприємці (в Англії перед виданєм фабричних законів восьми-літні діти працювали в фабриках по 14 годин на добу).

Довга фабрична праця не лини нищить тіло дітей, але убиває в них умові сили, робить їх тупими, здичілими, нездібними до розвитку, деколи провадить їх прямо до ідіотизму. З таких дітей виростають люде, позбавлені всякої самодіяльности, всякої моральної енергії, особи слабі, до нічого не здібні, хіба до ролі пасивного знаряду в руках чужих людей.

Спільна нічна праця мужчин, женщин і дітей є для робітничої класи небезпечним жерелом розпусти.

Фабрична праця жінщин і дітей руйнує робітничу родину, робить чужими мужа і жінку, маму і дітей. З тим всім злучена така маса терпінь, яких не зазнали попередні віки людського життя.

Але рівночасно жінщина вибиває ся понад давнє своє невільничє положєнє в родині. Як самостійна робітниця, она здобуває в той спосіб економічну незалежність, і осягає поступенно дійсне рівноуправненє з мужчиною. Положенє дітей в родині стає ся менше безправне.

Головне значінє праці жінщин і дітей полягає на збільшеню ся продукційних сил суспільства через участь жінщини і дітей в загальній системі співробітництва. Це є додатні результати приміненя праці жінщин і дітей; а відємні результати впливають лиш з сучасної капіталістичної форми того приміненя і они не є конечні при всяких суспільних условинах (прим. они значно ослаблюють ся через відповідні фабричні закони).

В кождім разі праця жінщин і дітей не є еще головною причиною, що викликає збільшенє числа безробітних. Важнішою причиною є скорє збільшенє ся продуктивности праці, викликанє машиннами: оно робить багато робітників непотрібними в капіталістичній продукції, відсуюючи їх від продукційної діяльності. В цей спосіб творить ся така маса людей без занятя, яка не могла істнувати в попередніх періодах суспільного розвитку.

В загальній системі капіталістичних відносни і ця часть робітничої кляси не є позбавлена продукційного значіня. Она творить резерву продукції в подачі робочої сили. Коли в наслідок сприяючих условин ринку підприємці розширюють продукцію, тоді резервова промислова армія є на їх услуги, так що робочої сили не бракує.

Продукція, розширюючись, забирає певну часть занасної армії, і она часово зменшує ся. Але розвиток техніки або обниженя ся ринку робить знов непотрібною в продукції певну часть попередню занятих робітників. (Особливо сильно в тім напрямі ділають кризи в продукції, про котрі будемо говорити пізніше). Поява нових машини

викликує скоре збільшене ся резервової армії, а ошієля поепенне зменшуване ся. Машинна обнижує ціну товарів, так, що они стають ся доступними для ширшого круга купуючих; збільшений попит позваляє на розширене продукції: відповідно до того випертї машиною робочі руки знова знаходять місце в продукції. Однак резервова армія не все в цілости повертає до праці: дуже часто зменшене ся числа занятих робітників стає ся не часовим, але сталим. Так прим. в Англії в періоді від 1830—1845 р.р., помимо збільшеня ся продукції о 142%, число працюючих робітників зменшило ся о 4%.

Взагалі разом з поступом машинової продукції резервова армія зростає. Через конкуренцію, яку она викликує серед безробітних, она впливає некорисно на висоту заробітної платні. Розвиток комунікації ставить резервову армію кожного краю, а навіть всіх країв разом, на услуги кожного підприємця, так що брак роботи в одних місцях впливає на робочий ринок в інших.

Побіч властивих робітників скорий поступ техніки виперає також з продукції самостійних продуцентів, що жили з праці рук і не можуть конкурувати з машинами. В краях технічно відсталих, котрі впроваджують машини скоро, а не поепенно, або стають ся відразу ринками для машинової продукції більше розвинених країв, вптворює ся тою дорогою в короткім часі резервова армія для великого промислу, котрої більша часть скорше вимерає, ніж стає ся потрібною капіталови. Такий вплив мали прим. в Східних Індіях в 30 роках англійські бавовняні машини. Але як лиш покаже ся можливість, ново-утворена робітнича армія удає ся шукати праці до більше розвинених капіталістичних країв. Так прим. зруйновані європейським і доперва що повстаючим хінським капіталом дрібні хінські продуценти цілими масами появляють ся на західнім березі Америки. Їх конкуренція ділає некорисно на місцевий робочий ринок, тим більше, що при надзвичайно низькій уровени потреб они продають свою робочу силу за дуже низьку ціну. Все те відносить ся не лиш до цілих

економічно відсталих країв, як Хінц, котрі ввійшли в сферу діляння європейського капіталу; це відносить ся також до економічно відсталих частин поодиноких капіталістичних суспільств. В міру того, як промисловий розвиток огортає також відсталі галузі промислового життя — позбавляє селян землі, руйнує міських і сільських ремісників — повстає звідси наплив робочої сили до промислових центрів, на робочий ринок великої продукції.

Певні поняття про сучасні розміри резервової промислової армії і про її колибання можуть дати слідуєчі числа. В 1856. р. в Англії після урядових обчислень було 880.000 осіб, що поберали публичну заемогу з податку для бідних. В 1863—1864 р. це число дійшло до 1,080.000. Це ще не повні числа безробітних: не кождий відважить ся користати з публичної добродійности; багато здержує ся від того через почутє власної гідности; головно тоді, коли робітник лиш в половині належить до резервової армії, т. є, не є зовсім позбавлений праці, а лиш не має єї в достаточній скількості. В нашім часі число безробітних в Англії обчисляють на 1 мільон в літі і 1.750.000 в зимі, не вчисляючи тут тих, що живуть цілковито на кошт публичної милостині.

Для Німеччини вкінці 1895. р., т. є в добі надзвичайно скорого розвитку промислу, урядові числа виказували 771.000 осіб позбавлених праці.

В відсталых краях, які впроваджують скоро великокапіталістичну продукцію, цифри резервової армії повинні бути в порівнаню не менші, але більші ніж в краях більше розвинених. Але для тих перших далеко трудніше зробити обчислення, бо там переважає укрита форма браку праці. Селянин, що змушений покинути помічне ремесло, отже має продукційну працю лиш в часі рільничого сезону; сільський ремісник, що зменшує продукцію внаслідок зменшення попиту з сторони торговельного капіталу, — належать в великій мірі до продукційно непотрібної в даних условинах людности, хоч на позір они лишаются ся самостійними дрібними продуцентами.

Продукційно не потрібні елементи робітничої класи творять найчистішу форму зглядного перелюднення.

Средства існування капіталістичної резервової армії є дуже різні і несталі: давніша ощадність праці, публична добродійність, крадіж, проституція, і т. д. Притім взагалі не може бути й мови про цілковите задоволене.

При існуванню промислової резервової армії, умовини риночної конкуренції є дуже нерівні для купуючого і продаючого робочу силу. Серед продавців робочої сили повстає, очевидно, змагане до ослаблення хоч в частині вислідів тих неоднакових умовин.

Одиноким способом на зменшене непорозумінь, що повстають через занадто велику конкуренцію, є — зменшити саму конкуренцію. Власне на цю дорогу вступили продавці робочої сили. Почали поведатати і розвивати ся різні типи промислових робітничих організацій.

Того явища не знала рукодільна доба капіталізму з її надзвичайним розбитом робітничої класи, що впливає з рукодільняного поділу праці. Усуваючи той поділ, вирівнюючи продукційну роллю різних робітників, вирівнюючи заробітні платні, машинова продукція творить ґрунт для товариств. Зєднуючи масу людей в одній робітні, при однаковій праці, що відбуває ся після докладно означених правил, промисловий капітал вчить робітників злуки, виробляє в них духа дисципліни — необхідні підстави тривалости і практичного повожденя всяких організацій.

Такі є основні економічні умовини, завдяки котрим могли повстати і розвивати ся сучасні західно-європейські робітничі організації різних типів (заводові союзи, товариства продукційні, споживчі і інші.)

Заводові (професіональні) союзи спершу повстали в Англії — в краю, в котрім найскорше появила ся машинова продукція. Після Брентана, перший заводовий союз сучасного типу появил ся в 1794. р. Отже власне в добі великого технічного перевороту, переходу від рукоділь-

ні до машини. В інших краях розширене ся союзів відбувало ся взагалі в міру розширення ся промислового капіталізму. Всеюди розвиток відбував ся з зростаючою шкорошю.

Розсліджуючи справу форм і шкорошю розвитку подібних організації, треба, очевидно, взяти під увагу не лиш засадничі економічні умовини — продукційні зносини робітників і їх участь в поділі, але також умовини другого характеру: стан народної освіти, форми законодавства і взагалі правні середовища життя союзів і т. д. Оскільки важним під тим зглядом є стан народної освіти (це услівє не дасть ся дійсно відділити від загального розвитку продукційних сил), можна судити з факту, що найбільше просвічені серед держав західного світа — Злучені Держави, Англія і Німеччина — відзначають ся рівночасно найбільшим числом робітничих товариств. Про значіне правних умовин (котрі є означені взаїмними відносинами економічних груп) дасть нам певне понятє слідуєчий примір. В 1868. р. французьке законодавство дозволило закладати робітничі союзи, але з певними ограніченнями: по 16 тітах. в 1884. р. було в Франції 283 союзів. Закон з 1884. р. зніс всякі огранічення і в протягу 7 літ. до 1891. р. число організації збільшило ся майже 4 рази — 1127.

Первісна, найпростіша, найменш стала і рівночасно найменше досконала форма робітничих організації є коаліція — випадкове, часове зєднання робітників для одної практичної ціли, що виражає ся звичайно в спільнім покінненю праці. Безпосередне значіне подібних зєднань полягає на тім, що при сприяючих умовинах можуть допровадити до частинного уллучення матеріального становища робітників. Окрім цього коаліції служили часто як товчок до основання більше означених і треваліиших організації, як прим. заводіві союзи (трейд-юнії).

Заводові (професіональні) союзи є найбільш розповсюдженою формою робітничих організацій. В основних чертах вони творять ся після одного і того самого типу і зміряють менше більше до подібних цілей. Цей тип, то менше або більше централістичне зєднання, основане на виборчій засаді, ціль його — підвишене матеріальної уровені життя через взаїмну поміч на случай хороби, нещастя і т. д., заключуване угод з підприємцями що до заробітної платні, і остаточно — викликуване страйків і т. д.; часто також піднесене умової і моральної уровені при помочи бібліотек, товариських судів і т. д.

Професіональні союзи з початку найчастійше лучать робітників одного підприємства, пізнійше одного роду підприємств, опісля кількох децю споріднених галузей продукції; притім ограничують ся на розміри одного міста, одної провінції, одної держави. Але в декотрих, досі віймкових випадках, вони переступають всі повніше вичислені границі — стають ся міжнародними, або в однім краю лучать ся в великі федерації робітничих союзів ріжних галузей продукції.

Професіональні союзи є в силі ослабити конкуренцію межі спродавцями робочої сили. Звіден то походить, потверджена через статистику, завишеність межі розвитком союзів а висотою заробітної платні. Край з більше розповсюдженими професіональними союзами, іменно Америка, де до заводових союзів (юній) належить трета часть робітників, і Англія, де до них належить четверта часть робітників, відзначають ся найвисшою платнею: платня робітників, що належать до союза, є вища ніж робітників, які не належать до них.

Ті товариства не можуть змінити умовин життя робітників, принаймні до того часу, доки вони не обіймуть собою більшої части робітничої класи. Робітники, що стоять поза заводовими союзами, роблять сильну конкуренцію для членів союзів. Окрім цього, улүчення умовин праці, котрі осягає ся за помочю діяльності заводових союзів, не можна уважати за тревалі: при зміні умовин робочого ринку

часто лучає ся, що зміна ділає в зовсім протівнім напрямі.

Звідси повстало нове змаганє серед робітничих товариств заходу, іменно, змаганє полішити условини життя робітників через вплив на законодавство. В дійсности лиш правні ограничєня робочого дня, винагорода в разі нещасливих випадків при машині, правом приписанє забезпечєнє на случай хороби, і иніє удлучєнєя впроваджені в житє при помочи державної власти стають ся тревалим здобутком для всіх робітників цілого краю. Але тому, що держава при найбільш сприяючім законодавстві не може усунути основних причин непевности життя і розвитку условин праці, нероздільно звязаних з капіталізмом, то данє змаганє кладе на порядок дня справу усунєнєя основних причин таких условин — усунєнєя капіталізму взагалі при помочи соціалістичного перевороту. Треба завважити, що це змаганє виступає найсильніше не в тих краях, в котрих розвиток капіталізму посунув ся найдаліше, але радше в тих, котрі визначають ся передовсім його скорим розвитком в наших часах.

Особлившою формою робітничих організацій є споживчі і щадничі товариства, котрі впрочім не менше розповсюднені серед селянства і міської дрібної буржуазії, ніж в сфері властиво робітничій. Ті організації мають на цілі полішити условини життя робітників при помочи дрібних торговельних операцій: дешевшого гуртового закупа споживчих середників (споживчі товариства), дрібного взаємного кредиту (щадничі товариства) і т. п. Такі організації самі через себе, незалежно від товариств першого рода, не можуть викликати полішєнєя матеріяльних условин життя робітників, бо колиб они навіть огорнули собою всю робітничу клясу, то згідно з законом вартости ті, що купують робочу силу сейчасе знизили би заробітну платню о суму, яку заощаджує робітник, що бере участь в таких організаціях: отже лиш діяль-

ність заводових, політичних і т. п. союзів може установити підвишене урoвни життя. В загальнім процесі економічного розвитку значіне споживчих і щадливих союзів полягає на тім, що своєю конкуренцією они прискішують закладу дрібних купців і лихварів. Тому, що они не нарушають інтересів капіталу, отже знаходяться они часто під протекцією підприємств.

Деяко висшій тип робітничих організацій творять витворчі товариства. Є це групи робітників, що розпоряджають средствами продукції і провадять власні підприємства. В той спосіб члени тих союзів є рівночасно підприємцями і робітниками. Такі організації є в силі значно поліпшити матеріальне положення своїх членів, перешикадаючи переходови зиску в руки капіталістів.

Але лиш в рідких випадках витворчі товариства можуть повстати без побічної помочи (в роді прим. помочи від правительства): при сучасній техніці для основаня підприємства необхідний є дуже великий капітал. Опісля, проваджене підприємства через витворчий союз представляє великі труднощі: брак призвичаєня робітників до спільної організаторської діяльності в продукції, незначний розмір їх капіталу, вороже становище капіталістів, котрим, з огляду на великий засіб їх средств, вдає ся при помочи конкуренції підконтати підприємство робітників і т. д.

Організуючись серед капіталістичних відносин, витворчі товариства в найлучшим разі підносять значно урoвень життя своїх членів, т. є. мале число робітників. Тоді інтереси тих немногих починають відріжнювати ся яскраво від інтересів прочих робітників. В самій річці, приймати нового члена на однакових умовах з давними, є некорисною річчю для товариства, коли оно вже має досить великий капітал. Сли прим. товариство зібрало по 1000 руб. від особп, тоді приймати нового члена без 1000 руб. значить нічо инше, як ділене ся зиском з иншими.

Взагалі нема нічо легчого, як витворене ся з робітників-підприємців певного рода аристократії серед робітників. Часто лучає ся, що витворчі (продукційні) товариства наймають робітників, нечленів товариства, і платять їм звичайну ціну. Витворчі стоваришєня в своїм розвитку змїряють до переходу в акційні стоваришєня. В дійсности они лиш побільшують дрібну буржуазію. Звичайно їх закладає ся не серед властивих робітників, але серед продуцентів дрібно-буржуазного типу, прим. селянські артелі в Росії. Досі витворчі стоваришєня рідко мали поводження.

Далеко більше витревалости і здібности до життя виказують стоваришєня продукційно-споживчі. Они збирають потрібні средства і закладають вартати і фабрики для витворюваня певних, найбільш зуживаних членами товариства, товарів. Притім витворені товари мають менше або більше забезпеченій збут, отже продукція може йти добре, а робітники підприємства одержують притім добру заробітну платню і користають з участи в споживчих товариствах.

В добі машинової продукції відносини суспільних сил, що змінюють ся під єї впливом, витворюють цілий ряд змін в сфері правних зносин межн клясами — фабричне законодавство. Це нове явище огортає не лиш поділ, але також і продукцію, впливає не лиш на заробітну платню, але і на організацію продукційних відносин; і коли ми розбираємо їх в цім розділі, то власне робимо це внаслідок його безпосередної звязи з доперва що вичислєнними змінами условн заробітної платні.

Фабричне законодавство полягає на тім, що правительство бере участь в організаторській діяльности поодиноких капіталів і ограничує свободу угоди межн капіталом а працею. Потреба такого ограничення впливає з ріжницї межн інтересами поодиноких підприємств, а інтересами цілого капіталістичного суспільства. Без згляду на це, які

форми приймає фабричне законодавство: ограничене робочого дня, відповідальність підприємців за нещасливі випадки при машинах, контролю над гігієнічними умовами праці і т. д. — в дійсності річ спроваджує ся до одного — до зміни “заробітної платні” в найширшій значіно того слова, до зміни участі робітників в суспільнім поділі.

Щоб виказати, в якій спосіб машинова продукція, змінюючи всякі відносини, витворює конечну потребу фабричних законів, ми задержимо ся на однім примірі — на Англії. Англія, як край, де машиновий капіталізм розвинув ся найскорше, вчаснійше, як в інших краях запровадила в себе фабричне законодавство.

Коли змагане капіталізму до збільшення робочого дня і до обниження заробітної платні допростило до того, що робітнича кляса находила ся перед небезпекою звироднення, тоді показало ся, що в зміні тих умовин були заінтересовані не лиш самі робітники, але також много пньших елементів суспільства. По перше, кляса земельних властителів мала немало причин до симпатизованя з змаганем робітників: всяке поліпшене умовин життя робітників, збільшуючи їх потреби, збільшує також попит на предмети зужитя, значну часть котрих продукує рільництво: а збільшений попит на рільничі продукти означує підвишене ся ренту: окрім цього ненависть землевласників до промислового капіталу з причини ренти і зиску спонукувала взагалі землевласників виступати проти промислових робітників також в справі фабричних законів. Дрібна буржуазія була склонна до показуваня симпатії для робітників з двох головних причин: вчасті внаслідок тої самої ненависти до великого капіталу, який побиває дрібну буржуазію в всіх сферах конкуренції, вчасті в наслідок безпосередного співчутя над тяжкою долею робітників, з котрих многі ще недавно належали до дрібної буржуазії, і в котрих положене многі з представителів дрібної буржуазії можуть внасти дуже легко при відповідних умовах. Розумніці з помежи капіталістів, здібні взнести ся

понад інтереси даного підприємства і даної хвили. розуміли, що певне піднесенє уровни життя робітників покаже ся корисним навіть для самого капіталу, бо поліпшить якість і інтензивність праці. Образованій англійській бюрократії ті понятя були ще більше доступні.

Вислідом того всього було, що робітнича кляса в своїм змаганю до поліпшеня життя мала сильних союзників; повстали закони, що ограничували робочий день, з початку лиш для женщин і дітей, як елементів робітничої кляси, від котрих безпосередно залежить здоровлє і сила єї будучих поколінь. Але рівночасно робочий день дорослих мужчин ставав ся коротший самий через себе, бо женщины і діти творили досить значну часть робітників і провадити продукцію без них було невигідно і некорисно.

Перед виданєм фабричних законів 14—15 годинний робочий день був досить звичайним явищем. Вже 14-годинний робочий день лишає робітникови менше ніж 2 години на заспокоєнє висших людських потреб, сли числити 8 годин на спанє. А тимчасом в декотрих місцевостях можна було знайти навіть 18-годинний робочий день.

Після закона з 1833. р. робочий день в важнійших галузях промислу зістав ограничений до 12 годин. Опісля, по цілім ряді инних дрібних реформ, закон з 1847. р. допровадив робочий день до 10 годин. Через той час поступенно була зорганізована фабрична інспекція, спеціальний державний орган для впровадження в жите фабричних законів і для караня за їх нарушенє. Завдяки децю незалежному середовищу, в яким ділали англійські інспектори, фабричні закони почали входити в жите всесторонно. (Справозданя англійських інспекторів вперше запізнали Европу з дійсним положенєм робітничої кляси і достарчили багато матеріялу для розелідженя законів капіталістичного устрою).

Після перших кроків на полі фабричного законодавства слідує коштує в порівняно менше зусиль. Сли прим. законні обмеження запроваджено лиш в деяких галузях промислу, то капіталісти тих галузей стають ся сторонниками дальшого розповсюдження тих законів і на інші продукції, бо не хочуть, щоби інші капіталісти мали над ними перевагу в нагромадженню богацтв. Так само сли в наслідок місцевих умов певна часть капіталістів мусить вдоволитися коротшим робочим днем, ніж інші, то ті капіталісти неустанно жадають правного унормованя робочого дня для цілого краю лиш в таких границях, щоби їх конкуренти стратили перевагу зглядом них, а они самі щоби нічо не стратили.

Значіне унормованя робочого дня для продукції є слідує: оно дає можливість робітникам жити більш свідомим житєм і через те витворює умовини для поліпшеня якості і збільшеня інтензивності праці. Є тоді можливо збільшити скорість машин, повірити одному робітникови більшу їх скількість, ніж давніше і т. д. Завдяки тому всему скоро по запровадженю скороченого дня праці показує ся, що денна утрата енергії є більш корисна, ніж давніше: що 12-годинний робочий день приносить значнійшу суму праці ніж 15 год., 10-годинний більше ніж 12-годинний.

Зріст продуктивності праці гедить скоро капіталістів з законом про робочий день, бо зиск показує ся звичайно не менший, а часом навіть більший, ніж давніше. Впрочім є границя, поза котрою скороченє робочого дня мусить зменшити надвартість, бо поза певні границі інтензивність праці не може посунути ся. Трудно сказати, чи ближе, чи дальше тої границі лежить 8-годинний робочий день; в кождім разі в теперішних суспільних умовинах він лежить близько тої границі. (Рух за 8-годинним днем розпочав ся в 50-тих роках і зміг ся особливо від 1889 р.)

З початку скороченє робочого дня потягає за собою зменшенє браку праці; але в наслідок скорого зросту інтензивності праці те зменшенє є лиш часове: вкоротці є

можливо обійти ся при давній, або ще меншій кількості робочих рук.

За приміром Англії також інші капіталістичні краї почали запроваджувати в себе фабричні закони. Притім вплив історичного середовища, вплив всесвітнього капіталізму на прочі краї показує ся в тім, що вони здобувають фабричне законодавство взагалі легше, за ціну меншої боротьби, так само, як розвиток капіталізму відбуває ся в них далеко скорше.

В всіх краях фабричне законодавство огортало крок за кроком різні сторони фабричного життя. Спершу обмежено звичайно працю женщин і дітей. Праця дітей до певного віку по більшій часті є зовсім заборонена. Опісля в декотрих місцях закон обмежує навіть час праці для дорослих мужчин. (В Росії перший крок в тім напрямі зробив закон з 2. червня 1897.).

В декотрих місцях закон заборонює нічну працю для женщин і дітей (в Швейцарії також для мужчин, з виїмком, очевидно, тих підприємств, в котрих техніка продукції не дозволяє на перерви.) Значінє того закону є очевидне: не говорячи вже про безпосередню шкідливість нічної праці для здоров'я, творить она ще жерело розпусти для робітничої класи.

Дальше, в многих краях закон приписує правило що до чистоти в робітнях, що до їх вентиляції, що до средств осторожности при шкідливих продукціях і небезпечних машинах.

Як жертви нездорових условин праці, гине щорічно много тисяч людей; але тих жертв обчислити не можна — можна про них числити лиш посередно, з величезної смертності в одній або другій галузи продукції. Що до кількості людей ранених і забитих при продукції є статистика, і для держав західної Європи навіть досить докладна. Покажує ся з тої статистики, що прим. в Німеччині лиш в однім році, в 1894, загальне число нещасливих

впадків серед робітників виносило 216.000, а число убитих — 6.000; около 3.000 були раз на все позбавлені можливості праці в наслідок сильних покалічень. О скільки важними в практиці є закони про средства охорони перед нещасливими випадками, видно прим. з слідуючого: в Англії в р. 1874 на залізних дорогах було убитих — 1 на 320 робітників, ранених — 1 на 89 робітників; в р. 1894, коли вже існували деякі закони про охорону перед небезпечними випадками убитих було около $2\frac{1}{2}$ разів менше: 1 на 796, ранених майже 2 рази менше: 1 на 140.

В декотрих краях фабричне законодавство установлює відвічальність підприємців за нещасливі випадки, які лучають ся робітникам при праці.

В декотрих краях право організує забезпечене робітників на случай хороби, каліцтва, старости, деколи з обовязковою участю підприємця в касах ubezpieczenia.

Місяцями фабричне законодавство обовязує промисловців закладати школи для дітей і т. д.

Загальний економічний застій рільничого господарства проявляє ся між иншим в факті, що законодавча охорона сельських робітників появляеть ся пізнійше і впроваджує ся в житє в далеко менших розмірах, ніж охорона промислових робітників.

В розвитку продукційних сил суспільства правне унормованє условин праці має величезне додатне значінє: перше, прискішує технічний поступ вже через те саме, що побільшує вартість робочої сили, завдяки чому заміна людської праці через машинну стає ся кориснійшою для підприємців: по друге, оно прискішує концентрацію капіталу, бо улегчує загибелі дрібних підприємств, котрим труднійше перенести більший видаток капіталу на робочу силу і на різні уліпнення условин праці, ніж великим підприємствам; по третє, державна опіка позбавляє кождий поодинокий капітал привілею самостійного організатора продукції, і четверте, поліпшуючи положене робітників, витворює красні условини для їх розвитку.

5. Головніші зміни суспільної психології в добі машинного капіталу.

Зміни в суспільній психології, котрі заходять в добі машинного капіталізму, що до свого характеру є в частині продовженням тих змін, що відбувалися в попередній добі, в частині різнять ся від них значно.

Освободжене одишці з під впливу кайдан формальностей і авторитетів одідичених по фєвдальних часах продовжує ся і майже кінчить ся в часах машинової продукції. Не потрібно пояснювати, що це відносить ся до елементів суспільства складаючих ся з підприємців. Щож відносить ся до продавців робочої сили (робітників), то вже самий їх перехід від давнішої механічно-виконуючої яка що до свого характеру зближує ся до організаторської, потягає за собою розширене ся виднокруга думки і змагань. Правда, що продуцент, хоч має формальну свободу розвитку, однак матеріальну свободу має дуже малу, матеріальна можливість його розвитку дуже незначна; але і ця послідна по трохи розширює ся (робітничі союзи, фабричне законодавство, підвишене заробітної платні).

Напрям, в яким йде зміна в психології двох підетатових груп суспільства — купуючих і продаючих робочу силу, є, очевидно, неоднаковий. Перші складаючи по трохи тягар організаторської діяльності на плечі наємних спеціалістів, починають розвивати ся переважно в напрямі зуживання; другі, відповідно до зростаючої комплікації своєї продукційної ролі, розвивають ся головню в напрямі продукційнім. Ті два типи розвитку зміцнюють ся з впливом часу щораз більше в взаємнім відношенню.

Зрієт матеріялу знаня, на котрім операс ся дальній розвиток, відповідає загальному зростови продукції. Пізнанє причин явищ зростає безпереривно. Натуральний фетишизм тратить всякий ґрунт, лишають ся з нього лиш незначні останки.

Товаровий фетишизм переходує ся, бо дальше існує незорганізований суспільний поділ праці, який його втворює. Однакж той фетишизм не в однаковій мірі опановує психологію двох засадничих суспільних груп. Він задержує свою повну силу лиш серед групи підприємств, для котрої незорганізований поділ праці має в життю найбільше і безпосереднє значінє, матеріяльні умовини діяльності мають форму обмінної власности, а боротьба за існуванє спроваджує ся чим раз більше до ряду обмінних процесів. Противно, в життю другої класи, робітників, щораз більшу ролю грають зорганізовані форми співробітництва і поділу праці, котрі в наслідок своєї простоти не лишають місця для фетишизму; в них спільна звязь в процесі праці в чимраз меншій степені ослаблює ся взаімною боротьбою — конкуренцією; продукція, а не обмін, грає переважаючу ролю в життю. Звідси походить упадок обмінного фетишизму серед тої групи суспільства.

На економічних поглядах тої доби буде найлекше розслідити реформуючий вплив машинової продукції на суспільну психологію.

Для Норта, фізіократа, А. Сміта, економіста пізнійшого періоду рукодільняної доби, характеристичним є глибоке переконанє, що при існуваню свободної конкуренції суспільство повинно тішпити ся найбільшим добробутом, що в свободній боротьбі особистих інтересів творить ся “справедливий” поділ. В тих часах ще дуже мало були розвинені і не досить ясно виступали відемні сторони розвиваючої ся системи відносин. Для маси безземельного селянства, для всіх, хто стратив давнє жерело средств до життя, рукодільня була добродійкою, що ратувала їх від голодової смерті. Це було достаточним матеріялом для оптимістичних поглядів економістів-ідеологів капіталу — на нові форми поділу.

Разом з великим промисловим переворотом при кінці XVIII. віку, разом з розвитком машинової про-

дукції багато змінило ся. Скорє творене ся капіталістичної резервової армії, жорстокости праці жєнщин і дітей, обниженє заробітної платні, відрухові бунти робітників, істнованє народного богацтва побіч народного убожєства — все те кидало ся в очі і потребувало поясненя. Економісти не могли оминути нових квестій, нових загадок, які ставило само житє.

Рівночасно перед економістами в Англії, як ідеологами капіталу, стояла також чисто практична задача: вдержанє занадто великої капіталістичної резервової армії з податків для бідних за дорого коштувало буржуазію, обтинало додаткову вартість більше, ніж буржуазія того хотіла. Треба було зменшити ті видатки до величини, яка в дійсности відповідалаби потребі резервової армії для капіталу; в тій цілі треба було знайти ідеологічні, оскільки це було можливо, наукові підстави.

Такі були суспільні умовини, що зродили наукову діяльність Роберта Мальгуса. Цей економіст (що до свого суспільного положєня — протестантський піп) примінював до нових цілий старі аскетичні ідеї. Він проголосив інстинкт розмножуваня за причину всіх суспільних нещасть: люде йдуть за тим інстинктом і їх родить ся за богато, більше ніж може вижити земля; голод виконує засуд над людьми і без милосердя карає тих, що не повинні були появити ся на світі — такою є воля Провидіня, такий є закон природи.

Дійсність достарчувала, очевидно, матеріялу для тої ідеї. Приглядаючись житю поодинокого господарства, можна дуже часто спостерегти дійсне “надмірне” т. є. невідповідаюче матеріяльним средствам родини, розмножуванє ся. Цей висновок, одержаний з обсервації над приватними господарствами, треба було лиш перенести на ціле суспільство. — а цей спосіб був властивий для старих буржуазних економістів — і мальтузіанізм був готовий.

Але чи в дійсності природа є так бідна, що не може вигодувати всіх живучих людей і ще більше мільйонів? Ні, відповідає Мальтус, природа є безмірно богата але она не так легко ділить ся з чоловіком своїм багатством. Хочби його боротьба з природою кінчила ся побідою для нього, средства до життя, які чоловік черпає з природи, не можуть зростати з такою самою скоростю, як число людей. Чоловік неустанно побіждає природу, але чимраз дорозше коштує його кожда слідуєча побіда. Днесь хлібороб стратив певну скількість праці, щоби видобути з свого шматка землі кавалок хліба для родини; пізнійше родина збільшила ся і муєть він видобути подвійну скількість хліба, але в тій цілі треба стратити, може бути, три рази більше праці, як давнійше. Щоби з такого самого кавалка землі дістати ще таку саму скількість хліба, як давнійше, на це треба стратити не тільки само праці, але більше, як давнійше.

Правда, що розвиток техніки робить працю продуктивнійшою, але не може здогонити збільшеної потреби поживи.

Припустім, що людність краю подвоює ся що 25 літ. (Мальтус на підставі своїх обчислень не вважає цей термін за короткий). Тому, що натура людська є (на думку Мальтуса) незмінною, нема підстави очікувати, щоби цей термін змінив ся з впливом часу.

Так отже, коли тепер в краю є 1 мільйон людности, то за 25 літ буде 2 мільйони, за 50 літ — 4 мільйони, за 75 — 8 мільйонів, і т. д.; в протягу 250 літ людність повинна виносити 1,024 мільйонів. Притім припустім, що з початку добуває ся в краю 100 мільйонів пудів збіжжя по 100 пуд. на кожного.

О скільки може зрости через той час продукція средств до життя? З розвитком суспільства продуктивність землі зростає, але на думку Мальтуса це вже

булоб дуже багато, коли кожде нове покоління зуміє видобути з землі 100 мільонів пудів більше, ніж попереднє. Мальтус твердить, що колиб в Англії поступ рільництва йшов з такою швидкістю, то край в протягу кількох століть перемінив би ся в оден город, отже:

В протягу 25 літ прод.	200	міль.	пуд.	по 100	п.	на	чол.
”	50	”	”	300	”	”	”
”	75	”	”	400	”	”	”

і т. д. Тому, що треба 100 пудів на кожного чоловіка, то очевидно, часть людности буде надмірною і чим дальше, тим більшою буде та часть. Та часть є признана на загибель — через голод, хвороби і інших причин.

Так ось звідки появился чоловік без занятя: на думку Мальтуса це не потрібний чоловік, котрого родичі не повинні були видати на світ. Отже заключене поа - економіста є слідуоче:

“Закони природи, що рівночасно є законами божими, засудили його разом з родиною на голодову смерть за непослух обявленим заповідям”.

“Чоловік, що вродив ся в світі вже переповненим. — сли він не одержує средств до життя від родичів, і сли суспільство не потребує його праці, — такий чоловік не має права на найменший кусень хліба. Він не повинен знаходити ся там, де знаходить ся: при пиннім столі природи нема для него місця і природа радить йому віддалити ся”.

Звідси два практичні закінчення:

Перше, чоловік лиш тоді має право видати на світ дитину, коли знає на певно, що зуміє її вижити. В противнім случаю чоловік морально зобовязаний повздержати ся від супружого життя.

Друге, всяка добродійність — державна і приватна, не має найменшого оправдання. Ї вона безужиточна, бо не вздержить ділання “великого закона природи і бога”; є шкідлива, бо лиш перешкаджає ділання того закона і дає можливість непотрібним людям мучити ся дальше на землі.

“Навіть сли простягне ся до него рука приватної добродійности” — говорить Мальтус — “то інтереси людськості вимагають, щоби та поміч була дуже скупа. З тої точки погляду війни, епідемії, хороби — є великими добродійствами для людськості, бо увільняють її від надмірної людности”.

Так отже Мальтус припускав, що надвишка людности, існуюча в всіх капіталістичних краях, є результатом абсолютного перелюднення, що повстає вона в наслідок фізіологічних причин і скорше чи пізнійше стає ся конечною при всяких условинах суспільного розвитку.

Ці понятя, як ми вже зазначили, є слушні в відношеню до натурально-господарчих суспільств з їх відсталою, нерухомою технікою. Але сучасний світ зі змаганем до неограниченого зросту продукційних сил, з незвичайно скорим збільшенем ся суми суспільного багатства, цей світ не дає підстави до говореня про абсолютне перелюдненє. Сучасне перелюдненє є услівне, т. є має свою підставу в суспільних, а не в загальних біологічних условинах і залежить не від застою техніки, але противно від скорого поступу техніки при даній системі відносин межи людьми.

Про надмірне розмножуванє ся не може бути мови в кождім разі тепер, коли народне багатство капіталістичних країв зростає далеко скорше, ніж людність, коли навіть гірник в англійських копальнях вугля, оден з найліпше оплачуваних робітників на цілій кулі земській, одержує в виді заробітної платні ¹⁵/₃₂

(47%) всієї вигвореної через власну працю вартості (після даних з 1893. р.). Передовсім ясно виступає опшбочність теорії Мальтуса в таких фактах, як збільшене ся надмірної людности відразу о сотки тисячів людей підчас кріз, і зменшене ся єї до давних розмірів в протягу двох до трох літ: розмножуване ся не може плисти такими філями.

Само розмножуване ся залежить в наших часах від потреб продукції. Притягаючи до продукції велику масу женщин і дітей, капітал побирає ранні супружа і дає товчок до численного розмножуваня ся; в результаті показує ся, що ті діти, коли доростуть, стають ся непотрібні для продукції, переходять в ряди надмірної людности. Найскорше розмножує ся та часть робітників, котра побирає найгіршу платню: найповільніше та, що має найвисшу платню. Цей факт потверджує ся через велику масу обсервацій і є в очевидній звязи з фактом, що іменно в низших, найпростійших і найгірше оплачуваних видах праці найбільше є розповсюдиена праця женщин і дітей, сприяюча розмноженю ся.

Наука Мальтуса про конечність “моральної повздержливости” низших клясе від супружого життя зістала з впливом часу заступлена в цікавий спосіб через доктрину “неомальтузіяннізму”. Припускаючи, що “моральна повздержливість” є доступна лиш для немногих ввіймових натур, неомальтузіянці пропонують замість того средства уживати певних медичних способів, за помочю котрих омиває ся природних наслідків любови. Ця наука поширила ся досить сильно на Заході в протягу послідних 30—40 років, поширила ся помимо явних суперечностей з загально-принятими моральними поглядами. Она знаходить для себе ґрунт головню серед дрібної і почасті середної буржуазії і приспінює упадок тих клясе; в Франції, де ці кляси є дуже численні, практика неомальтузіяннізму викликала навіть грізне для поступу краю вздержанє

зросту людности. Утопійна в своїй засаді (думка, що можна усунути суспільні нещастя, зменшуючи лиш розмножуване ся) наука неомальтузіанізму знаходить мало оборонців серед розвиваючих ся елементів суспільства.

Клясична школа буржуазних економістів закінчила свій розвиток на творах Давида Рікарда.

Капіталіст і банкер, що жив серед досить значно розвинених умовин машинового капіталізму в Англії, Рікардо докладнійше і обширнійше розслідував капіталістичну господарку, ніж хто небудь з его попередників. Він розбирає, так як они, суспільні відносини лиш з точки погляду інтересів продукції. Ось як характеризує його оден російський автор з перед 50-ти літ:

“Той односторонній напрям доходить у Рікарда до крайности... Держави вважає ся за робітні, в котрих продукує ся богацтва; чоловік є машиною, що продукує або зуживає, а його жите є його капіталом. В цім страшнім світі все мірить ся, все обчислює ся — і економічні закони, як фатальна, неумолима конечність, рядять явищами”.

Важна наукова заслуга Рікарда полягає на тім, що він в своїй економічній аналізі примінював логічно теорію вартости праці; це дозволяло йому між иншим зрозуміти і висказати протилежність клясових інтересів, котрого вчастини не розуміли, і котре вчастини затирали його попередники.

Метода Рікарда є виключно дедукційна: за вихідну точку він бере розвинені капіталістичні відносини, за основну пружину людських чинностей вважає особистий інтерес і пояснює, як в таких умовинах повинні уложити ся людські відносини.

Після Рікарда вартість товарів залежить від пе-

ресічної скількості вложеної в них праці. В той спосіб вартість творить ся при продукції і на ринок товар появляє ся з означеною вартостю. Звідси заключене, що вартість товару розкладає ся: на заробітну платню, зиск і рент. Три класи осіб — капіталіст, землевласник і робітник — ділять межю собою витворену вартість. При поділі ели одному дістане ся більше, то другому менше. На цім полягає зазначена Рікардом протилежність класових інтересів. (Після поглядів Сміта, ціна товарів складає ся з заробітної платні, зиску і ренту; зрієт котрої небудь частини може відбувати ся не конечно коштом иншої.)

Рікардо перший дав наукову, хоч не зовсім викінчену, а в декотрих подрібностях навіть не зовсім правдиву теорію ренту. Суть її є слідуоча.

Рент є заплатаю за користанє з сил, котрі природа дає за дармо: люде, що загорнули монополь на землю і єї природні багатства, беруть данину з суспільства в виді ренту. Найгірші ґрунта заняті під управу не дають вже ренту, лиш зиск з вложеного в землю капіталу (абсолютний рент не істнує для Рікарда). Ґрунта більше урожайні приносять більше понад звичайний процент зиску; надвишка з зиску творить рент. Сли земля не дає навіть звичайного зиску з вложеного капіталу, тоді покидає ся управу тої землі. Сли навіть гірші ґрунта дають більше як звичайний зиск, тоді приступає ся до управи ще менше урожайних, через нікого не занятих ґрунтів.

З упливом часу в наслідок зросту людности потреба житєвих середшків — продуктів землі — збільшує ся, бо без тих предметів ужиття обійти ся найтруднійше. Зачинають управляти що раз то гірші ґрунта, вкладати чимраз більше капіталу в ті, що вже були заняті під управу. В наслідок того рент з упливом часу зростає.

Рівночасно збільшує ся також заробітна платня: Она залежить від вартости необхідних средств до життя; а ці средства — передовсім хліб і мясо — стають ся чимраз дорожчі з збільшенєм ренту; в той спосіб заробітна платня в грошех росте, сли навіть потреби робітників не розвивають ся.

Рівночасно зі зростом ренту і заробітної платні зиск мусить зменшувати ся. Сли два учасники поділу беруть для себе більше, то для третього — для капіталіста — лишає ся менше. Це, після Рікарда, є причина поступенного обнижуваня ся проценту зиску. (Другої, головнійшої причини обнижуваня ся проценту зиску — відносного зменшуваня ся змінного капіталу — Рікардо не бачить).

Заробітну платню Рікардо розслідив менше влучно, ніж рент. Так само, як Сміт, він вважає заробітну платню за вартість праці. Тимчасом праця сама через себе означає вартість інших товарів і вартости мати не може; вартостю даної скількості праці моглаби бути лиш така сама скількість праці, і за 10-годинну працю требаб давати продукт 10-годинної праці; притім була би неможлива додаткова вартість. Буржуазним економістам взагалі не вдалося дійти до понятя про робочу силу, про те, що купує ся не працю, лиш можливість праці, силу робітника.

Що відносить ся до висоти заробітної платні, то Рікардо установив загальне право, назване опісля “железним”, після котрого заробітна платня з невеликими колибаннями держить ся позему цін необхідних средств до життя. Як підставу того права він кладе науку Мальтуса про розмножуванє ся. При кождім підвищеню заробітної платні понад норму необхідних средств, робітники зачинають розмножувати ся скорше, бо супружа стають ся частійші, смертність менша. Збільшенє розмножуваня ся витворює скоро надмірну людність, подача робочих рук зачинає переви-

шувати попит, і заробітна платня спадає понизше позему необхідних средств до житя. Тоді голод і хвороби, убиваючи надмір робітників, запроваджують знова рівновагу межі попитом і подачею.

Закон заробітної платні Рікарда є неправдивий під тим зглядом, що не припускає загального і сталого її підвищення, яке залежить від зміни позему звичайних потреб робітника, але втворює для неї незмінну норму. Ще більше фалшиве є основане того закона на теорії Мальтуса; зміна капіталістичної резервової армії з одної сторони і ступінь свідомости продаючих робочу силу на робочім ринку з другої сторони — це є дійсні условни, від котрих залежить висота заробітної платні.

До суми наукових заслуг Рікарда в питаню про заробітну платню вчислює ся також звернене ним уваги на факт, що машини мусять погіршувати положене працюючих.

Загальний погляд Рікарда на економіку є статичний (стійний), так само як в Сміта: капіталістична система відносно здає ся йому досконалою, можливою в дальшій житю людськості: це погляд зовсім природний для буржуазного економіста — ідеолога капіталу.

В засаді індивідуалістичної психології, що проявляє ся в теоріях економістів-клясиків, лежать суспільні відносини, означувані як “незорганізований суспільний поділ праці”, і котрі проявляють ся в обміні, в конкуренції. Але в капіталістичнім суспільстві розвивають ся також інші відносини — звяз простого співробітництва і зорганізованого поділу праці, котрі існують в границях кожного поодинокого господарства, зєднуючи його продуктивних членів. На ґрунті таких звязий повстає психологія, що найвчасніше виступає, в формі менше розвиненій, в теоріях школи утопістів.

Утопісти піддавали острій, енергічній критичній сучасній їм суспільній устрій. Представляючи якраз во відемні його сторони, они протиставили їм свої ідеали і предкладали широкі пляни, котрих здійсненню повиннобу ущасливити людскість.

До перших утопістів можна зачислити учасника французької революції Гракха Бабефа (Grachus Babeuf). Він зорганізував комуністичний заговор, який скінчився цілковитим поразенням і смертю самого Бабефа і многих його прихильників.

По поразенню в кровавій боротьбі, утопійний напрям прибирає нові форми і зовсім мирний характер. В Сен Сімона з його “новим християнством” утопійні ідеали висловлені ще досить неясно. Він припускає, що релігія буде тою силою, яка перебудує світ в дусі братерства, усеїне поділ суспільства, нерівність і боротьбу.

Карло Фуріє далеко виразніще і ясніще представив свої ідеали. Він дав скінчений фантастичний малюнок будучої держави розуму, подрібно описав нормальну організацію продукції і поділу (“фаланстерії”). Не можна не завважити тут, яку величезну владу мали існуючі відносини над таким умом, як Фуріє. В організації “ідеального” поділу Фуріє призначає для праці 5 з 12 частин цілого продукту; для капіталіста 4 частин і для талану 3 частин. Одержуєся досить поважну норму додаткової вартости — 40%.

Роберт Овен, що жив в Англії серед більше розвинених економічних відносин, ніж французькі утопісти, виступив вже як рішучий противник приватної власности і прихильник спільної продукції. Так як прочі утопісти він ясно малює свої ідеали, бо стоїть все таки на тій самій вихідній точці — припускає, що ідеї самі через себе можуть переробити життя. Але він вільний від релігійного містичизму, властивого Сен-Сімонові, і від філософічних фантазій, що характеризують Фурія.

Утопійність нової школи ясно видно з средств, котрі она предкладала для здійснення своїх ідеалів. Сен-Сімон члелпв на силу релігії. Фуріє і Овен покладали горячі надії на співчуттю і співучасті “сильних цього світа”, починаючи від королів, а кінчаючи на великих капіталістах.

Енергічний Англієць і досвідчений практик-підприємець, Овен пробував не раз в життю здійснити свої ідеї. Він припускав, що при помочи закладання комуністичних стоваришень можна осягнути перемену цього суспільного устрою на крацій; він самий з приватних, головно своїх власних, фондів закладав такі товариства. Ці підприємства все кінчили ся пораженом.

Одною з важийших історичних заслуг Овена є його становище до питання про робочий день. Він запровадив в своїй фабриці скорочений робочий день і в той спосіб причинив ся багато до розповсюдження ідеї про конечність скороченя робочого дня. Він був одним з перших, що виступав в обороні вміщуваня ся правительства в ту справу і брав живу участь в агітації в четвертім десятиліттю минувшого віка за законним ограниченням робочого дня.

Утопісти перні впровадили до літератури ідею зміноности суспільних форм. Фуріє, а ще вчасійше Базар, ученик Сен-Сімона, представляли в своїх творах поступенну зміну форм суспільства. Але утопісти не пробували звязати своїх ідеалів з бігом історичного розвитку, не пробували доказати, що неустанна зміна суспільних форм мусить допровадити до здійсненя їх власних ідеалів. Їх ідеали були відірвані від дійноности.

Утопісти стояли так далеко від економічної науки свого часу, що з початку не мали на ню жадного впливу.

Розвиток великої машинної продукції, заострюючи до остаточности діланє конкуренції, прискішує руїну дрібно-буржуазних підприємств. Прибравши яскравий і болісний характер, цей процес бурить давню спокійно-консервативну психологію дрібно-буржуазних елементів суспільства і викликає з їх сторони ряд спроб в цілі оборони власного економічного існування, і перешкодження великому капіталови в його змаганю до пролетаризації дрібних витворців. Представителями того напряду суспільного життя були дрібно-буржуазні економісти.

Подібно як дрібна буржуазія займає в капіталістичній системі середнє, переходове місце межі головними суспільними класами, так само економічні погляди дрібно-буржуазної школи займають під певним зглядом посереднє місце межі старою а новою політичною економією.

С і с м о н д і був завзятим ворогом великого капіталістичного промислу. Більше, як інші, він вказував і підчеркав відемні сторони впроваджуваня машин. Дрібні форми продукції були ідеалом Сімондого. Тому-ж що свободна конкуренція провадить до їх заглади, запевнюючи цілковиту побіду великому промислови і машинам, Сімонді енергічно повставав проти свободної конкуренції і конечно від правительства вимагав вміщаня ся в ту справу. В чім іменно полягало те вміщуванє ся, він ясно не означив.

Та сторона поглядів Сімондого — ідея конечної помочи для дрібної продукції проти великої — була не лиш утопійною (здійснити єї вже не було можности), але і реакційною (задержанє розвитку великої продукції булоб задержанем розвитку суспільства).

Інтересні під зглядом історичним є погляди Сімондого на промислові кризи. Після його думки они по-

ходять з браку рівноваги межі продукцією і з'уживанем. Цей брак відповідного відношення є вислідом великого промислу, котрий з одної сторони надзвичайно розширює продукцію, з другої сторони зменшує середства купна мас людности, руйнуючи своєю конкуренцією дрібних витворців і заступаючи робітників через машину. Глубшої причини — незорганізоване суспільної продукції — Сімонді не спостерігає.

Прудон, подібно як Сімонді, розсліджував суспільне господарство з точки погляду дрібної буржуазії: як автор шпроких і скомплікованих плянів перетворення суспільних відносин в дусі рівности, є він рівночасно наслідником давних французьких утопістів (ріжнить ся від них тм. що на місце “братерства”, він ставив “взаїмність”, засаду обміну.)

Утопійні пляни Прудона відзначають ся більшою льбогікою і навіть зовнішнюю практичністю. Побіч стараня о вратованє занпкаючої дрібної продукції вступає в них змаганє привверненя зпролетаризованій части людности сі давну економічну самостійність.

Прудон припускає, що головна причина економічної залежності робітничої кляси лежить в сучасній організації обміну і кредиту. Витворець є змушений все шукати за ринком для товарів і часто чекати довго на збут; в наслідок того дрібні продуценти не вдержують конкуренції і легко тратять средства продукції; комуж раз так лучило ся, то для нього нема вже ратунку серед існуючих відносин, він вже не може стати ся самостійним продуцентом — кредит існує лиш для маючих.

Отже треба зорганізувати обмін і кредит в той спосіб, щоби з одної сторони дрібний продуцент міг все одержати достаточну позичку на застав витвореного товару, в наслідок чого часовий брак збуту не буде руйнував його підприємства, з другої сторони —

щобби зорганізований кредит достарчував кождому робітникови средств на власне підприємство. Тоді всі будуть малими капіталістами і запанує поступенно гармонія інтересів.

Для осягнення тих цілей треба заложити народний банк, в котрім кождий продуцент мігби одержати за свій товар посвідчене його вартости. Такі посвідки курсували би межн членами банку, як гроші; ними можнаби платити за товари: це булиби народні гроші. Серед таких условин не буде бракувало капіталу для провадження дрібних підприємств. Фонди банку будуть розширювати ся і дадуть можливість організованя безплатного кредиту для робітників, що хочуть розпочати власне підприємство.

Свої пляни пробував Прудон здійснити в практиці; проби скінчили ся цілковитою неудачю.

Корінь утопії Прудона лежить в тім, що він сподівався усунути економічні протиплежності виключно через організацію обміну і кредиту: тимчасом ці протиплежності впливають з незорганізованя цілої продукції. Прим. надпродукція і кризи не були-би зовсім усунені через здійсненя проєктів Прудона.

Окрім цього сама історія засудила на неудачу всякі спроби піддержаня дрібної продукції проти великої в економічній боротьбі, бо ця послідна розвиває без порівняння више продуктивність праці.

Погляди Прудона через довший час тіпили ся величезною симпатією серед робітничої людности Франції.

Це походить звідси, що Франція є краєм дрібно-буржуазної психології. Найчисленнішу клясу в тім краю творять дрібні землевласники (оні числять там кілька міліонів), котрі з конечности мусять мати дрібно-буржуазний склад думок. Зовсім природно, що і робітники, що також походять з дрібної буржуазії і жили серед неї, переняли ся на довший час її поглядами і змаганнями.

Чим яенійше показує ся протилежність в житю практичних інтересів ріжних суспільних груп, з тим більшою завзятостю виступають в взаїмній боротьбі групові ідеології. З впливом часу на клясичну школу економістів, що вросла в атмосфері розвиненого промислового і торговельного капіталу Англії, почали нападати також ідеологи велико-буржуазних кляс, так в Англії, як і в інших краях.

Так отже в добі боротьби за збіжєві закони, які попирали англійське хліборобство, економісти, що стояли по стороні великих землевласників, піддали строгій критиці теорію свободної конкуренції, і в многих случаях дуже влучно вказували на її слабкі сторони.

Навіть для промислового капіталу в краях менше розвинених, ніж Англія, теорії клясичної школи були під многими зглядами невідповідні.

На початку XIX столїтя для повстаючого німецького капіталїзму конкуренція розвиненого англійського промислу була дуже тяжка. Свобода торгівлі була правдивою перешкодою для поступу німецького промислу. Треба було створити сприяючі обставини діяльності для німецьких капіталїстів.

Лїнн т предложив старий випробованій спосіб меркантилїстів — протекціонїзм, високі цлові тарифи. Лїнн т мусїв притїм вести боротьбу з ліберальною політичною економією, яка мала немало прихильників в Німеччинї. Були то по більній частині представителї торговельного капіталу, для котрого свобода торгівлі в многих випадках є пожадана.

Головна думка Лїннта була слїдуюча: “цілню економічної політики повинно бути цілковито ріжносторонній розвиток продукційних сил краю”..

З цієї засади він робить заключенє, що коли в краю повстає витворчий промисл, а його розвиткови

шкодить загранична конкуренція. тоді треба охорони власних підприємців від нерівної боротьби — охорони за допомогою високого цла. Це буде не вигідне для одного або для двох поколінь: будуть мусіти купувати дорого лікві краєві продукти, замість добрих і таньх заграничних товарів. Але за те слідуючі покоління будуть користувати ся розвиненім промислом. Цла повинні зменшувати ся поступенно, щобн краєві підприємці не тримали ся все тої самої низької техніки; колиж вони вже будуть здібні вести конкуренцію з заграничними капіталістами, тоді правительствена опіка повинна усунути ся зовсім і зробити місце свободній торгівлі.

В той спосіб Лішт в своїй боротьбі з школою свободної конкуренції стає вже до певної степенн на історичній точці погляду, на точці погляду розвитку.

В міру того, як горизонт буржуазної економічної науки розширює ся поза границі англійського капіталізму і в міру того, як дійсні відносини різних країв, в тім числі і Англії, змінювали ся в процесі розвитку, для буржуазних економістів було чимраз труднїйше вдержати ся на давній статичній (постійній) точці погляду: само жите змунувало їх хоч в частн приймати ідею розвитку.

В четвертім десятиліттю минушого віка в Англії, а в пятім в Німеччині повтала “історична” школа буржуазної політичної економії. Найбільше она розвинула ся в Німеччині. Славнїйшими єї представителями були Ронер, Кніс, Гільдебранд.

В своїй критиці давньх доктрин, з точки погляду сучасного німецького капіталу, ті економісти вже не борошили понятя свободної конкуренції, але твердили, що ліберальнїй устрій допровадить до найбільшого розвитку продукції і найліпшого поділу. В при-

стосованню ідеї розвитку до економіки та школа була як найбільше уміркованою. Ось головні засади, котрих она боронила в науці.

Економічний устрій не є чимось незмінним: є він здібний до розвитку. Тому то треба досліджувати його історично, а не лишнє статистично, в його змінах, а не лишнє таким, яким він є в даній хвили, або як представляє ся в абстрактнім понятю економіста. Метода політичної економії повинна бути індукційною, головнє статистичною. Розслідуючи народне господарство, треба брати його як зложену цілість, а не як суму приватних господарств; не є отже слушне приміненє до народного господарства заключень одержаних з дослідів над приватним господарством, як то зробили Сміт, Рікардо і инші. Опісля при економічних дослідях треба брати під увагу залежність народного господарства від инших сторін суспільного життя — від політики, звичаїв, пануючих ідей і т. д. Треба також відречи ся поглядів старих економістів, неначе би в економічній діяльності чоловік руководив ся лишнє особистим інтересом: треба брати під увагу також инші чинники, прим. моральне чутє.

Однак ті погляди не є під кождим зглядом кроком вперед в порівнанню з клясичною школою Сміта - Рікарда. І так прим. втягненє до обмінного господарства инних товчків в економічній житю осіб, окрім особистого інтересу, іменнє сил морального характеру — лишнє затемнює аналізу: в дійсности для чисто альтруїстичних чувств нема місця в обмінній житю: є они звязані і можуть проявляти ся лишнє в виїмкових случаях. До чувств і мотивів чисто еґоїстичних треба би додати лишнє дуже їм споріднені суспільно-еґоїстичні, або клясові, які дійсно яскраво проявляють ся в економічній житю і мають в його розвитку велике значінє.

Більше льогічно і всесторонно, ніж школа “історична”, перепровадив історичну точку погляду в економічній науці Родбертус - Ягцов.

Богатий пруський юнкер, і якийсь час міністер, Родбертус був вдійсности ідеологом німецьких аграріїв свого часу. Цему зовсім не перечить відтінок свого рода економічного радикалізму, який знаходимо в творах Родбертуса. Виступаючи яскраво в житю Німців протилежності межі інтересами ще на пів фєвдальних землевласників а інтересами капіталістів могли легко витворити в ідейних представителях перших з тих груп схлонність до енергічної критики, а інтереси робітничої класи, що тоді ще не стояли в такім яскравім противенстві до інтересів аграріїв, були доброю точкою опору для такої критики. Притім економічний радикалізм Родбертуса майже що не стосує ся до його безпосередно критичної програми. В аналізі економічних відносин Родбертус операв ся в цілоети на теорії вартости Рікарда. Особливо важне історичне значінє мають досліди Родбертуса в квестії поділу народного доходу межі суспільними класами.

Народний дохід, після Родбертуса, ділить ся на заробітну платню і на “рент взагалі” (т. є продукт додатковий). Родбертус признає так як і Рікардо, що заробітна платня залежить від вартости необхідних для робітника житєвих средств: але розглянувши факти, Родбертус доходить до інших заключень що до заробітної платні, ніж Рікардо.

Рікардо, припускаючи, за приміром Мальтуса, що продуктивність рілничої праці обнижує ся в процесі розвитку, заключав з того, що підвишенє грошевої заробітної платні є кончне: вартість, а з нею і ціни житєвих средств, витворюваних головно в рілничім господарстві, повинні підвишувати ся. Але Родбертус, операючи ся на зроблених перед ним досвїдах і на сучасній йому агрономічній науці, до-

казував, що такий погляд є зовсім хибний: також в сільським господарстві продуктивність праці не обнижує ся, але підвищує ся, так як і в перетворчій промислі, хоч не так скоро. Звідси впливає кінечність безнастанного обнижування вартости робочої сили. В той спосіб відносна участь робітничої класи в народнім доході зменшує ся в міру технічного поступу, а "рент" зростає. Нерівномірність в поділі зміцнює ся.

В тім зрості нерівномірности поділу бачить Родбертус головну суперечність капіталістичної системи і жерела всіх інших противеньств. Така власне думка лежить в основі його теорії криз, дуже подібною до теорії Сімонда. Безнастанний зріст розмірів продукції, що йде разом з зглядним обниженням заробітної платні, мусить допровадити до нарушеня рівноваги межі подачею і попитом товарів на ринку а силою купна народу: товарів на ринку є далеко більше, ніж може купити весь нарід, серед котрого головним споживцем є робітнича класа. Тоді вибухає криза. В той спосіб Родбертус, так як і Сімонді, не доходить до головної причини надпродукції — незорганізованого характеру суспільного поділу праці, а задержує ся на причині другорядній; тимчасом навіть цілковите усуненє тої причини, при істнованю обмінної кокурентції, не перешкодилоби повстаню надпродукції.

В справі ґрунтового ренту Родбертус висказує ся в слідуючий спосіб. В рільництві змінний капітал є відносно більший, як в інших галузях промислу, отже і додаткова вартість є висна: сї надвишка замінює ся в ґрунтовій рент. Цей погляд є оснований на фальшивім приміненю теорії вартости праці: в добі капіталу ціни поодиноких товарів, в тім числі і збіжа, не залежуть прямио від вартости праці, і ко-

либ не було ґрунтового ренту, то продукція збіжа, помимо більшої надвартості, приослаби після закону конкуренції лиш звичайний зиск.

Важною заслугою Родбертуса є його досліди історичного розвитку суспільних форм. Історично-філософічні погляди, що творять основу тих праць, є дещо неясні. Часом здає ся, що він готов признати, що правні відносини залежуть від продукційних — прим. говорить він, що “ідея права і економічна конечність від давна йшли рука в руку”; але в більшости випадків, противно, він склонний пояснювати економічно-суспільний розвиток через розвиток правової ідеї. В своїй розвідці о переході від чистого невільництва до кольтонату він стоїть радше на першій точці погляду, і твердить, що цей перехід був вислідом технічного поступу в рільництві. Він виказав також, що також саме невільництво вимагає певного розвитку продуктивності праці, що оно можливе лиш в народів рільничих.

Процес розвитку людности представляє собі Родбертус в слідующий спосіб. В добі невільництва — перший ступень розвитку — це лиш знаряди і матеріяли, але і самий робітник творить приватну власність і капітал. В добі наємної праці — другий ступень — робітник вже не є приватною власністю, не є капіталом, не має капіталу, не може бути самостійним продуцентом і в наслідок того в дійсности не є свободним: в той спосіб наємна праця, після Родбертуса, є лиш новою, злагодженою формою невільництва. Третій ступень характеризує Родбертус, як колективну суспільну власність средств продукції і остаточне освободжене витворців від матеріальної залежності. Перехід до того ступеня, повільний і поступенний, повинен, після Родбертуса, здійснити ся в менше або більше віддаленій будучности — прим. за 500 літ; а силою, яка його здійснить, буде держава — характеристична черта світогляду Родбертуса.

Окрім загальних технічних комбінацій Родбертус пропонував також практичну програму реформ на найближню будучність. Пересякла духом уміркованія з одної сторони, а вірою в могутність держави з другої сторони, ця програма відзначає ся рівночасно крайною утопійністю. Вся суть тої програми заключає ся в слідуючій. Тому, що основною причиною суспільних нещастя є безнастанне зменшуване ся участі робітничої класи в доході народу, держава повинна цьому перешкодити. Опа повинна означити законом, яку часть вартості випродукованого товару треба віддати робітникови, яку — власникови капіталу, землі (в тім веім не були би пошкодовані аграрії, котрих би вратовано від відносного зменшуваня ся ґрунтового ренту в загальній сумі народного доходу, яке вже тоді можна було завважити). Для здійсненя того пляну правительство повинно докладно означити вартість праці кожного продукту і пильно слідити за зміною тої вартості. Легко собі представити, з якими велічезними труднощами і небезпеками для держави було би злучене впроваджуване в жите подібного проєкту.

Погляди Генроґо Джорджа (Henry George), творять до певної міри противеньство до поглядів Родбертуса. Ідеолоґ скоро розвиваючого ся промислового капіталу Злучених Держав, Генри Джордж під многими зглядами відтворює науку фізіократів: як тамті виступали проти привілеїв вищих рільничих клас, так і він виступає проти ґрунтового ренту і проти приватного володіння землею взагалі. Практична програма Джорджа є о много радикальніша від програми фізіократів: він жадає не “одного ґрунтового податку”, але віддачі землі в посіданє народови — націоналізації землі. Серед буржуазних клас Америкн а головню Англії теорія Джорджа знайшла многих прихильників.

Коли давня політична економія в своїм поступеннім розвитку перестає служити інтересам суспільної групи, котрої ідеологія поклала підвалини для тої науки, тоді відділила ся від неї бічна галузь, котрої характеристичну ціху творить якраз служба тим інтересам.

Потреба фалшованя науки повстала доперва в наших часах. Економісти, що привикли покликувати ся на "вічні закони", відкриті їх попередниками, почули, що ті закони змінюють свій характер і напрям діланя на людські ўми. Невзрушимість давних економічних законів затемнила ся, показало ся, що є они законами лиш для певного періоду розвитку, що є они суперечні. Тоді настав час для вульгарних економістів. В їх руках наука сталась запереченем науки. Ми наведемо кілька примірів.

Теорія вартости праці Петті-Рікарда вчить, що вартість товару залежить від скількості вложеної в нїм праці. Звідси англійські утопісти витягнули заключенє, що заплаатою за працю повинна бути вартість цілого продукту (це блуд опертий на змінаню праці з робочою силою: робітник продає не свою працю, а ле робочу силу, тому то в капіталістичних відносинах він повинен одержувати вартість робочої сили, а не вартість продукту своєї праці). Цего заключеня не були вмілі повалити вульгарні економісти, що також не вміли відрізнити праці від робочої сили. Тоді они почали заперечувати навіть саму теорію вартости праці.

Коли в Англії, після законного установленя 12-годинного робочого дня, суспільно-економічний розвиток видвигнув зчерги справу дальшого ограниченя робочого часу, тоді більшість підприємців твердила, що їх інтереси потерплять, сли подібний закон буде ухвалений. "Наука", в особі професора політичної економії Сеніора, сейчас виступила з твердженєм, що

весь зиск лежить якраз в останній дванадцятій годині робочого дня.

Сеніор розумував дуже просто. Припустім, що полотно, яке ткач виробить в протягу 12-годинного дня, коштує 7 руб. 20 коп.; отже через кожду годину виробляє ся полотна за 60 коп. Але капіталіст видав на прядиво і знаряди 6 руб., на плату для робітника йде 60 коп.; зиск виносить 60 коп. Очевидно, що той зиск витворено в останній 12 годині, і сли усеуне ся той зиск, то фабрикантови не лишить ся нічого.

Сеніор цілком забуває, що наново витворена через робітника вартість рівнає ся не 7 руб. 20 коп., а лиш 1 руб. 20 коп., бо 6 руб. це вартість матеріялів і знарядів, котрі входять як складова часть в вартість товару — полотна. В той спосіб в одній годині витворює ся нової вартости лиш за 10 коп.: сли отже день зменшить ся о одну годину, а платня остане ся та сама, то зиск зменшить ся лиш о 10 коп. і буде виносити 50 коп. замість 60 коп. В самій річи, коли на 12 годин фабрикант дає робітникови знарядів і матеріялу за 6 руб., то на одну годину потрібно того всього за 50 коп., а на 11 годин за 5 руб. 50 коп. Разом з 60 коп. заробітної платні буде 6 руб. 10 коп.: це сума вдатків капіталіста. Витворить ся товару о $\frac{1}{12}$ менше, як давніше т. є не за 7 руб. 20 коп., але за 6 руб. 60 коп. Отже зиск — 6 р. 60 к. менше 6 р. 10 коп., є 50 коп. Тимчасом Сеніор припускає очевидно, що і при 11-годиннім робочім дні матеріялів і знарядів виїде тілько само, що давніше, за 6 руб.: тоді зиску не булоби зовсім.

Вульгарна економія між иншим все старала ся винайти ріжного рода моральні оправданя для зиску капіталіста. Звичайним оправданем було, що зиск є нагородою для капіталіста за його “повздержливість”. Капіталіст мігби проїсти і пропити свій капітал, але він повздержує ся від того і зуживає продуктивно

свій капітал, і тим приносить користь для суспільства. Отже його повздержливість є заслугою, котру треба винагородити.

В дійсності поодинокий капіталіст мігби розтратити свій капітал, але чи може це зробити кляса капіталістів? Для них капіталом є средства продукції, розтратити їх всіх, т. є замінити на предмети зужиття є рішучо неможливо; бо хто купив би ті средства, колиб ціла кляса була “марнотратною”? І взагалі дивним є твердити, що чоловік “визначає ся повздержливістю”, коли він уживає свого маєтку в цілі одержання зиску.

Щоби схарактеризувати становище вульгарної політичної економії зглядом робітників ми наведемо цитат з одного французького економіста.

“В політичній економії робітник не є нічим иншим, лиш головним капіталом, нагромадженням через край, що дав средства на науку і повний розвиток сил робітника. В відношеню до продукції богацтв, робітника треба вважати за машину, на будову котрої видано якийсь капітал, що зачинає приносити проценти від часу, як робітник зачинає бути позиточним чинником промислу”.

Ще дальше посувається оден з російських апологетів. Основуючись на науковій теорії, яка твердить, що надвартість залежить від надвижки суспільно-продукційної праці над працею, що витворює средства життя для продуктів, він говорить: “робітник, або робоча худоба, без сумніву витворює більше продуктів, ніж виносить копт хлібодавця, і в той спосіб витворює додаткову вартість на однакових підставах з людською робочою силою... Прим. в протягу половини робочого дня кінць покриває певну часть своєї вартости грошевої разом з видатками на своє удержанє, а друга половина даної праці іде в цілості

на користь хлібодавця, і в той спосіб творить для не-го надвартість". Замінивши в той спосіб робочу ху-добу в продуктивну суспільну клясу, що не рижнить ся в дійсности від наємних робітників, поширює він опієля, зовсім послідовно, цю логіку і на машину, і твердить, що "при заступленю робітників через машину нема навіть мови про утрату переваги, що є злучена з вище згаданим природним даром людсь-кої робочої сили (т. є здібностю де витвореня вартости в процесі праці; після него, очевидно, і машини "працюють"). Тут обмінний фетишизм до-ходить до такої остаточности, що стає ся майже про-тилежним самому собі — стає ся природним фети-шизмом.

Під впливом загального економічного розвитку і розвитку економічних наук, школа вульгарної апо-льоїї мусіла уступити місце школі компромісу. Пред-ставителями нової школи були в більшій частині про-фесори політичної економії, люде, що з огляду на своє походжене з середного суспільного стану, пси-хольогічно були найбільше склонні виступати як реч-ники компромісового змаганя. Економісти менше уго-дового відтінку надали новій школі неслущну назву "катедер-соціялісти" (соціялісти з катедри); а сама ця школа називає себе "реалістичною", "суспільно-роформаторською", "історично-етичною" і т. д. Назва "катедер-реформаторів" найкраще означувалаби на-прям тої школи.

В веїх теоретичних і засадицих твердженнях катедрані реформісти дуже мало рижнять ся від ні-мецької історичної школи з 40 років минувшого сто-літя. Богато з них принускає в ширших розмірах можливіст історичної зміни суспільних форм. Многі з них кладуть вагу на економічно-організаторське значіне загально- державних інтересів — сплу, що повинна, може і хоче здійснити жаданя су-

спільної справедливості, а не змагання класові. Більшість з них приписує велику ролю в суспільнім економічнім життю моральним, альтруїстичним чувствам (звіден назва тої школи "історично-етична").

В своїх практичних програмах катедральні реформісти представляють велику ріжнородність поглядів. Реалісти є сторонниками суспільних реформ; але тому, що як раз на тім полі ця школа в найбільшій степені виступає, як школа компромісів, отже є зовсім зрозумілим, що в справі реформ ріжні представителі тої школи заходять неоднаково далеко. Деякі є зовсім консервативні що до своїх ідеалів, прим. Brentano, Gelyd, Schmoller, інші, прим. Wagner, зближують ся дещо під тим зглядом до утопістів, відкладаючи лиш здійсненє своїх "державно-соціалістичних" ідеалів до дуже далекої будуччини, а в теперішности уважають за можливе обмежити ся до певних уміркованих реформ на полі фабричного законодавства.

Всі реалісти згоджують ся під тим зглядом, що треба признати за нормальну таку суспільну організацію, що дає найбільшу продукцію з справедливим поділом. Але що іменно є "справедливим поділом" — що до того погляди реалістів ріжняють ся.

Прим. Schmoller припускає, що справедливий поділ повинен дати кождому "після заслуги". Під "заслугою" розуміє він найріжнородніші понятя: чесноту, знанє, працю, навіть капітал (т. є властиво працю нагромадження капіталу; гляди розділи о початковім і капіталістичнім нагромадженю.) Ідеалом суспільного устрою є для Шмолера суспільство, що "представляє драбину ріжних степенів суспільних, але з легким переходом від одного степеня до другого". Це, очевидно, бувби дуже сталий устрій, бо кождий нижший щабель бувби вдержуваннй на своїм місці через напір висших щаблів.

На думку Brentana не те є ненормальним в суспільних відносинах, що праця стала ся товаром, але те, що она не є таким самим товаром, як інші; що продаючий робочу силу не знаходить ся в однакових відносинах в риночній конкуренції з купуючим. Отже, після Brentana, потрібно такої зміни умови, при котрих положене обох сторін на ринку булоби однакове; це досягнути можна через організацію продаючих робочу силу в заводів юній, на взір англійських юній. Обовязком правительства є улегчувати організацію таких союзів, або принаймні не перешкаджати їм. Коли як продаючий робочу силу буде виступати не одишця, але заводова юнія (союз), тоді умівя виміни будуть рівні і в результаті одержить ся справедливий поділ. Отже незорганізоване продукції як цілість не є для Brentana основною причиною тих противенств, о котрих усунене йому ходить.

Інші реалісти, прим. Адольф Вагнер, приписують далеко більше значіне ніж Brentано безпосередньому мішаню ся держави до організації продукції.

Взагалі реалістична школа положила немалі заслуги в обговореню многих віддільних економічних справ метою історично-статистичною.

В обсягу абстракційно-економічної теорії ми мусимо ще звернути нашу увагу на дуже розповсюднену в наших часах серед представителів катедри науки о вартости, знану під назвою “теорії кінцевої ужиточности”. Цей теорії, з причини єї надзвичайної комплікації, не можемо в цім місці докладно обяснити, звернемо нашу увагу лиш на саму єї суть в слідуочий спосіб. Продукт має для чоловіка цю або иншу “суб’єктивну вартість”; ця вартість залежить від ужиточности, яку даний продукт представляє для даної особи. Кождий чоловік суб’єктивно, після своєї думки, оцінює даний товар після його ужиточности і тоді обчислює, що він може жертвувати, щоб цей

товар набути. Таку оцінку і таке порівнянє роблять при обміні і купуючий і продаючий, причім “суб’єктивна вартість” товару для кожного є инша; через конфлікт межи обома “суб’єктивними вартостями” товару означає ся його об’єктивна, дійсна обмінна вартість. Яким способом чоловік в своїй суб’єктивній оцінці може порівнювати ріжні товари і яким способом ряд суб’єктивних оцінок одного товару через купуючих і продаючих може допровадити до утвореня ся об’єктивної обмінної вартости товару — це пояснює ся за помочю оригінального понятя “кінцевої ужиточности” і ріжних єї пояснень; але всього того не можна коротко пояснити, і тому ми перейдемо до виказаня недостач основної точки погляду, на котрій Джевонс, Менґер, Бем-Баверк і инші збудували цілу теорію “кінцевої ужиточности”.

Чоловік родить ся, жне і розвиває ся в суспільстві, а не поза ним, отже психологія одиниці мусить конечно залежати від суспільного середовища, в котрім утворила ся. І суб’єктивна оцінка товарів мусить конечно повстати в залежности від суспільних умовин. Продаючий, або купуючий в своїх суб’єктивних оцінках не можуть не піддавати ся цінам, що існують на ринку об’єктивно, незалежно від його волі, так що они означать суб’єктивну оцінку в безпорівняння більшій степені, ніж відвратно. В величезній більшости випадків одиниця взагалі не може дати оцінки хосенности одного або другого товару, і потреба цілої маси викрутів, щоби говорити про “суб’єктивну вартість”, яку представляє прим. для міліонера-капіталіста метер продаваного ним дешевого перкалю, або для убогої модистки дорогій капелюх, котрого вона не може носити, або для столяра домовина, яку він робить без згляду на свій особистий ужиток. Теоретички суб’єктивної вартости мусіли утворити дійсну схолястику, щоби розповсюдити свою науку на всі дійсні випадки обмінної оцінки.

Теорія суб'єктивної вартості переносить нас з поля обміну до таємниць внутрішнього, духового життя людей, і факти, доступні для простого об'єктивного дослідження пояснює фактами недоступними для нього, пояснює видиме невидимим.

Це основна хиба, що робить цю теорію безужиточною для наукової праці економіста.

На цім ми закінчимо цей зовсім неповний перегляд економічних поглядів машинного періоду.

6. Процеси суспільного розвитку і занепаду в добі машинного капіталізму.

Конкуренція, що впливає з незорганізованя продукції, остаєть ся все одною з сил, що змінює суспільні відносини; в добі машинного капіталізму ділане тої сили стає ся більше — спроваджує ся не лиш до явищ концентрації капіталу, але створює ріжнородні і скомпліковані процеси, почасти в напрямі розвитку, почасти в напрямі упадку суспільних продукційних сил.

Побіч цієї сили виступає ще одна. Змаганє купуючого робочу силу, щоби купити якнайташше, і змаганє продаючого, щоби продати її якнайдорожше, стираючись, витворюють цілий ряд змін, котрих єсть спроваджує ся до розвитку або упадку класи продаючої робочу силу, до поліпшення або погіршення матеріяльних — а за ними також всяких инних умовин їх життя.

Передне уважали ту силу за осібній поодинокій випадок “конкуренції” купуючого і продаючого, т. є їх боротьби при акті обміну. Але в добі машинного капіталізму та приватна форма конкуренції приберає особливий характер і особливиє значіне в житю суспільства: особливий характер полягає на тім, що антагонізм купуючого і продаючого робочу силу розтягає ся не лиш на їх обмінні зносини, але і на цілу

ідеологію. отже на дуже багато житєвих проявів на різних полях суспільного процесу; особливше значіне проявляє ся в цілїм рядї нових суспільних форм, що повстають з того антагонїзму (класові організації, фабричне законодавство і т. д.).

Під чимраз сильнійшим діланем тих двох више вказаних суспільних сил боротьба з природою взагалї приймає такий шалено скорий хід, якого не знала жадна з попередних суспільних формацій.

а) Кризи.

Елементарна сила конкуренції вирожджує змаганє капіталістичної продукції до безграничного розширення ся. Підприємець не може оперти ся тому змаганю; не може остати ся по задї в розширеню підприємства і в розвиваню своєї техніки: бо інакше він бувби побитий в конкуренції через інших, енергїчнійших капіталїстів.

Продукуючи на продаж, капіталїст очевидно розуміє, що зовсім безхосенним є розширювати продукцію, коли нема де збути товару. Але побіч того він розуміє, що сли він самий зменшить продукцію, то це не принесе йому жадної користи: це не змінить загального положеня на ринку, бо він самий має мало значїня на ринку; на тїм лиш зискають його конкуренти, котрі з тим більшою користю будуть розширювати свої підприємства; і сли навіть ринки покажуть ся недостаточні, то власне його підприємство, як менше, упаде скорше в наслідок обниження цїн. Окрім цього капіталїст числить на те, що разом з обниженням цїн буде розширювати ся збут, і що збільшена продуктивність праці в його підприємстві сама витворить для себе ринок.

Скорє розширенє продукції в всіх підприємствах скорше чи пізнійше провадить до капіталістичної надпродукції.

Капіталістична продукція витворює товари, т. є продукт на ринок, на продаж. В той спосіб зростаюча про-

дукція означає зростаючу подачу товарів на ринку, отже в іллі нормального перебігу це вимагає відповідно зростаючого попиту. Сли попит на продукти не відповідає розмірам їх продукції, сли лишає ся по заді в порівнянню з нею, тоді настає обниженє цін, при котрій весь суспільний продукт вчасті продає ся понизше вартости, вчасті не продає ся зовсім. Звичайний шлях продукції находить поважну перешкоду: величезна більшість підприємств поносить страти.

Але яким способом це можливе. щоби попит на ринку на всі капіталістичні продукти був низиний від подачі?

Суспільна продукція не лиш поширює ся, але це поширенє відбуває ся з щораз більшою скоростю, бо причина того зросту — конкуренція — ділає з щораз більшою силою, в міру того, як капітал вичерпує існуючі ринки, і як стає ся чимраз трудніше шукати за новими. Тимчасом зміни в попиті відбуваються шієля иншого закона.

Попит в капіталістичнім суспільстві залежить не прямо від існуючої потреби в членів суспільства тих або инних продуктів, але від сили їх купна. Обмінне суспільство в противенстві до натурального, признає лиш таку потребу, котра є злучена з можлистю заплати за єї заспокоєнє. Завдяки тому в капіталістичнім суспільстві є можливе і вдійности так буває, що прим. надзвичайна потреба збіжа серед людности існує побіч браку попиту на збіже: продукт, витворений в надмірній скількості, псує ся безхосєєно в шпихлірах, бо ті, що єго потребують, не мають средств на його заплаченє.

В відношенню до попиту, розвиваюча ся капіталістична продукція виказує дві суперечні тенденції: одна є екерована до сталого збільшеня попиту, друга — до його зменшеня. Одна впливає з таких фактів, як обниженє цін в наслідок поступу техніки, що робить продукти доступними для широкого круга дупуючих. — як зрієт змішого капіталу і додаткової вартости, залежний від загального розширеня ся продукції, що означає збільшенє сил купна в

ріжних класе. — як винахід нових ринків і т. п. В основі другої тенденції лежить, з одної сторони поступенне зменшуване ся дрібної буржуазії і класи капіталістів в міру концентрації підприємств, виширане дрібнійших і слабших через більших і сильнійших; з другої сторони, заступлене робітників-виконавців через машини, зменшуване ся в порівнянню числа осіб, що беруть участь в продукції і одержують заробітну платню; одно і друге означає зменшене ся сили купна споживців.

Від боротьби межі тими двома тенденціями залежать фактичні зміни загальної суми попиту на ринку. В вчаснійших періодах розвитку промислового капіталу перша тенденція була надзвичайно сильна; неустанне розширюване ся ринків для капіталів коштом некапіталістичних країн і некапіталістичних класе суспільства, які втягає ся в обмінні зносини, а вчасні також требаючий без перерви процес повставања все нових підприємств, допроваджують до того, що скоро зростаючий попит доганяє подачу, або навіть перегонює її. Але в міру того як капіталізм загортає всі краї і всі галузи суспільного господарства, він чимраз більше є змушений задоволити ся розширенням давних ринків, бо не має можности знайти нових. Нові підприємства повстають чимраз рідше, бо зростає сума капіталу, потрібного до заложення підприємства. В той спосіб давні умовини розширення попиту стають ся менше сприяючі. Рівночасно зростає тенденція до зменшеня ся попиту: технічний поступ, що відбуває ся з зростаючою скоростю, щораз то більше ограничує число зайятих роботою робітників, котрі одержують заробітну платню, є найшвидшими покушцями, бо они купують лиш необхідні предмети: процес концентрації капіталів, зменнюючи число підприємств, зменшує через те саме число купуючих — капіталістів. В міру того як зростають процеси, діланя котрих є спрямовані до зменшеня попиту, зрієт попити мусить звільнити темпо, хочби требав дальше, — якто звичайно дає ся спостерігати в дійсности.

Отже маємо перед собою два процеси: з одної сторони неперерваний зріст продукції, з другої сторони розширене ся пошиту на витвори тої продукції; скорість першого процесу неустанно зростає, скорість другого, хоч з початку дуже значна, неустанно зменшує ся. Очевидно, що скорше, чи пізніше продукція муєть випередити попит, муєть настати “надпродукція”. І тенденція до неограниченого розширення ся продукції, і впливи, що звільнюють темно зросту попиту, плинуть з одного загального жерела, мають одну загальну причину — конкуренцію, т. є в дійсности незорганізований характер суспільних звязів між підприємствами. Отже змагане до надпродукції лежить в самих підставах капіталістичної системи.

Поява надпродукції виступає по раз перший досить виразно в першій чвертині XIX. століття, коли то машинний капіталізм зробив був вже значний поступ; рукодільний капіталізм не знав тих явищ, бо він не знав такого наглого розвитку продукції, і тому що для розширення ринків існувала маса некапіталістичних країв.

Загальна надпродукція проявляє ся в так званих промислових кризах. Промислова криза є глибоким і розмірним потрясенем цілої системи суспільного господарства, зложенем комплексом різнородних явищ, грізних своїм характером: острій упадок цін, руїна маси підприємств, загальний брак праці і т. д. В виразній і острій формі ті потрясеня повторяли ся періодично до 70-тих років минувого століття.

Щоби пояснити собі, чому явища надпродукції не могли виступати поступенно в виді прим. очевидного повільного зросту переповнення ринків з повільним спадом цін, але скоро в формі правдивих “криз”, треба взяти під увагу слідуюче. Завдяки незорганізованю капіталістичної продукції, ані один підприємець не може мати докладних відомостей ані про стан промислу в його цілости, ані про стан поодиноких галузей промислу. Біржева організація вправді дає можливість одержання певних відомостей того

рода: але при нагім зрості цілої продукції і при значних колибаннях попиту она не подас средств вистарчаючих до вироблення осуду про змінючі ся відносини межн загальними розмірами продукції а загальною сумою попиту. В той спосіб розширене ся продукції продовжує ся не лишн тоді, коли попит є достаточний, але якийсь час ще й по тім, коли рівновага межн одним а другим є вже заколочена. Скрита надпродукція вже існує, але ще в нічім не проявляє ся: фабрикант провадить дальше свій інтерес, не лишн в давних, але ще в більших розмірах, припускаючи, що він знайде покущів так само, як знаходив їх до тепер; гуртовий купець робить в нього величезні замовлення, покладаючись на поступенний збут, або на повільну спекулятивну продаж товарів. Назверх стан рішій є зовсім вдоволяючий, і тим спільніше зростає надпродукція.

Вкінці приходить хвиля, коли надпродукція муєть безуслівно виступити на зверх в виді браку покущів на які-небудь товари. Ціна тих товарів спадає і багато промислових і торговельних підприємців, що мають ті товари на ринку, руйнують ся; знова пинні є змушені зменшити або часово здержати продукцію. В той спосіб в одній галузні суєціального господарства поветає нагле зменшене ся продукції з веїмн його наслідками в виді обнижене ся заробітної платні, браку праці і т. п. В наслідок тісної звязн межн ріжними галузнями продукції, витворюваної через суєспільний поділ праці, в кризу втягають ся пинні галузні, прим. ті що достарчують для першої матеріялів, і ті, що достарчають знарядів: опісля ті, що в той самий спосіб звязані з останніми і т. д. Зрієт безробітє є “надпродукцією” робочої силн і потягає за собою обнижене попиту на предмети зужитя робітників, т. є викликує надпродукцію і кризу в відповідних галузнях продукції, а опісля в веїх безпосередно з ними звязаних.

Так отже підчас кризи виступають побіч себе два типи надпродукції: перне, абсолютна, що залежить від надмірного зросту продукції, що перевищує попит, і друге.

зглядна, що залежить від зменшення попиту, яке спричинює загальним захитанєм інтересів, руйну підприємств, безробіття і т. п. Перша в подібних кризах є засадничим явищем, друга — другорядним, котре, в злучі з засадничим, надзвичайно зміцнює і заострює його ділання.

Розуміється само через себе, що торговельні і промислові інтереси мусять з konieczности брати участь разом з иншими галузями продукції в економічнім упадку. Треба лиш додати, що вже через самий свій характер підприємства одного і другого роду улягають особливо сильному потрясеню: купці найбільше відчувають вплив страти в наслідок руйни своїх довжників, що перестають їм платити, і в наслідок надмірних жадань з боку перестрапаних кризою депозиторів, що поспішно витягають гроші з банку. Руїна купців і банкерів заколючує інтереси дуже многих капіталістів промислових і т. д.

В той спосіб явище кризи з одної галузи продукційного життя поширює ся на другі. В тім проявляє ся висока комплікація і лучність капіталістичної організації. В добі натуральної господарки, коли групи жили житєм майже відокремленим щось подібного не могло мати місця: навіть цілковита руїна одних груп мало впливала на судьбу других. В дрібно-буржуазнім суспільстві сполука меж господарствами є вже більше розвинена, але в кождім данім випадку є она вільнішою або тіснішою для невеликого їх числа і забуреня в економічнім життю не розповсюднують ся широко. Капіталістичне суспільство з високо розвиненим поділом праці, є подібне під тим зглядом до висших організмів, підчас коли попередні суспільні формації можна порівняти з низшими організмами: сли знищить ся часть тіла чоловіка, цілий організм переходить тяжку кризу, так, що шкідливий вплив відбиває ся рівнож на органах найбільше віддалених від ушкодженого місця: протиню у якогось поліпа або хробака о слабім поділі житєвої діяльності меж частями тіла, навіть дуже сильне місцеве ушкодження відбиває ся мало на инших частях організму.

Явище типової острої кризи є характеристичне на- глим переходом від розцвіту до руйни. Аж до самого по- чатку кризи промисл розвиває ся скоро і в передодні фа- тального дня оживлення сягає найвищої степені. Розміри продукції є величезні, але збут товарів поступає добре, ринків якраз є досить. Гуртовники купують в фабрикантів і оден в другого, дрібні купці в гуртових; спекулянти, купуючи на те, щоб відпродати, витворюють фікційний зріст попиту. Капіталісти і робітники чують ся ліпше, як коли небудь передне. Надвижка товарів нагромаджує ся чим- раз більше. Укрита хвороба розвиває ся в нутрі суспіль- ного організму. Криза настає тоді, коли хвороба дійде до значних розмірів і тому то її прояви є такі страшні своїми наслідками.

Першим знаком надходячої бурі є звичайно упадок найбільше спекуляційних з свого характеру підприємств, котрих фалшивий розцвіт був витворений штучними бір- жевими способами. Розходять ся вісти про банкруцтво од- ної, другої, третьої фірми. Сфера кредиту, найчутливіша часть економічного організму, сейчас відчуває потрясенє, відчуває його дуже сильно — в формі кредитової кризи.

Кредит операє ся на чувстві довіря, а людські чув- ства є дуже зміничиві. Кождий удар, що грозить суспільно- му господарству, викликає в всіх капіталістів, малих і великих, недовіре в завтрінний день, страх за свої капі- тали. Де панує страх, там зникає довіре і упадає кредит. Кредитові операції застановлюють ся. Всюди, де лиш мо- жна, люде старають ся відзискати пожичені або вложені гроші. Шукають грошей, грошей, і ще раз грошей, бо людам вже недовіряють, а лиш грошам. Панічний страх охоплює біржевиків, банкерів і рентієрів, товпи облягають банки, в яких они мають свої вкладки. Богато банків є змушені платити вірителям, а не одержавши грошей від довжника, впадають. Разом з ними руйнують ся їх депози- тори - капіталісти.

Торговельні і промислові підприємці, в горячковій погоні за грішми спішать продавати товари; тимчасом попит ще більше зменшує ся, бо всі старають ся задержати гроші в руках. Ринки переповнені масою товарів, ціни спадають до остаточности. Одні за другими упадають також промислові підприємства, а ті, що вратували ся, зменшують або здержують продукцію. Резервова армія робітнича збільшує ся скоро о сотки тисяч людей, до яких зачисляють ся також тисячі зруйнованих капіталістів. Гинє все, що слабе в капіталістичнім значіню, але і сильним зле поводить ся.

По днях кризи слідує період застою. Не появляють ся більші нові руїни, але нема також поліпшення: продукція і ринок находять ся в стані пригноблення.

Поволи величезні маси товарів починають зменшувати ся на ринку: по трохи спродають ся. Постепенно одно за другим підносять ся великі підприємства і починають розширювати інтереси.

Відбуває ся крок за кроком перехід від застою до уміркованого розцвіту. Продукція сягає знова давних розмірів, а опісля переростає їх. Показує ся при тім, що багато з давних дрібних підприємств зникло без сліду і загальне число підприємств зменшило ся. Зростає оживлене. Розвиток продукції стає ся знова незвичайно скорим. Повторене ся причин викликає повторене ся наслідків і слідом за моментом високого розвитку наступає нова криза.

Ціле колесо таких явищ повторяло ся кілька разів в XIX. столітю. Перша загальна криза мала місце в р. 1825—26; друга в р. 1836—37; опісля в р. 1847 і 1857; до того часу періодичність була правильною з десятилітною перервою. Опісля наступила всесвітна криза в 1873. р. Що до сили і часу она перевищила всі попередні кризи: розширюючись від краю до краю, она тревала кілька літ, принаймні до 1878. р. Пізніше аж до послідного десятиліття XIX. ст. не було великого загального розцвіту, але переважав застій. Поволи застій зробив місце

розцвітові всесвітнього промислу і по кількох роках найбільшого оживлення в 1899. р. почала ся нова криза. З особливою силою вибухла вона в Росії, але проявила ся всюди.

В kwestії дальшого розвитку криз мусимо звернути увагу на два ріжні погляди.

Після думки одних, кризи мусять повтарятися в такій самій острій формі, як давніше, лиш що перерви меж ними будуть значно довші. Величезна, много разів збільшена розтяглість і комплікація капіталістичного механізму вимагає довшого ділання сил, заколючуючих рівновагу, щоби криза могла вибухнути; до тої повільности розвитку криз причинює ся також більше, як давніше, приспособлене ся елементів в поодиноких галузях суспільного життя, витворювані прим. через розвиток біржевої організації. Поширюючись на весь простір всесвітнього капіталізму, всесвітня надпродукція мусить досягнути вишого степеня, щоби проявити ся в острих і наглих кризах. Натомість самі ті кризи мусять бути сильніші, грізніші. На користь того погляду промовляє, побіч теоретичних заключень, також піснайцятьлітна перерва межі кризою 1857. і 73. років, і двацять пістьлітна межі кризами 1873. і 99. років, а також особливо велика сила останних криз.

Після другого погляду змінює ся самий характер криз. Послідні павзи меж ними стають ся чимраз коротіші, періоди криз і застою зливають ся разом і займають чимраз більшу часть давного десятилітнього циклу. Надпродукція прибирає форму економічного пригноблення промислу, котре, стаючись поступенно сталим явищем, не дозволяє на так сильне оживлене, на так інтензивний поступ економічного життя, котрий неминуче закінчуєть ся кризою. Але саме пригноблене стає ся чимраз глибоке: тенденція до упадку продукційного життя зростає без перерви. Цей погляд в теперішній час має за собою менше даних, як перший: але він переважав перед послідною кризою.

Частинні кризи різнять ся від загальних криз капіталістичної продукції, перше, своїм повстанем з причин більше особливого характеру, ніж загальна тенденція капіталізму до надпродукції і, друге, меншими в порівнянню розмірами; они огортають деколи поодинокі краї, деколи певну галузь суспільного господарства відбиваючись слабо поза тою обмеженою сферою. Але такі частинні кризи самі через себе можуть бути дуже сильні, відріжняючись дуже мало що до інтензивності об'явів в поодиноких випадках від всесвітніх криз.

Причиною частинних криз бувають війни, революції неврожаї, величезні біржеві спекуляції. І так англійська бавовняна криза в р. 1863—64 була викликана через війну в Злучених Державах; загальне економічне пригнобленє, яке пережила Росія в 1891. до 92. рр., було спричинене великим неврожаєм, і т. д. Розгляньмо на конкретних примірах механізм повставання таких криз.

Горожанська війна в Злучених Державах в р. 1860—64 була вислідом суперечности інтересів межі пануючими класами півночі і полудня — промислової буржуазії і рілничої аристократії. Перша бажала протекціонізму, високих мит на продукти перетворчого промислу, котрі она хотіла продавати дорого; друга бажала свободи торгівлі, щоби купувати дешево ті самі продукти. А в продукції сирих матеріялів дешева невілничча праця на полудні становила недогідну конкуренцію для підприємців з півночі, що уживали насмної праці. Коли економічна боротьба прибрала форму війни, в Англії повстала криза в наслідок браку бавовни для прядільно-ткацької продукції, бо значну часть бавовни привожено з полудневих Держав. Бавовняний промисл найбільше відчув обмеження розмірів продукції і резервова армія збільшилася менше більше о двіста тисячів. І так успільна боротьба в однім краю викликала промислову кризу в другім краю, в наслідок тісної економічної злуки межі краями, котру витворює суспільний поділ праці.

В кождім разі в відношенню до таких частинних кріз, котрі зістали викликані безпосередно через політичні потрясеня, спекуляції, взагалі через умовини особливого характеру, легко зрозуміти, що основна їх причина є та сама, що загальних кріз — незорганізований характер суспільного поділу праці. Але там, де криза на перший погляд є спричинена чисто елементарною сплою, прим. метеорологічні умовини, що допроваджують до неврожаю, при докладнішій розгляненю показує ся та сама основна причина. Прим. такі величезні неврожаї, як і 1891. р. в Росії, є можливі лиш в наслідок значного вичерпання плодючої сили землі через рабівниче рільниче господарство. Перехід від натуральної продукції до обмінної і викликаний тим переходом упадок селянського господарства змушує селян надмірно розширювати орні ґрунта і збільшити експлоатацію землі, причім продукційні сили землі не відновлюють ся в міру вичерпання. Лиш вичерпаний ґрунт кладе рільництво в таку зависеність від умовин погоди, що стають ся можливі, а навіть від часу до часу немінучі неврожаї, що поширюють ся на весь край. Отже і тут сильна криза не є випадковим явищем в даній системі відносин; випадковим є заледви факт, що криза вибухас прим. в р. 1891. а не в р. 1890.

З помежи ріжних галузей суспільного господарства сфера кредиту улягає найлекше ріжним заколючуючим впливам. Тому, що основу кредиту творить довіре, отже вистарчить проста можливість потрясеня умовин продукції, щоби повстала кредитова криза. Прим. грозить війна; повстає обава, що она зруйнує певні краї, що капіталісти тих країв, а передовсім їх Уряди, перестануть платити довги. Таке положене викликає недовіре і підкопує кредит. Притім повстає збільшений попит на гроші, багато підприємців є змушені платити безпроволочно такі довги, котрих термін сплати они сподівалися відложити. В наслідок невідповідного попиту на гроші, властива кредитова криза комплікує ся через грошеву кризу: до упадку кредиту долучує ся брак грошей на необхідні виплати. Потря-

сене очевидно поширює ся і на властиві промислові сфери, бо для промисловців, котрих капітал містить ся голов-но в средствах продукції і витворених товарах, а не в гро-ших, зміцнений попит на гроші є дуже не вигідний.

До частинних криз треба зачислити вже від кількох літ триваючу хронічну кризу європейського рільництва. Головні причини того є: перше, величезне розширене ся рільної продукції в всіх частях світа, котрих збіже є дешевше не лиш в наслідок більшої продуктивности рільни-чої праці, але, як то вже в насі ми зазначили, завдяки низшому в порівняно ґрунтовому рентови; друге, брак ро-бочих рук в капіталістичнім рільництві Європи, в наслі-док напливу безземельних селян до міст, де розвиває ся перетворчий промисел, і де житєві умовини наємних ро-бітників є лучші.

Що до своєї форми, кризи представляють упадок су-спільного господарства, часове обниженє ся продукційних сил суспільства; але є они також могутчою підоймою тех-нічного поступу дальшого розвитку продукційних сил. Перше, конкуренція в наслідок кризи заострює ся до оста-точности, друге, змаганє до винагородження собі понесених підчас кризи страт спонукує капіталіста до найлучших средств збогаченя ся; вкінці, третє, — і найважнійше — капіталіст бачить причину своїх страт понесених підчас кризи, в надмірнім обниженю ся цін товарів, отже старає ся допровадити техніку підприємства до такої висоти, що-би навіть дуже знижені ціни не спричинювали страти.

Приспішуючи технічний поступ, кризи причинюють ся до розвитку капіталістичних відносин з всіми їх на-слідками, до котрих належуть також нові кризи. Тенденція до розвитку найтітєйше сплітає ся тут з тенденцією до упадку.

Кризи, як найяскравійший обяв браку зорґанізованя суспільних відносин, стали ся в послїдних часах також і для класи капіталістів сильним товчком до спроб запро-вадження більшого зорґанізованя в економічнім житю.

б) Синдикати підприємців.

Коли противенство меж розитком продукційних сил а суспільними формами, зростаючи, зачало прибирати характер дуже утяжливий для самої буржуазії, як прим. надмірно заострена, убиваюча конкуренція, і кризи — тоді кляса капіталістів почала по трохи також приступати до боротьби з шкідливими для неї сторонами капіталістичних відносин.

Средством боротьби стає ся в тім случаю для підприємців злука і організація. За помічю організації капіталісти хочуть паралізувати вплив тої анархії продукції, котра лежить в основі надмірної конкуренції, криз і т. д.

Зорганізувавшись в союз, підприємці даної галузи промислу старають ся урегулювати її продукцію, піддати її певним означеним принципам. Такі союзи підприємців називають ся синдикатами, або картелями (найвищою, найбільш розвиненою їх формою є трости).

Перші проби зорганізования синдикатів зачали ся вже в семім десятиліттю ХІХ. ст. Але дійшим товчком до появи нової форми організації була криза в 1873. р. і в сліду-ючих роках. Від тоді в многих капіталістичних краях синдикати стали ся могутю суспільною силою.

Грунт для повстаня синдикатів приготовляла зміцнена концентрація капіталів, зменшене числа підприємств і зріст їх розмірів. Сли ще не наступила злука капіталу в даній галузі продукції в руках немногих підприємців, сли існує ще в порівнаню багато дрібних підприємств, тоді зеднане ся підприємців в союз є дуже трудне і менше тревале. Майже не можливе є тоді порозумінє меж всіми підприємцями даної галузи продукції, і значна їх часть остає ся поза організацією, а тоді картель (синдикат) не може сповнити своєї задачі — унормувати, урегулювати продукції. Картель є взагалі союзом великих підприємців.

Що відносить ся до самої форми картелевих союзів, то она вже була приготована в значній степені через акційні товариства, котрі творять вже певного рода союз капіталістів.

Одною з найважніщих умовищ, об'легчуючих з'єднане ся підприємств в синдикати, є охоронна система в промисловім законодавстві. Увільнюючи фабрикантів даного краю від заграничної конкуренції, кладучи їх в виїмкове, упривілюване становище, віддаючи їм монополі внутрішнього ринку, протекціонізм витворює найбільш сприяючі умовини для організації синдикатів. При панованю протекціонізму синдикат може цілковито усунути конкуренцію і запевнює найбільші користи беручим в нїм участь капіталістам. А при свободній торгівлі конкуренція заграничних підприємців, котрих трудно прилучити до синдикатів, значно зменшує користи синдикату для членів: синдикат не має монополі продукції, отже також не може регулювати продукції, означувати єї розмірів і ціи товарів. Осє чому в краях протекціонізму, як прим. в Злучених Державах, картелева система розвиває ся особливо скоро. Однак протекціонізм не є копечною умовиною розвитку синдикатів. І так навіть в Англії, де існує найбільша свобода торгівлі, по 1873. році повстало дуже багато картелів, між котрими є велике число дуже богатих і могучих. При свободній торгівлі легше можуть повставати міжнародні синдикати.

Першим крокам розвитку картелів товаришню множество поражень, руйн і упадків. Виховані серед економічної анархії, пересяклі духом "свобідної" конкуренції, члени картелів досить часто були нездібні заховати дисципліну, не могли разом провадити свого інтересу. Они або явно нарушували принцип, або хитро обходили їх, так що стра-ту поносили як раз ті члени, що сумлінно придержували

ся установлених обмежень. І ще тепер упадає багато синдикатів з тої самої причини.

Друга, ще важніша причина упадку многих синдикатів полягала на тім, що їм не вдалося здобути дійсної влади над продукцією даної галузи. Коли конкуренти, що остались незалежними, розширюють свою продукцію, тоді картелева організація тратить свій ґрунт існування; для членів картелю є дуже некорисно піддавати ся обмеженням, які дають лиш перевагу їх ворогам; для картелю є неможливо установити ціни на ринку. Передовсім великим ударом для синдикату є, коли найспільніші підприємці даної галузи продукції, чуючи свою сплу, не хочуть прилучити ся до нього. Досвід показує, що синдикат може тоді диктувати ціни, ели в його руках знаходить ся $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$ цілого ринку.

Колн синдикат здобуває дійсну владу над своєю галузю продукції, тоді всі підприємства, які не можуть приступити до синдикату, засуджені на загладу. З своєї спли синдикат безмілосердно користує в боротьбі з противниками.

Розвиток синдикатів поступав з величезною шкоростю але рівночасно з стислою консеквенцією. В їх історії можна завважити досі кілька періодів.

Перше — період приготовляючий. Творять ся слабі умови на впорівнаню короткі терміни для зміцнення цін або для обмеження продукції. Робить ся множество спроб під впливом ще невипразних змагань. Неповодження є дуже часті.

Опісля відбуває ся вже організація дійсних картелів. Заключуєть ся тревалі союзи на довший час, в ціли одночасного діланя в справі установлення цін і обмеження продукції.

Союз стає ся чимраз сильніший. Програма картелів розширює ся. По здобутю контролі над продукцією, він ділить ринки поміж своїх членів, закладає центральні місця збуту товарів, зобовязує членів до запровадження у себе нових технічних уліпшень і т. д.

Вкінці гинуть останки конкуренції внутрі самого союзу. останки самостійности поодиноких підприємств. Союз означає всі подробиці продукції і розміри зиску, що припадають на кожного члена. Одержуємо одно величезне підприємство — трост. Давні самостійні підприємці є в нім прямо акціонерами. В теперішнім часі це найвища форма картелів. І ще тепер існують одна побіч другої різні форми картелів; всюди видно змагане до переходу до вищих форм.

Велике історичне значінє має повстанє міжнародних синдикатів (в 1889. р. було їх 11, в 1896 — поперх 40), яскравий обяв факту, що розвинений капіталізм є явищем міжнародним, що не узнає народности. З помежи таких синдикатів треба зазначити оловяно-срібний, в руках котрого знаходиться $\frac{2}{3}$ річного здобутку всього срібла на світі і $\frac{1}{2}$ всього олова; опісля тютюновий, динамітовий і н. Нафтовий трост Північної Америки старає ся в послідних часах здобути вплив на російський нафтовий промисл; сли удасть ся йому запанувати над цим послідним, то для тросту в цілім світі не буде конкуренції.

Число синдикатів вносить тепер цілі сотки.

Величезні средства, якими розпоряджають синдикати, дозволяють їм стосувати скоро всякі улїпшеня, що булиби за дорогі для поодиноких підприємств. На услугах синдикатів знаходиться звичайно маса учених спеціалістів. Для вихованя таких спеціалістів закладають ся часто вищі і низні наукові заклади. Взагалі технічний поступ приєднує ся новою формою організації.

Також яеним є. оскільки синдикати приєднують процес концентрації капіталів. Після даних з послідних років прим. тютюновий трост проковтнув не менше як 150 підприємств. нафтовий — около 400. сталевий — 785. Капітал 447 тростів Північної Америки числиться ся на 20 мільярдів долярів (38.000 мільонів рублів).

На загальний рух промислу синдикати впливають в тім напрямі, що надають йому спокійніший, рівніший характер, впрочім лиш в часті. Хоронять вони промисл від дрібних потрясень, частинних криз.

Але картелеві організації не є в силі цілком усунути всесвітних криз, що можна бачити з слідуючих комбінацій. Доки всі підприємства не є зорганізовані в синдикати, дотн очевидно не може бути мови про усунене загальних криз. Але навіть тоді, коли всі галузи продукції зорганізують ся в поодинокі синдикати, навіть тоді економічна анархія не усуває ся. Конкуренція прибере лиш нову, може бути острійшу форму, ніж давнійше. Межи організаціями поодиноких галузей промислу повстає завзята боротьба. Кождий синдикат, маючи монополь своєї галузи продукції, змагає до неограниченого піднесеня цін на свої товари; другі перешкаджають йому в тім, змагаючи з своєї сторони до такої самої ціли: вислід боротьби залежить від відношеня сил поодиноких синдикатів. Щоби мати понятє про напружене, про розпучливий характер тої боротьби, треба взяти під увагу, що одні галузи промислу достарчують другим средств продукції, що поміж всіми галузями існує найбільша звязь і завсимість. Припустім, що синдикат плянтаторів бавовни підвищує значно ціну на бавовну тимчасом прядільняно-ткацький синдикат допровадив вже ціни до висоти найкориснійшої для себе, так що дальше підвишене цін принесло би йому лиш страту, викликаючи зменшене ся попиту. Тоді ткацько-прядільняний синдикат є змушений або прийати некорисні для себе ціни бавовни, або на якийсь час перервати продукцію. В теперішнім случаю інтереси того синдикату мусять значно погіршувати ся і він не опине скорше чи пізнійше остаточної руйни в боротьбі з спільнішими синдикатами. В другім случаю маємо неначе страйк одного синдикату проти другого; той, що потерпить поражене, мусять стратити свою самостійність, а час тої боротьби є часом найстрашніщої економічної кризи, що потрясає цілим суспільним господарством.

В теперішнім часі, підчас загальних криз продукції, картелі носять величезні stratи зовсім згідно з величезними розмірами своїх капіталів. І так в 1903. р. stratи на курей для 100 головних картелів Північної Америки виносили 1754 мільярдів доларів, або 3300 мільярдів рублів. около 44% загальної вартості акцій.

Але хоч картелева організація не є в силі усунути загальних криз, все таки она дає можливість підприємцям легше їх переносити. Не можна сказати того самого відносно робітників. В самій річці, проти надпродукції картелі борять ся при помочи зменшення продукції і вже з тої причини лиш попит на робочі руки зменшує ся. А технічний поступ, приєднуючи своє темпо при новій формі організації, ще більше причинює ся до збільшення ся капіталістичної запасної армії. Величезна економічна сила синдикатів в значній мірі є скерована проти заводних союзів, хоч становить вона товчок для розвитку тих союзів.

Зменшуючи надзвичайно число підприємств, синдикати улегчують через те саме запроваджене фабричного законодавства — сприяюча условина для економічного поступу.

О скільки корисно впливають картелеві організації на зиск капіталістів, можна судити з слідуєчого приміру. Підчас коли взагалі на Заході зиск 5—7% уважає ся вже за дуже високий, дивіденда міжнародного динамітового тросту, що лучить всі більші фабрики динаміту на кулі земській виносить в 9-ім десятиліттю XIX. ст. від 8—15%.

Дивіденда величезного нафтяного тросту Північної Америки через 8 літ (1896 — 1903), при спільнім акційнім капіталі 100 мільонів доларів (190 мільонів рублів), виносила річно від 31% — 48%, пересічно 39%.

Вплив нової форми організації на ціни є по більшій частині некорисний для споживців — синдикати підносять ціну, обмінюють свої товари не на рівню після вартості.

але на більшу часть інших товарів, прим. грошей. Але коли інші товари дістануться в руки синдикатів, коли синдикати загорнуть більшу часть продукції, тоді рівновага цін повинна знова повернутися; принаймні пересічні ціни на товари синдикатів повинні вернути до норми, бо монополія буде протиставити себе монополії. Однак і тепер картелі вже не все підносять ціну. Картелі вищого ряду можуть розвивати себе без підвищення ціни, а деколи навіть обнижують ціну, щоби збільшити попит. Нафтяний трест Північної Америки, заволодівши ринком, знизив ціну на нафту. Чим ліпше, ширше, технічно більш досконало є поставлена продукція синдикатів, тим скорше можна діждати себе від них обниження цін.

Серед класу капіталістів синдикати вироджують яскраву суперечність інтересів межі зорганізованою і незорганізованою її частию. Підприємці, що стоять на боці, ведуть завзяту боротьбу проти синдикатів, що грозять їм загрозою, домагаються законів ворожих новій формі організацій, намагаються настроїти проти них публичну оцінку і т. д. Але кінець кінців все на дармо: сила синдикатів росте.

в) Інтеграція підприємств.

В суспільній поділі праці одні підприємства одержують від других необхідні средства продукції — матеріали і знаряди. Ця форма взаємної звязи підприємств має свої невгоди для підприємців: вона спричинює боротьбу, і то часто дуже завзяту, межі підприємствами, що знаходяться в подібних обставинах. Сяи прядільні підприємства підвищують ціну на прядиво, а ткацькі фабрики не можуть відповідно підвищити ціни на тканини, тоді фабриканти тканин поносять страти і можуть здобути давні ціни матеріалів лиш дорогою боротьби з прядільниками, через обмеження продукції.

Звідси повстає нова тенденція в промислі. Сли дав-
пійше змаганс до розвитку техніки викликувало спеціалі-
зацію підприємств, звужене обсягу їх діяльності, то те-
пер на місце тої спеціалізації виступає поступенно розши-
рене ся сфери продукції поодиноких підприємств. Капі-
таліст старає ся зорганізувати в власнім підприємстві
продукцію тих матеріалів і знарядів, що для нього є пот-
рібні: тою дорогою осягає він найменшу зависимість від
инних підприємців. Розуміє ся, що такої інтеграції під-
приємств — сполуки суспільно-поділених, взаїмно необ-
ходимих галузей продукції — є в силі доконати лиш
найбільші капіталісти; в найбільшій степені можуть її
здійснити лиш великі акційні товариства і трости.

Інтеграція підприємств є процесом під многими згля-
дами анальоґічним процесови твореня ся картелів, але
обіймаючим иншу сторону підприємств. Дві ці тенденції
доповнюють ся взаїмно; але навіть взяті разом они не
є в силі основно перемінити капіталістичного устрою су-
спільства, тим більше, що в його границях они не можуть
йти аж до кінця.

Спис розділів.

ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТЯ.

	Стор.
1. Означення політичної економії	2
2. Продукція	8
а) Якість суспільно ужиточної праці	8
б) Скількість суспільної праці	11
в) Продуктивність праці	14
3. Суспільна ужиточність і суспільна вартість	24
Перегляд загальних понять	28
Поділ і порядок політичної економії	29

1. ПЕРВІСНИЙ РОДОВИЙ КОМУНІЗМ.

1. Первісні відносини чоловіка до природи	37
2. Суспільні відносини продукції в первісних родових групах	39
3. Первісні форми поділу	41
4. Основні черти психології первісного суспільства	41
5. Сили розвитку в первіснім суспільстві	44

II. ПАТРІАРХАЛЬНО-Родова ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА.

1. Початок рільництва і скотарства	46
2. Розвиток продукційних зносин родовой групи	48
3. Форми поділу в патріархально-родовій добі	52
а) Зорганізований поділ	52
б) Незорганізований поділ — розвиток обміну	53
4. Основні черти суспільної психології патріархально-родовой доби	58

СТАРИННЕ НЕВІЛЬНИЦТВО.

1. Відносини суспільства до оточуючої природи	68
2. Розвиток відносин продукції і поділу в невольництві	69
а) Група оперта на невольництві	69
б) Продукційні зв'язи між групами	73
3. Основні черти суспільної психології старинного світа	77
а) Становище одиниці в групі і в суспільстві	77
б) Суспільні форми світогляду	82
4. Причини упадку суспільства опертого на невольництві	88
Загальна характеристика доби невольництва	95

III. ФЕВДАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО.

1. Відносини суспільства до природи	98
2. Відносини продукції і поділу в февдальній групі	99

- а) Відносини межі групами в феодалній суспільстві 107
- 3. Основні черти суспільної психології феодалної доби 114
- 4. Сили розвитку і його напрям в феодалній суспільстві 118
- Загальна характеристика суспільств натурально-господарчих .. 120

IV. ДРІБНО-БУРЖУАЗНЕ СУСПІЛЬСТВО.

- 1. Відносини суспільства до природи 121
- 2. Відносини продукції і обміну в дрібно-буржуазній суспільстві 122
 - а) Незорганізована зв'язь межі господарствами 122
 - б) Внутрішні відносини поодиноких господарств дрібно-буржуазного суспільства 134
 - в) Зорганізовані відносини межі групами в дрібно-буржуазній суспільстві 140
- 3. Основні черти суспільної психології дрібно-буржуазного періоду 148
- 4. Сили розвитку і його напрям в дрібно-буржуазній суспільстві 158

V. ДОБА ТОРГОВЕЛЬНОГО КАПІТАЛУ.

- 1. Технічні відносини продукції 161
- 2. Суспільні відносини торговельного капіталізму 161
 - а) Незорганізовані відносини межі господарствами 161
 - б) Внутрішні зв'язки підприємств в добі торговельного капіталу 166
 - в) Зорганізовані відносини межі господарствами 168
- 3. Суспільна психологія і сили розвитку в добі торговельного капіталізму 175

VI. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛ.

ПЕРІОД РУКОДІЛЬНІ.

- 1. Відносини суспільства до оточуючої природи 180
- 2. Розвиток суспільних відносин продукції в добі капіталізму
рукодільні 182
 - а) Суспільні умовини повстання рукодільні 182
 - б) Походжене промислово-капіталістичних підприємств і їх внутрішні відносини 188
 - в) Суть капіталістичного підприємства (робоча сила як товар) 193
 - г) Вплив розвиваючих ся капіталістичних підприємств на відсталі форми продукції 201
 - г) Капітал торговельний і промисловий 205
- 3. Способи суспільного поділу продуктів в мануфактурній добі .. 206
- 4. Поділ суспільного продукту межі ріжними капіталістичними класами 213
 - а) Зиск 213
 - б) Грунтовий рент 223
 - в) Заробітна платня 235

5. Головні черти суспільної психології мануфактурної доби	244
6. Сили розвитку і його напрям в першій періоді промислового капіталізму	265

VII. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛІЗМ.

ПЕРІОД МАШИНОВОЇ ПРОДУКЦІЇ.

1. Відносини суспільства до природи	276
а) Походження машини	276
б) Що то є машина?	278
в) Розширене машинної продукції	284
2. Суспільні відносини продукції в добу машинного капіталізму	289
а) Розвиток простого спів-робітництва і поділу праці в поодиноких підприємствах	289
б) Розвиток суспільного поділу праці	293
3. Розвиток способів поділу в машинній періоді капіталізму . .	295
а) Грошовий оборот	295
б) Кредит	296
в) Акційна форма підприємства	306
г) Біржа	308
г) Спекуляція	310
4. Поділ суспільного продукту межі різними капіталістичними класами	314
а) Зиск	314
б) Рент	318
в) Заробітна платня	320
5. Головні зміни суспільної психології в добу машинного капіталізму	339
6. Процеси суспільного розвитку і упадку в добу машинного капіталізму	369
а) Кризи	370
б) Синдикати підприємців	382
в) Інтеграція підприємств	388

ВІД ПЕРЕВОДЧИКА.

Отсе, оскільки нам відомо, перша спроба дати можливість українському робітництву запізнати ся з політичною економією в добре зрозумілій для нього мові.

Серед даних обставин трудність цієї роботи є очевидна, брак виробленої термінології, цілковите зірване зв'язин з старим краєм (Україною) через п'ять років а вслід за тим неможливість засягнення інформацій ні словом ні письмом — спричинили те, що під зглядом форми отсей наш переклад лишає дещо до бажаня.

Все таки, помимо всіх недомагань — які остаточно великої ваги ніколи не можуть мати — заслуга робітничих груп з Детройт, Гемтремк і Гренд Репідс, що дали почин до зладження цього підручника політичної економії. і товариства “Культура”, що взялось за виконанє цього діла. є велика, коли зважимо що досі нам цілком бракувало подібної розвідки.

“Виклад політичної економії” А. Богданова, дає нам докладний образ суспільного господарства від найдавніших часів до тепер. З огляду на те, що на тлі господарського (економічного) життя суспільства повстає цілий будинок суспільного життя в всіх його напрямх — рдиннім, політичним, духовім — тож доперва знанє політичної економії дає нам можливість розуміти історію людства.

Рівночасно пізнанє законів суспільного господарства робить для нас ясною невмолнму конечність зникнення теперішньої форми суспільного господарства — капіталізму.

Політична економія А. Богданова — це політична економія Маркса. А. Богданов в популярний, приступний спосіб старав ся заізнати широкі маси з основними за-садами науки Маркса, користуючись, очевидно, дальшим розвитком суспільного життя, який потверджує висновки Маркса.

І не лиш історичне, але актуальне значінє має отсей твір для працюючих мас, зайятих перебудовою суспіль-ного життя.

М. Д.

СПРАВЛЕНЄ ПОХИБОК.

- На стор. 65., в 10. стріч. з дол. зам. "точтою" має бути "точкою";
- " " 73. " 16. " " " " "роширили ся" має бути "поширили ся";
- " " 83. " 13. " " " " "божетва" має бути "божества";
- " " 89. " 24. " " " " "бознастанну" має бути "безнастанну";
- " " 102. " 20. " " " " "сестематично" має бути "систематично";
- " " 103. " 6. " " " " "посередних" має бути "посеред них";
- " " 114. " 21. " " " " "торм" має бути "форм";
- " " 117. " 2. " " гор. " "котрого" має бути "котрої";
- " " 123. стрічка 7. з долини має бути там, де стрічка 10 з долини, а 10 там, де сема;
- " " 131., в 14. стріч. з дол. зам. "прицею" має бути "працею";
- " " 141. " 6. " " " " "зе" має бути "за";
- " " 151. " 9. " " " " "сановище" має бути "становище";
- " " 179. " 18. " " " " "винадено" має бути "винайдено";
- " " 194. " 9. " " " " "роборої" має бути "робочої";
- " " 204. " 13. " " горн, межи словами "вгляд великих" має бути вставлене "виробів";
- " " 213. " 10. " " " зам. "врокційні" має бути "продукційні";
- " " 225. " 5. " " дол. " "властитель" має бути "властитель";
- " " 226. " 4. " " " " "на" має бути "над";
- " " 282. " 1. " " " " "потрібна" має бути "подібна";
- " " 286. " 1. " " гор. " "машини" має бути "машини";
- " " 287. " 5. " " дол. " "примірено" має бути "примінено";
- " " 290. " 9. " " гор. " "відприємств" має бути "підприємств";
- " " 299. " 6. " " дол. " "позначевого" має бути "назначеного";
- " " 343. " 7. " " гор. " "по 100" має бути "по 75".

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 05 13 02 001 5